

MEGEMLÉKEZÉS

KEMÉNY ISTVÁN ÉLETÚT INTERJÚ*

SZABARI Vera

ELTE Társadalomtudományi Kar
H-1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a.; e-mail: szvera@yahoo.com

Az itt közölt interjú eredetileg nem publikációs céllal készült. 2007 végén egy Laky Teréz tiszteletére készülő kötet kapcsán jutottam el Kemény Istvánhoz. A beszélgetés során személyes érdeklődésemnek is teret adva szerettem volna többet megtudni az 1945 után kialakuló magyarországi szociológiáról, arról, hogyan látja mindezt egy olyan személy, aki aktív részese – olykor, akaratan kívül csupán szemlélője – volt e történetnek. Legnagyobb szerencsémre Kemény István vállalta, hogy főként szakmai életpályájáról mesél nekem. Az interjúkra 2007. november 15. és december 3. között 3 alkalommal került sor, s mint ezt az interjú befejezetlensége is mutatja, további beszélgetéseket terveztünk. Sajnálatos módon erre már nem kerülhetett sor. Az interjú közzétételével Kemény István emléke előtt tisztelünk.

– Ön Kaposváron született. Mesélne nekem a szüleitől? Mivel foglalkoztak?

– A szüleim velem együtt felköltöztek, amikor én 4 éves voltam. 1929-től a szüleim Pesten laktak és én is, így nekem nem volt Kaposvári kapcsolat. Apám a Műegyetemet végezte el tiszta kitűnővel, kultúrmérnöki szakon. A kultúrmérnökök azok, akik az út-, víz-, vasúthálózával foglalkoztak. Apám a Magyar Államvasutaknál helyezkedett el és egészen nyugdíjazásig vasúti mérnök volt. Az anyám pedig horvát volt és tanítóképzőt végzett, tanítónői diplomája volt, de nagyon fiatalon férjhez ment az apámhoz és nem tudom pontosan, de valószínűleg, hogy egy nagyon rövid ideig tanított. Aztán jött a házasság és a szüleimnek velem együtt 5 fiuk volt, és az 5 gyerek mellett nem igen lett volna ideje elmenni tanítani.

– És az édesapja hogyan került Kaposvárra?

– Az édesapám budapesti volt, és őt a MÁV helyezte el Horvátországban Károlyvárosban, melynek horvát neve Karlovac, ott ismerkedtek meg, ebből lett szerelem és házasság. Onnan került Kaposvárra, amikor még a Monarchia fennállt áthelyezték és így születtem én Kaposváron. A hivatali pálya részeként került Budapestre és én már itt nőttem fel.

– És melyik iskolákba járt?

* Köszönet Passuth Krisztinának, aki hozzájárult az interjú közzétételéhez.

– Ez egy hosszú nevű középiskola. Van egy olyan utca Budán, hogy Szabó Ilonka utca, fönt van majdnem egészen a Vár aljában, akkor úgy hívták, hogy Ilona utca, a gimnázium neve pedig II. kerületi Királyi Egyetemi Katolikus Gimnázium volt. Ez a furcsa név onnan eredt, hogy az akkori kultuszminiszter, Eötvös Loránd hozta létre különböző meggondolásokból a gimnáziumot, ami kapcsolódott az egyetemhez, a minisztériumhoz és a katolikus egyházhoz is.

– *És milyen tanárai voltak?*

– Nem szerettem a tanárimat, egyetlen tanáromat szerettem, akit úgy hívtak, hogy Urbán, matematikát tanított, de csak az utolsó évben, amikor 8. gimnáziumba jártam. Az összes többit nem szerettem, mert ellenszenvesnek és tudatlanoknak tartottam őket, a saját szakmájukhoz sem értettek. Ez egy rossz szellemű gimnázium volt. Amikor Eötvös Loránd létrehozta, akkor egy liberális szellemű gimnáziumot akart létrehozni, de addigra mire én odakerültem, addigra nem ezt sugározta, hanem az akkori kor szellemét.

– *Milyen hatásra kezdett el 16 éves korában Hajnalt és Erdeit olvasni?*

– Hát nem a tanárok adták a kezembe. Ezt nem tudom megmagyarázni, hogy hogyan került a kezembe Hajnal, Erdei és Szabó Zoltán, de ha azt kérdeznék tőlem, hogy hogyan került a kezembe József Attila, arra sem tudnék válaszolni.

– *Esetleg otthonról hozta?*

– Sem otthonról, sem az iskolából ez nem jött. Ennek nem volt kimutatható kapcsolati tényezője.

– *Miért választotta az orvosi egyetemet?*

– Az orvosi egyetemre két okból akartam menni. Egyrészt nagyon erősnek látszó érdeklődés támadt benne a fiziológia, az emberi test és szervezet titkai iránt. Akkor azt hittem, hogy ez egy életre szóló érdeklődés, de aztán az érdeklődés nagyon háttérbe szorult részben a háborús események hatására. A másik ok az volt, hogy aki bölcsészetre megy, mert a szociológiai érdeklődés inkább bölcsészeti irányt jelentett volna, annak az a perspektívája, hogy elmegy tanítani, de nem kívántam tanítani, nem akartam tanár lenni.

– *A szociológiai érdeklődés összekapcsolódott egy politikai nézettel is?*

– Az a helyzet, hogy a szociológusok és az írók hatására alakult ki bennem ez a politikai érdeklődés. Aki klasszikus regényirodalmat olvas, feltétlenül kap egy ösztönzést a politikai kérdések iránt, mert a klasszikus irodalomban újra és újra visszatér a szociális kérdésnek egy nagyon szenvedélyes megközelítése. Mondjuk a regényirodalomra hivatkozva, például Tolsztoj életműve úgy is felfogható, mint egy olyan ember életműve, akinek a legfontosabb a szegénypártiság. Így nem csak Erdei, Szabó Zoltán vagy Hajnal, hanem Tolsztoj hatása is a szegények irányába terelte az érdeklődésem, ami inkább társadalomkritika volt. A népi írók szintén ebbe az irányba tereltek. Előbb olvastam Szabó Zoltántól a Cifra nyomorúságot, mielőtt a politika érdekelni kezdett volna. Ezen könyvek hatására alakult ki bennem egy politikai érdeklődés. De ez más forrásból is származhatott, például abból, hogy Magyarország benne volt a második világháborúban.

Még mielőtt Magyarország hadat üzent volna a Szovjetunióknak, azt megelőzően, Magyarország átengedte a német csapatokat az országon, Teleki Pál miniszterelnöksége idején, melyek Jugoszláviát rohanták le. Magyarország ebben a Jugoszláv ügyben alaposan részt vett. Akkor lehetett látni a német tankokat a Duna-parton. Mi ekkor a Fő

utca 11-ben laktunk, ez egy olyan ház, aminek az egyik oldala a Fő utcára nyílik, a másik oldala a Duna-partra. Lehetett látni a budai Duna-parton vonulni a német tankokat és ez egy nagyon negatív élmény volt számomra. Volt egy barátom a gimnáziumban, Veres Péter, akinek az apja patikus volt. Amikor ezeket láttam, akkor írtunk ketten egy röpiratot, melyben felháborodásunkat fejeztük ki a német átvonulással szemben, ezt valahogy ki tudtuk nyomtatni, valahogy sokszorosítani tudtuk 100 példányban. Megvettük a borítékokat, bélyegeket és postán feladtuk különböző címekre. Ebből természetesen az lett, hogy alig, hogy feladtuk, néhány nappal később megjelentek a detektívek, először Veres Péteréknél és aztán minálunk. A detektívek nagyon elnézően, barátságosan és jóindulatúan bántak velünk. Akkor a politikai rendőrség főparancsnoka, illetve Keresztes-Fischer,¹ az akkori belügyminiszter, mindketten nagyon németellenes beállítottságúak voltak és úgy fogták fel, hogy ezek nagyon rendes gyerekek, nem kell őket bántani és óvva intetnek bennünket, hogy folytassuk.

Amikor ezt írtuk, akkor a magyar lakosság vagy nem érdeklődött a politika iránt, vagy akik érdeklődtek azoknak a döntő többsége németbarát volt.

– *A szülei mit szölk mindhez?*

– Nem tudom megmondani, anyám beszélt velem, amikor Veres Péteréktől átjött valaki, hogy én is menjek át. Természetesen, anyámat felvilágosították, aki nagyon szeretett és nagyon féltett engem és számított arra, hogy nekem még bajaim lehetnek, ha így kezdem. Hogy apám mit szölk hozzá, azt nem tudom, az a gyanúm, hogy anyám ezt az egész dolgot eltitkolta az apám elől, mert az apám nem volt németbarát, szó sincs erről, de azt gondolom, hogy rettenetes félelem támadt volna benne, bár lehet, hogy azért megmondta neki.

– *A szülői félelem azért beigazolódott...*

– Beigazolódott, mert 1944-ben ültem. Részt vettem az 1944-es ellenállásban, amiben nehéz volt részt venni, mert nem volt ellenállás. Mákszemnyi volt. Erről különféle képpen lehet beszélni. Valami kicsi volt, amiben én részt vettem. Akkor a szüleim már nem voltak Pesten. Abban a házban, amiben mi laktunk, volt egy lengyel csoport, úgynevezett Lengyel Kulturális Intézet, aminek a háta mögött semmiféle lengyel állam nem állt. A földszinten volt egy irodájuk, ezt nyilván azért kapták, mert ez egy Andrássy Palota volt és a grófnő, aki a tulajdonosa volt a palotának, ő maga is németellenes volt, így politikai rokonszenvből a lengyelek rendelkezésére bocsátotta. Mi a 3. emeleten laktunk, jókora távolságra ettől a földszinti irodától. Március 19-én, amikor bejöttek a németek, akkor megjelent egy német különítmény és, akik ott voltak, három lengyel, azokat lelőtték. Anyám számára ez egy rettenetes dolog volt, akkor négyen éltünk együtt, az apám, az anyám, az egyik bátyám és én. Ezek után úgy döntött a család, amiben semmi szerepem nem volt, mert akkor még 19 sem voltam, hogy leköltözzek Keszthelyre, a másik bátyámhoz és így mi ketten maradtunk a bátyámmal ebben a

1 Keresztes-Fischer Ferenc (Pécs, 1881. febr. 18. – Bécs, 1948. márc. 3.): politikus, miniszter. 1921-től Baranya vármegye és Pécs, 1925-től Somogy vármegye. főispánja. 1931. augusztus 24. és 1935. március 4. között belügyminiszter a Károlyi- és Gömbös-kormányban, közben országgyűlési képviselő. 1938. május 24. és 1944. március 22. között belügyminiszter az Imrédy-, Teleki-, Bárdossy- és Kállay-kormányban. Alá tartozott a politikai rendőrség, ő irányította a baloldal elleni rendőrterror. A II. világháború alatt a Bethlen-Kállay-féle konzervatív csoporthoz tartozott és az angolszász orientáció képviselője volt. A Gestapo elfogta és németországi koncentrációs táborba hurcolták. Magyar Életrajzi Lexikon: <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html>.

lakásban. Ebből a lakásból vittek el aztán december 19-én a Nemzeti Számonkérő Különítménynek tagjai, akik csendőrök voltak, magát az intézetet Nemzeti Számonkérő Székeknek nevezték. Elvittek a Margit körútra, abba az épületbe, ami megelőzte a jelenlegi gazdasági minisztériumot. Az akkoriban egy hírhedt börtön és vizsgálati fogda volt. Ott voltam december 19-től, de néhány nappal később ezt az épületet a Nemzeti Számonkérő Szék emberei kiürítették és átvittek bennünket először a várbeli SS palotába, onnan pedig az Országház pincéjébe. Minden helyen csak pár napig voltunk.

– *Hány embert tartottak fogva?*

– A politikai foglyok, akik akkor mind vizsgálati foglyok voltunk úgy 80 lehettünk. A legtöbb ellenállót nem tudták elfogni, de abban az épületben voltak olyanok, akik szintén ellenállók voltak. A Szent István körúton volt egy nyilas ház, oda is elvittek és az egyik ilyen átszállítás közben megszakítottam. A szökésből hazakeveredtem és aztán Budán éltem meg a város felszabadulását. Mikor kiszabadultam, január 10-12-dike körül, akkor még a hidak megvoltak és át lehetett menni, de nyilas szempontból akkor már annyira felborult a rend, hogy az nem volt abszurdum, hogy én hazamentem a Fő utcai lakásunkba, abban a reményben, hogy már nem fognak értem jönni, már a saját menekülésükkel foglalkoztak.

– *Hogyan vett részt az ellenállásban?*

– Kétféle munkáról volt szó, az egyik röpiratok készítése, a másik röpiratok terjesztése. Ezek németellenes röpiratok voltak, melyek természetesen semmiféle hatást nem gyakoroltak a háború kimenetelére, semmiféle értelemben nem gyengítették a német katonai erőt, nagyon kétes értékű volt ez a dolog.

– *A felszabadulás után visszament az orvosi egyetemre?*

– Nem azonnal, mert az egyetem nem nyitotta ki februárban a kapuit, amikor elmentek a németek és bejöttek az oroszok. De később természetesen folytattam az orvosi egyetemet és csak a harmadév elején döntöttem úgy, hogy abbahagyom.

– *1991-ben Györffy László által készített és a Magyar Nemzetben megjelent interjúban Ön úgy nyilatkozott, hogy „1946 tavaszától kezdve semmi más nem akartam lenni mint szociológus”.*

– Ilyen mondatot az ember könnyen mond, szórakozottan és nem is gondolja, hogy ez igaz-e vagy sem. De azt hiszem, hogy stimmel az 1946-os év. 16 éves koromtól kezdve állandóan olvastam azokat a könyveket és írásokat, amelyek a magyar szociológiai történetéhez tartoznak. Itt olyanokat is kell említenem, akik nagyon nagy hatást gyakoroltak rám. Hajnal István, aki talán túlzottan is hatott rám, mert szent igaznak tekintettem mindent, amit ő ezekben a kérdésekben leírt. Nagyon hatott rám Erdei Ferenc és Szabó Zoltán, aki A cifra nyomorúságban páratlan példamutató könyvet írt a magyar társadalmi viszonyokról. Az biztos, hogy Hajnal István, Erdei Ferenc és Szabó Zoltán olvasása még nem döntötte el a pályaválasztásom. Bár lehet, hogy a lelkem mélyén már eldöntötte. 1945-ben, március 15. után elindultam és bejártam Szabolcs megyét, de az még nem volt szociológia, csak kíváncsi voltam, hogy mi történik és valamilyen módon részt vettem a földreformot előkészítő bizottságok ügyeiben. Akkoriban jóban voltam Márkus Istvánnal, aki nevezetes figurája a magyar szociológiai történetnek. Vele voltam 1-2 hétig Kecskeméten, mert az ő feladata lett volna a kecskeméti, a nagykörsi és a környékbeli területek földosztásának az előkészítése, de ő valahogy kiszorult ebből. Mert, bár a földosztó bizottságok elvileg koalíciós alapon szerveződtek, de ott, ahol a kommunista funkcionáriusok kellőképpen agresszívek

voltak, ott nem engedtek mást beleszólni a dolgokba. Ott lehetett lenni és részt lehetett venni a falugyűléseken. Meg lehetett figyelni, hogy mi történik, de akkor ott ebben a megyében, amely ma Bács-Kiskun megye nem lehetett intézni az ügyeket, a Párt által kiküldött emberek voltak. Minden esetre ez egy tanulságos dolog volt. Akkor írtam is valamit a magyarországi viszonyokról, ami már nincs meg és nem lenne ésszerű felidézni, hogy mit.

De, hogy mikor is vettem részt vagy végeztem önálló szociológiai kutatást? 1945. március 15. után Márkus István csinált kutatásokat Szabolcs megyében és azokban részt vettem, ezeket már szociológiai kutatásoknak lehet nevezni. Galgamácsán is volt egy kutatás, abban is részt vettem. Tehát ez az állítás nem alaptalan, hogy 1946 tavaszán határoztam el, de akkor már részt vettem előzőleg szociológiai jellegű kutatásokban. Mindenesetre a változás 1946-ban volt.

Akkoriban engem felkért a Független Kisgazda Pártból Kristó Nagy István, aki ott valamiféle tanácsadói szerepet töltött be, hogy csináljam meg a Független Ifjúság programját, amely szintén ebben az időszakban alakult meg. Először csak MaDISZ volt és aztán a MaDISZ szétvált különböző szervezetekre. Ezt a programot meg is írtam azzal a címmel, hogy Parasztságunk útja ([1946]1992) és megjelent az álneven, Máté Áron néven. Akkoriban Magyarország dolgairól úgy gondolkoztam, mint ahogyan ez ebben a kis füzetben található. Én ekkoriban anarchista beállítottságú voltam, ami nem egy életmód beállítottság volt a részemről, hanem az anarchista ideológia, az anarchista elmélet híve voltam, amely elmélet első akkori magyar kimunkálója Kolossa Tibor,² valamint Batár Attila³ barátaim voltak. Mi hárman foglalkoztunk azzal, hogy a társadalmi kérdések megoldására az anarchizmus, az anarchia, vagyis a hatalom eltörlése a megoldás. Ez egy naiv elképzelés volt a részünkről. Mindenesetre, ha valaki ezt a Parasztságunk útja címet viselő tanulmányt elolvassa, akkor látható, hogy ugyan ez így nincs kimondva benne, de ez egy anarchista meggyőződésű ember politikai programja. Ezt lehet egy szociológiai írásnak felfogni, később a Szociológia Írások című kötetben jelent meg.

– *Ekkor Ön egyetemista volt?*

– Először orvostanhallgató voltam, amit először 8. gimnáziumban, vagyis az 1942-43-as tanévben határoztam el. 1943 szeptemberében kezdődik az egyetem, tehát akkor mentem az orvosi egyetemen és pontosan 1946-ban történt, hogy félbehagytam

2 Kolossa Tibor (Budapest, 1922. március 23. – Budapest, 1982. október 6.): történész, a történettudomány kandidátusa (1979). Jogi tanulmányait megszakítva a Zeneművészeti Főiskola. zeneszerzés szakán tanult, Kodály Zoltán tanítványa volt. Népzenekutatónak indult; 1940-46-ban a budapesti tudományegyetem néprajzi szakán végzett. 1947-48 között a Kelet-európai Tudományos Intézetben, majd a NÉKOSZ munkatársa volt. 1948-ban a Néprajzi Múzeum gyakornoka, 1950-től pedig az MTA Történettudományi Intézetének segéd-, 1954-től tudományos munkatársa lett. Történeti munkásságára leginkább Hajnal István hatott, elsősorban a dualizmuskori magyar mezőgazdaság történetét kutatta. Magyar Életrajzi Lexikon 1000-1990: www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/eletrajz/html.

3 Batár Attila (Budapest, 1925 –) építészmérnök. Tanulmányait a Budapesti Műszaki Egyetemen folytatta, itt diplomázott. Építési pályafutását Budapesten kezdte, később Franciaországban és az Amerikai Egyesült Államokban folytatta. Építészeti karrierjét megelőzően az ELTE bölcsész karán tanult és szerzett tanári diplomát. Kezdetben részt vett szociográfiai kutatásokban és tanított is. Az utolsó másfél év-tizedben rendszeresen építészeti tárgykört érintő írásokat publikált. Tanulmányai és könyvei magyar, angol, német és francia nyelven jelentek meg. Ab Ovo Kiadó honlapja www.abovo.hu/szerzok/batar_aattila_f.html.

az orvosi egyetemet, ezért stimmel a fenti mondat. Akkor azt gondoltam, hogy nekem bölcsészetet kell elvégezni, de nem abban a formájában vonzott, ahogy akkor létezett, bár kitűnő emberek voltak, amíg ki nem rúgták őket. Az egyik Hajnal István, akit említettem, a másik Mendöl Tibor,⁴ aki az emberföldrajz tudományának volt magyar viszonylatban a megalapítója és legnagyobb alakja. Abban az időben az én érdeklődésem szempontjából ők ketten voltak a legfontosabbak.

– *Amikor 1946-ban átmegy a Bölcsészkarra, ott lehet érzékelni a Szalai-féle Társadalomtudományi Intézetet? Volt vele kapcsolata?*

– Arra a tanszékre Szalai Sándor került, elvileg 1945-ben, de ténylegesen csak 1946-ban, mert időbe kerül, amíg valakit kineveznek. Elvileg az egyetem autonóm volt, de gondolom Szalait nem az akkoriban törvényesen állásban lévő professzorok kérték fel és hívták meg, hanem az akkori kormány rákényszerítette az egyetemre. Ez a rákényszerítés nem csak rendeleti úton lehetséges, lehet rábeszéléssel is. 1945-46-ban került oda és ő egy tehetséges és éles eszű ember volt, de elsősorban azért kerülhetett oda, mert a magyar Szociáldemokrata Pártnak a baloldalához tartozott, ahhoz a baloldalhoz, amely a Szociáldemokrata Pártot, hogy úgy mondjam, eladta a kommunistáknak. Ezért a megfelelő jutalomban részesült, mert börtönbe zárták, ahol nagyon sok évig volt. Ez a szociológia, amit Szalai Sándor képviselt, ez engem érdekelt, elolvastam a könyvét rögtön, természetesen, amikor megjelent, de nem vonzott, mert jobban vonzott az, amit hajnali szociológiának lehet nevezni. Erről valamikor írtam és azt hiszem az is benne van a Szociológiai Írások c. kötetben ([1976]1992): 175–200).

1948-ban gyakorlatilag betiltották a szociológiát és attól kezdve nem lehetett senki szociológus. Ami engem illet, a Pázmány, majd Eötvös Loránd Tudományegyetemen a Pedagógia tanszékre kerültem, ahol Lázár György volt a pedagógia professzora, de ezen a tanszéken csak néhány hónapot voltam, odakerültem szeptemberben vagy októberben és kirúgtak onnan tavasszal, márciusban. Mielőtt a tanszékre került volna Lázár és Lázárral én is, azelőtt pedig az Apáczai Csere János Gimnáziumban és Kollégiumban voltam nevelőtanár, az volt a megélhetésem. Még korábban pedig a Kórusművészeti kollégiumban voltam nevelőtanár és történelmet adtam elő. Voltam a Teleki Pál Tudományos Intézetben is az 1947/48-as tanévben, akkor Bibó István volt az igazgató és Márkus István egy részleg vezetője volt, amire Bibó kérte fel, engem pedig Márkus István kért fel és asszisztens, munkatárs voltam ott. Ekkoriban változott meg az intézet neve is, elhagyta a Teleki Pál nevet és felvette Kelet-Európai Tudományos Intézet nevet.⁵ Amikor ott voltam a Teleki Intézetben, 1947-ben kezdtem saját kutatást. Akkor elmentem dolgozni a kispesti textilgyárba. kistext, ez volt a neve és ott gyakornoki minőségben dolgoztam, tehát fizikai munkát végeztem, azért, hogy az úgynevezett részt-

4 Mendöl Tibor (Nagyszénás, 1905. május 5. – Budapest, 1966. augusztus 21.): földrajztudós, egyetemi tanár, a földrajztudományok doktora (posztumusz 1967). Tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetemen végezte. Az 1930-as évek első felében a Sorbonne ösztöndíjasa volt és tanulmányútjain bejárta Európa nagy részét. Az 1930-as évek második felétől jelentek meg a magyar városokról szóló újszerű, a morfológiai és a funkcionális szerkezet közötti összefüggésekre rávilágító tanulmányai. 1940-től a budapesti tudományegyetem emberföldrajzi tanszékének ny. r. tanára; a Magyar Földrajzi Társaság alelnöke. A II. világháború után Bulla Bélával írta meg a Kárpát-medence, majd a Szovjetunió c. kötet számára az Szovjetunió földrajzát, ezek mellett több egyetemi jegyzetet is írt. *Magyar Életrajzi Lexikon 1000-1990*: <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html>.

5 1948. február 15-én Szalai Sándor búcsúzott a Teleki Pál Intézettől a Népszabadságban és jelent be, hogy a történeti kutatásokkal foglalkozó intézmény új neve Kelet-Európai Intézet lett.

vevő-megfigyelő módszerrel szerezzek információkat. Ez az időszak nagy hatást gyakorolt rám, bár nem nekem való volt, hogy így végezzek résztvevő-megfigyelést, mert fizikailag akkor is gyenge voltam. Olyan dolgokat tanultam meg, melyeket nem tudtam volna megtanulni olyan könyvekből, melyeket kitűnő kutatók írnak, akik kívülről próbálják megközelíteni a munkások világát. Vannak dolgok, melyeket kívülről meg lehetett tudni a kistext-ről, vagy általában a textiliparról. A kistext-nél a munkások legnagyobb része nő volt, de lehetett tudni, hogy fiatal lány volt a többség, férjhez menés előtt dolgoztak ott és amikor találtak valakit, akkor otthagyták a gyárat. De voltak idősebbek is, akinek a megélhetéshez kellett ez a fajta munka, mely nem igényelt szakképesítést. Voltak férfiak is, akik szakmunkások voltak és a művezetők is férfiak voltak. Ezeket meg lehetett tudni a legszokványosabb módszerekkel is, a statisztikákból. Van, amit kívülről meg lehet tudni, de a gondolkodásmódot, a beszélgetéseket, melyek akkor folynak, amikor kimennek cigarettázni a WC-be, azt kívülről nem lehetett megismerni. Nagyon nagy hatással volt rám, hogy belülről tudtam meg, hogy hogyan gondolkoznak a munkások és nem csak a textilmunkások és a fiatal lányok, hanem azok is, akik a gépeket kezelték, amihez már szakképzettség kellett, azoknak a beszédmódját és gondolkodásmódját személyes módon ismerhettem meg. Amikor sokkal később a magyar munkásokról írtam, korábban pedig kutattam, ezt akkor is fontosnak tartottam. A beszédmódot és gondolkodásmódot úgy is meg lehet tudni, hogy az ember bemegy a gyárba, odamegy a munkásokhoz, kicsit lehet barátkozni és meg lehet beszélni egy találkozózt, amikor 2-3 órát beszélgetünk. Amiket ilyenkor mondanak az emberek, azokat nem mondják soha egy kérdőíves vizsgálatban. Ha azt lehet mondani, hogy nekem van egy saját módszerem, akkor annak az alapelve, hogy a személyes beszélgetések alapján lehet megtudni, hogy az emberek hogyan gondolkoznak, és ebből kiindulva lehet szociológiai írásokat és elemzéseket készíteni.

– *És honnan jött az ötlet, hogy Ön résztvevő-megfigyelést végezzen?*

– Akkor ez, hogy úgy mondjam, számomra a levegőben volt. Akkor úgy gondoltam, hogy munkásokat kell kutatni és mindezt résztvevő-megfigyeléssel. Ebben különben tévedtem, mert egyszerűbb és kényelmesebb lett volna, ha én a kistext-be kijárok rendszeresen, megbeszélem az emberekkel, hogy beszéljünk valamikor. Ha például magnóval megy az ember, a magnó bizonyos fokig akadály lehet. Egy politikailag kiélezett helyzetben Magyarországon az emberek féltek az ilyen beszélgetésektől, attól féltek, hogy ez valahogy a belügybe kerül. 1947-48-ban már féltek az emberek, nem annyira, mint később. Akkor is volt, hogy valakit internáltak ítélet nélkül, a belügyi hatóság önkényes döntése alapján.

– *Miért hagyta ott a Teleki Intézetet?*

– A Teleki Intézetből úgy kerültem ki, hogy Márkus István 1948 tavaszán közölte velem, hogy elfoglalok egy helyet. Ő úgy találta méltányosnak, hogy ezt a helyet ne én kapjam meg, hanem Kolossa Tibor, aki mindkettőnknek barátja volt, én pedig menjek át a NÉKOSZ honismereti mozgalmába, ahol szintén fizetés kaphattam a munkámért. Nekem ezt akkor mindenképpen el kellett fogadnom, mert Márkus István volt a főnök. Nagyon fiatal és tapasztalatlan voltam és nem fogtam fel, hogy a Teleki Pál Intézetben elfoglalt hely, az később is nagyon jól jöhet, nem kell olyan könnyelműnek lenni, hogy mindegy hogy hol vagyok, nem egészen úgy van. Akkoriban nem így gondolkoztam. Akkor a NÉKOSZ honismereti mozgalmába mentem át és azzal párhuzamosan a Kórusművészeti kollégiumba mentem tanítani történelmet és nevelőtanár voltam. Innen

kerültem aztán az Apáczai Csere János Gimnáziumba, amely kísérleti gimnázium volt, Lázár György alapította, aki az Eötvös kollégisták és a Györffy kollégisták közös vállalkozásának képzelte el, hogy ez a fiatalok iskolája legyen úgy, hogy a Györffy kollégisták forradalmi hevülete és az Eötvös kollégisták tudományos műveltsége egyesülne ebben a dologban. Nekem akkor ez tetszett és szívesen mentem át. Nem csak én mentem, hanem a feleségem is, akivel 1948 júniusában kötöttem házasságot. Lázár elképzelése egy naiv elképzelés volt, mert a Györffy kollégistáknál a forradalmi hevület tulajdonképpen a Kommunista Párt kiszolgálást jelentette.

Egy évig voltam az Apáczaiiban, utána tanítottam a Huba-utcai Óvónőképzőben, amely Burchard Bélaváry Erzsébet intézete volt, s amely egy állami intézet volt, ugyanakkor Burchard Bélaváry Erzsébet kísérleti pedagógus volt, tehát, amit ott ő csinált az semmiféle hivatalos irányzatnak nem felelt meg. Ezután kerültem az egyetemre, a Pedagógiai Intézetbe Lázár György mellé, ahonnan viszont kidobtak, mert tartottam egy előadást a Munkaerőtartalékok Hivatalában, ahol egy tanfolyam volt. Ezen előadtam, a hallgatók pedig feljelentettek, hogy nem volt megfelelő, amit mondtam. Akkor eljárás indult ellenem, aminek következtében elvesztettem az állásomat. Mindenesetre, ezekben az időkben szociológiával már nem lehetett foglalkozni.

– *Mikor volt ez pontosan?*

– 1950 szeptemberében kerültem az egyetemre és 1951 márciusában tettek ki. Szociológiáról a következő időkben úgy lehet beszélni, hogy az ember olvashatott könyveket, de nem csak azt nem lehetett volna megcsinálni, hogy az ember szociológiai kutatást folytasson, hanem nem hiszem, hogy ezekben az években, az 1956-os forradalomig külföldi szociológiai könyveket lefordítottak és kiadtak volna magyar könyvkiadók.

Akkor én közgazdaságtani középiskolákban voltam állásban egészen a forradalom előtti időkig, mert a forradalmat megelőzte az 1953-as Nagy Imre féle kormányprogram, ami valóban átalakította a magyar politikai életet – az akkori szovjet vezetők támogatásával vagy ellenzésével –, mert kiengedte azokat, akik törvénytelenül börtönben voltak. Nagyon sokan mentek haza és nem egyszerűen haza mentek, hanem voltak, akiknek az ügyében bírósági eljárást rendeltek el. Nagyon sokan voltak úgy börtönben, hogy nem volt ellenük bírói ítélet, csak bent voltak. Mások pedig koncepcióos eljárás áldozati voltak. Ha nem is mindenkinél, de sokaknál megcsinálták 1953 és 1956 között, hogy új bírósági tárgyalásra került sor, ahol megállapították, hogy az előző ítélet hamis volt és felmentették őket, sőt kártérítést is megítéltek nekik. Az, hogy ezek a dolgok lezajlottak, azt jelentette, hogy az egész országban átalakult az emberek viszonya a világhoz. Az forradalmi változás, ha politikai foglyokat kiengednek és rehabilitálnak. Ez azt eredményezte, hogy teljesen más lett az emberek gondolkodásmódja és hozzáállása az akkori államhatalomhoz. Ekkor elmentem a Fővárosi Tanácsba és elértem azt, hogy az általános iskolai tanítás helyett gimnáziumi tanár lehettem a Pestlőrinci Gimnáziumban 1956. szeptember elsejével.

– *1953 és a Nagy Imre politika milyen hatással járt?*

– Másképpen reagáltak rá a munkások, másképpen a parasztok, másképpen az egyetemisták és az értelmiségiek is. Egyénileg reagált mindenki, de voltak tipikus magatartások. Azok, akik kiábrándultak a Rákosi-féle vezetésből, azok lehetnek hívei a Nagy Imre-féle vezetésnek. Nagy Imre kiengedte a termelészövetkezeti tagokat a TSZ-ekből, akik kimehettek, azoknak ez jelentős változás volt.

Én messzemenően híve voltam Nagy Imrének, de ezen túl még anarchista is voltam. A felfogásom tele volt ellentmondásokkal. Nagy Imrének természetesen drukkoltam. Amikor 1956. október 23-án elmentem a tüntetésre én is ugyanúgy kiabáltam, ahogyan a többiek, ugyanazokat a jelszavakat. 1957 májusában letartóztattak és elítélték 4 évre, abból 2 évet ültem le, 1959-ben szabadultam. Akkor nem azok voltak a nézeteim, mint 1953-ban vagy 1956 szeptemberében. Amit a megszálló szovjet csapatok műveltek 1956 novembere után, ami akkor volt Magyarországon, az gyűlöletet váltott ki, a lehető legrosszabb véleményem volt mindenről.

– *Mesélne arról, hogy milyen volt az, amikor 1957-ben elítélték?*

– Amit én erről tudok mondani az tulajdonképpen megtudható Eöris István könyvéből (1988), ahol pontosan leírja, hogy mekkora volt egy börtöncella. Én úgy emlékszem, hogy 1 méter 70 cm X3 méter 40 cm volt. Miután meghozták az ítéletet, akkortól Márkus Istvánnal ketten voltunk a cellában. Ezt megelőzően 15 hónapig vizsgálati fogságban voltam, összesen 24 hónapot, 2 évet ültem, ebből 15 hónapot vizsgálati fogságban töltöttem a magyar politikai rendőrség fogságában, és ennek nagy részét magánzárkában. Volt egy-két nap, amikor kettesben, sőt egy nap amikor hármásban, de a legnagyobb részét egyedül töltöttem. Aztán a vizsgálati fogságot felváltották és ügyészségi fogoly lettem, a cellám nem változott, ez pár hónapig tartott.

– *Az tudatos döntés volt a politikai rendőrség részéről, hogy a Márkus Istvánnal került egy cellába?*

– Az egy kitolás volt. A börtönben csalódást okoztam az ÁVO-soknak, akiket mi hívtunk így, mert már nem volt államvédelmi osztály, de ugyanazok voltak. Kellemetlenül viselkedtem, nem vallottam, dühöseket voltak. A fő bajuk az volt, hogy amikor bíróság elé kerültem – a Vida tanács elé, amelyik Nagy Imrét is elítélte – a bíró a fejemre olvasta, hogy egyszer bevallottam a kihallgató tisztemnek, hogy részt vettem a Fehér Segélyben – ami november 4-e utáni támogató szervezet volt, azok részére, akiknek a családjában sebesülés vagy haláleset volt és az összegyűlt adományokból azokat lehetett támogatni –, akkor azt mondtam, hogy igen, de engem meg nem engedett eszközökkel vettek rá arra, hogy ezt a vallomást tegyem. Ezért nagy dühöseket lettek. A Fehér Segélyt pedig azért vallottam be, mert már mások rávallottak arra, hogy abban szervező szerepet játszottam. Azt, hogy a „meg nem engedett eszközöket” mondtam, az egy igazságtalan dolog volt a rendőrökkel szemben, mert én ezt csak azért vallottam be, mert már be volt bizonyítva. Ez kitolás volt, mert Márkus István előzőleg az összes ügyemről tájékoztatta a politikai rendőrséget, méghozzá egy szenvedélyesen forradalmárellenes, vagy ahogyan abban az időben neveztek bennünket, ellenforradalmárellenes stílusban. Nagyrészt Márkus Istvánnak köszönhettem, hogy bekerültem, mert nem mindenki került be, aki '56-ban részt vett. Meg lehetett úszni úgy is, hogy egyszer, kétszer kihallgatták az embert, de nem volt bent évekig. Dühös voltam Márkus Istvánra. Amikor elítélték, ugyanaz a politikai rendőrség osztotta el a foglyokat, engem Kőbányán a Kozma utcában lévő Kisfogházban helyeztek el, ami egy hírhedt épület, ott hajtották végre a kivégzések legnagyobb részét. És ott egy kétszemélyes cellába tettek minket Márkussal, hogy mi ott milyen jól fogjuk magunkat érezni.

– *Milyen volt a légkör a szabadulása idején, az 1950-es évek végén, az 1960-as évek elején, vagyis a kádári konszolidációt megelőző időben?*

– 1959-ben szabadultam, fordításokból éltem, az Országos Fordító és Fordításhitelesítő Irodánál lehetett vállalni fordításokat németből, angolból, franciából, többnyire

műszaki szövegeket fordítottam, amiből egy szót sem értettem. Egy szállóige volt az OFI-ban, hogy az ember azt tudja legjobban lefordítani, amiből egy szót sem ért, de aztán úgy kell lefordítani, hogy más se értse.

1963-ban egy újabb változás következett be Magyarországon. Volt egy abszolút terror időszak 1956. november 4-től 1961-62-63-ig, nem lehet pontosan megmondani. A reformot 1968-ban vezették be, de már 1963-ban reformpárti volt a Kádár által irányított legfőbb vezetés. 1963-ban történt az is, hogy amnesztiát kaptak sokan és 1963-ban volt, hogy eljárást indítottak azok ellen, akik a Rákosi időszakban a fő bűnösök volt, ez egyrészt nagyon szigorú akart lenni, másrészt fékezte az, hogy nagyon féltek az oroszoktól, hogy a KGB-nek ez nem fog tetszeni. Ez is egy bonyolult helyzet volt, a kiengedések és a rehabilitálások is. Kiengedtek embereket, de nem olyan mértékben rehabilitálták őket, ahogy azt kellett volna.

1963-ban a KSH elnöke Péter György volt, aki egy régi illegális kommunista volt, 19-20 éves korában lett kommunista, 1920-ban lehetett. De mint a KSH elnöke vezető szerepet játszott a közgazdasági reformban, két nagy cikke volt. Ezek a cikkek hirdették meg azt, ami nincs, a piaci szocializmust. Ő egy nagyon okos és bátor ember volt, mert azt gondolta, hogy azzal a múlttal, ami neki volt megtehető sok mindent. De ez a számítása nem jött be.

Mindenestre 1963-ban már elhatározták, hogy lesz reform, de hogy pontosan milyen legyen, arról viták voltak. A Társadalmi Rétegződés című vizsgálatot, aminek az irányítója Ferge Zsuzsa, Mód Aladárné, Lángné voltak, Péter György azzal a céllal rendelte meg, hogy lehessen tudni, most mi a helyzet és készüljünk fel arra, hogy mit fog hozni magával a reform. Ebben a kutatásban én a mobilitásért voltam felelős.

– *Mesélne erről a rétegződésvizsgálatról?*

– Többtényezős statisztikai vizsgálat volt. Modellt akartunk készíteni. Ennek az eredményei megjelentek könyv alakban. A résztvevők, Ferge Zsuzsa és én is, távol álltak attól, hogy marxista kategóriákba akarják rendezni a valóságot. De természetesen ez sem volt hibátlan kutatás, de jó kutatás volt.

Akkoriban 5 évenként voltak jövedelemi vizsgálatok, és volt egy jövedelmi vizsgálat 1963-ban és ezt formálisan Mód Aladárné vezette, aki a Statisztikai Hivatalban az Életkörülmények Főosztály vezetője volt, az ő beosztottja pedig Ferge Zsuzsa volt, aki ott osztályvezető vagy csoportvezetőként dolgozott. Ezt a jövedelemvizsgálatot Ferge irányította és részt vett benne még Lángné és én, természetesen Módné felügyelete alatt, bármit nem írhattunk volna bele (Mód és társai 1966). Abban az időben az volt, hogy olyan kérdésekben is hazudott a Statisztikai Hivatal, ami mindegy volt a rendszer stabilitása szempontjából.

– *És hogyan került Ön ebbe a vizsgálatba?*

– Ferge Zsuzsa hívott, de korábban nem ismertük egymást. Valaki mondta neki, hogy hívjon, de nem tudom, hogy ki volt. Ő hívott oda, hogy vegyek részt a vizsgálatban. Már korábban hívott, hogy menjek a KSH-ba, de csak félállásban vagy szerződéssel, de nem főállásban. Az első munka, melyet a Statisztikai Hivatalban végeztem egy olvasással kapcsolatos vizsgálat volt, Kik olvasnak és mit címmel írtam róla egy kiadványt, ami később meg is jelent (Kemény–Horváth 1965a, 1965b). Eredetileg nem erre szerződtem, mert az olvasásvizsgálat egy korábbi jövedelemvizsgálathoz kapcsolódott, ami lehetővé tette, hogy olyan kérdést is feltegyünk, hogy mit olvasott, mennyit, mikor stb. Ennek a vizsgálatnak a feldolgozását Ferge Zsuzsa egyik beosztottja, Bár-

dos Judit kapta feladatul, aki képtelen volt megírni ezt a dolgot. Végül én vállaltam, hogy megírom helyette. De akkor már elkezdődött a rétegződési vizsgálat és szó volt róla, hogy vegyek részt benne, hogy én csináljam a mobilitási részt. A kötetben, amely a kutatásról megjelent a KSH kiadásában, a mobilitás fejezetét én írtam, de lehet, hogy abba, amit írtam, beleírt Zsuzsa, mert erről a dologról neki más volt a véleménye, mint nekem. A kutatás eredményei azt mutatták, hogy a rétegek közti generációs mobilitást nézve Magyarországon kisebb a társadalmi mobilitás, mint az Egyesült Államokban, mint Nyugat-Európában. Ez elkerülhetetlen volt, mert ezeknél a nagy kategóriáknál, ahol csak olyanok szerepelnek, hogy munkások, nem fizikaiak, értelmiségiek, vezető állásúak, stb., ezeknél a nagy tételeknél az játszott szerepet, hogy a társadalom tagjainak túlnyomó része a vizsgálat előtti időpontokban fizikai dolgozó, mezőgazdasági, ipari dolgozó volt. Annyi emberből nem lehetett irodai dolgozót csinálni, mint akkor lett volna, ha ugyanakkor a mobilitási ráta, mint nyugaton. Tehát a vizsgálat eredménye azt mutatta, hogy a társadalmi mobilitás kisebb, mint nyugaton. Ennek az értelmezése számomra az volt, hogy ezeket a statisztika adatokat meghatározza az előző generáció szociális összetétele, valamint a vizsgálat időpontjában a társadalom szociális összetétele. Vagyis én ennek nem tulajdonítottam olyan jelentőséget, hogy még ebben is rosszabb Magyarországon, mint nyugaton. De mindegy, Ferge Zsuzsának fontos volt, mert ő híve volt a rendszernek, ő egy nagyon ellenzéki ember volt, de a szocializmusnak mint eszmének feltétlenül a híve volt. Amikor megírtuk, az már az 1960-as évek második fele volt és az ő viszonya is kritikai volt azzal a társadalommal szemben, amiben éltünk, de a szocializmust jobbnak tartotta, mint a kapitalizmust. Úgy gondolta, hogy valamilyen módon mégis azt kell kimutatni, hogy nálunk jobb a mobilitási helyzet, mint a nyugati országokban és erről írt is egy cikket a Valóságban Huszár Tibor felkérésére (Ferge 1969). Kettőnk között volt differencia ezen a téren, de ettől függetlenül, ebben az időben jóban voltunk.

– *Mennyire voltak azok a társadalmi rétegződéskategóriák, melyeket a vizsgálatban alkalmaztak újszerűek?*

– Egészen addig, míg ez a vizsgálat le nem zajlott és a róla szóló publikációk meg nem jelentek, addig az volt az volt a helyzet, hogy volt a sztálinista társadalmi kép: munkásság, parasztság és értelmiség. Ez a vizsgálat nem ezt mutatta. Egy többtényezős statisztikai vizsgálatot folytattunk és ebben olyan rétegek voltak, mint fizikai munkások, szellemi dolgozók, vezető állású szellemi dolgozók, stb. Ezeket a társadalmi rétegeket kreálni, konstruálni kellett, ezeknek az életmódjáról készült a kötet, arról, hogy milyen lakásban laknak, hogy mekkora a jövedelmük és többek között arról, hogy a rétegek közötti mobilitás milyen mértékű. Azokat a rétegeket, melyeket feltűntettünk a kiadványban, azokat nekünk kellett létrehozni. Előzőleg pedig azoknak, akik kódolták az adatokat, kellett adnunk egy foglalkozási jegyzéket, amiből aztán dolgoztunk.

– *Mennyiben kapcsolódott a rétegek kialakítása ahhoz az elméleti vitához, amely a Valóság hasábjain folyt a '60-as években vagy a KSH-ban folytatott kutatás sokkal inkább alkalmazkodott a nyugaton kidolgozott rétegződési, foglalkozási kategóriákhoz?*

– Természetes volt, hogy vettük a nyugati kiadványokat és azok alapján dolgoztunk, értelemszerűen átvettük azokat. Az ideológiai viták az egy külön téma, hogy miről írt akkoriban Hegedüs, Ferge.

A Statisztikai Hivatal kiadványában az volt a törekvés, hogy olyan rétegek kategóriákat használjunk, mint amilyenek a nyugati kiadványokban szerepelnek.

– *Milyen viszonyban voltak a KSH-ban dolgozók az MTA Szociológiai Kutatócsoportjával?*

– Azt nem tudom, hogy Hegedüs mit gondolt Fergéről és azt sem tudom, hogy Ferge mit gondolt Hegedüsről, ezek egyedi dolgok. De azt lehet mondani, hogy anélkül, hogy ők baráti viszonyban lettek volna, hasonló irányt képviseltek. A Ferge-féle vizsgálat, meg a Hegedüs-féle szociológiai csoport valami olyasmit akart, ami addig tiltott volt. Fergének az adott háttérrel, hogy Péter György ezt a kutatást megrendelte és támogatta, Hegedüsnek pedig Isten tudja mi adott háttérrel, de az addig hivatalos irányzattól eltérő álláspontot képviselt.

– *Hogyan jött a szegénység, a cigányság mint kutatási téma?*

– Ezt a rétegződés vizsgálatot Péter György rendelte meg, aki reformot akart és nagy szerepe volt abban, hogy a reform létrejött Magyarországon és jól tudta, hogy ha ezt a reformot bevezetik, akkor piacgazdaságot hoznak létre, de azt sem ő, sem Nagy Tamás, aki ideológusa volt ennek a reformnak, nem tisztázta, hogy meddig megy a piac. Hogy kapitalizmus lesz-e vagy valami vegyes. Ő egy piaci társadalmat akart és a vizsgálat arra vonatkozott, hogy nézzük meg, hogy addig, amíg nincs piac, hogyan élnek az emberek és mi jellemző erre a társadalomra, és foglalkozzunk azzal is, hogy ha bevezetik a reformokat, akkor mi lesz az emberekkel. Ez volt a megrendelés célja, ezen belül viszont arról volt szó, hogy kell egy külön szegényvizsgálat, amit Mód Aladárné és Ferge Zsuzsa is akartak, de Péter György nem akarta, taktikai okok miatt. Azt gondolta, hogy ez egy támadási felület lehet, mert van egy kommunista ország, ahol a Kommunista Párt dönt mindenről és a KSH is egy állami intézmény, ami ha elkezd vizsgálni a szegénységet, akkor benne van, hogy ez egy olyan rendszer, ahol vannak szegények. Ő ezt már nem akarta.

Arról volt szó, hogy lesz egy szegényvizsgálat a rétegződésvizsgálat kapcsán, ami végül megszületett, de már egy elkülönült vizsgálat volt és a rétegződés kiadványban nincs szó szegényekről. Az 1968-as jövedelemvizsgálatban már ki lettek jelölve azok, akiket jövedelmük alapján szegényeknek nevezünk.

– *Amikor Ön részt vette ezekben a kutatásokban, akkor főállásban az Országos Széchényi Könyvtárban dolgozott?*

– Amikor a mobilitást írtam a rétegződésvizsgálatban, akkor még a Széchényi Könyvtár dolgozója voltam, egészen 1969-ig. A könyvtárban egy könyvtári bibliográfiai folyóiratot szerkesztettem, Külföldi könyvek országos gyarapodási jegyzéke címmel.

– *És 1970-ben került át az MTA Intézetébe...*

– Az MTA Intézetébe a cigányvizsgálatra mentem át, amire azért került sor, mert a Miniszter Tanácsnak volt egy belügyi részlege, egy osztálya, amely megrendelte a cigányvizsgálatot. Ebben az időben a Párt vezetői körében volt egy törekvés, hogy valahogy megoldják a cigánykérdést. Ennek része volt, hogy 1964-ben elkezdtek a cigánytelepek felszámolását, erre készült egy tervezet 1963-ban, akkor a cigányok 70% lakott cigánytelepen vagy annál rosszabb körülmények között, teljes szegregációban. Egy erős törekvés volt, hogy a cigányokat integrálják a társadalomba, aminek a háttérében az állt, hogy az országban munkaerőhiány volt az 1960-as években a bányákban, a nehéziparban, az építőiparban, az útpépítéséknél. Világos volt, hogy a cigá-

nyok egy óriási tartalék, de nem tudnak majd bejárni a munkahelyekre ezekről az Isten háta mögötti telepekről. Úgy gondolták, hogy ahhoz, hogy a cigány munkaerőt hasznosítani lehessen, meg kell változtatni a lakásviszonyokat. És ezzel párhuzamosan élt a kommunista vezetők körében egy törekvés arra, hogy, akik a legrosszabb helyzetben vannak, azokkal kell valamit csinálni, egész egyszerűen, mert nem lehet azt gondolni, hogy a kommunista rendszer minden vezetője minden időben hitetlen ember volt. Ez egy alapvető törekvés volt a kommunista rendszer vezetőinek egy részében. A szegények közé tartoznak a cigányok is, mégpedig úgy, hogy ők a szegényebbeknél is szegényebbek. Ennek kapcsán született ez a kutatást, mellyel az MTA Szociológiai Intézetét bízta meg. Kulcsár Kálmán volt az akkori igazgató és mivel én korábban foglalkoztam a szegényekkel, ezért engem kértek fel. Abban teljesen szabad kezet kaptam, hogy kik legyenek a vizsgálat alanyai, kik azok a cigányok, akiket vizsgálni kell.

– *Vagyis annak ellenére, hogy a szegényvizsgálatot betiltották, Ön ellen retorziókat alkalmaztak, mégis valamiféle elismerést szerzett Önnek?*

– Amikor elkezdtük a szegényvizsgálatot, akkor úgy volt, hogy mi nem kutathatjuk a szegényeket, hanem az alacsony jövedelmű néprétegeket vizsgáltuk. A kutatásnak volt egy megszépítő elnevezése. 1970-ben az Akadémián, mint minden évben volt egy ülészak, ami abban az évben valamiféleképpen Leninhez kapcsolódott, talán a születésének 100. évfordulója volt. Ezen az ülészakon tartottam egy előadást az alacsony jövedelműek életkörülményeiről és az előadásnak fantasztikus hatása volt. Egyrészt az én sorsomra, mert többen feljelentettek a Pártközpontban, és azonnal elrendelték, hogy Kulcsár dobjon ki engem az Intézetből, másrészt volt egy társadalmi hatása, azok körében, akik akkor egyetemisták voltak. Ez az előadás akkor nem jelenhetett meg nyomtatásban, csak kéziratban, ahogyan én terjesztettem is.⁶ Ebben semmi különös dolog nem volt, de a rendszer úgy gondolta, hogy szépnek tudja magát feltüntetni, ami lehetetlen volt, mert nem csak a szegénység miatt nem volt szép. Úgy gondolta, hogy el tudja titkolni, hogy vannak emberek, akik nyomorognak. Abban az előadásban, amit tartottam arról volt szó, hogy főleg a fizikai munkások a szegények, ami külön fájdalmas volt, mert ha az derült volna ki, hogy a volt arisztokraták a szegények, az mégis kellemesebb lett volna a rendszer vezetői számára.

Kulcsár közölte velem, hogy utasítást kapott, hogy kitegyen engem, mire én felhívtam a Pártközpont Tudományos Osztályának a vezetőjét, akivel közöltem, hogy nagyon szép, hogy Önök kitesznek engem, de folyik a cigányvizsgálat, én vezetem, én mondom meg, hogy mi hogyan legyen és megkérdeztem, hogy hogyan gondolják ezt. Akkor voltam látogatóban a Pártközpontban, ahol az osztályvezető úgy döntött, hogy maradhatok a Szociológiai Intézetben, de úgy hogy minden hónap elsején kötnék velem szerzősét, ami a hónap utolsó napjáig tart. Ez így ment, amíg be nem fejeződött a vizsgálat. Amikor befejeztem a vizsgálatot, akkor természetesen megszűnt az állásom.

Közben a Történettudományi Intézetből Lackó Miklós, akinek az volt a feladata, hogy a magyar munkásokról készítsen egy kötetet, rendelt tőlem egy kutatást a magyar munkásosztályról. Ezt le is bonyolítottam és megírtam, ez A magyar munkásosztály című könyv (1974). Erről a Pártközpont rendezett egy vitát a Történettudományi Intézetben, ahol ott ült Pach Zsigmond Pál, Berend T. Iván, Ránki György és sokan mások,

6 A felszólalás később megjelent, lásd: Kemény [1972]1992.

kb. 40, ez is egy kivégzési tárgyalás akart lenni, mert 1972-ben azok voltak felül a Pártban, akik vissza akartak térni a korábbi szigorúbb diktatúrához, ők voltak uralmon 1977-78-ig. Aztán már nem lehetett tovább folytatni, mert az ország gazdasági helyzete lehetetlenné tette, hogy továbbvigyék azt a diktatúrát, amit korábban.

– *Mivel magyarán azt az ellentmondást, hogy egyrészt folyamatos megbízásokat ad a Párt és engedi, sőt megrendeli a kutatásokat, majd betiltják és retorziókat alkalmaznak a kutatókkal szemben?*

– Ebben a tekintetben hullámzások voltak. Ez a hatalom 1956. november 4-én jött létre, folytatása volt a Rákosi rendszernek és mégsem ugyanaz volt, mert megelőzte az az esemény, amit a kommunista funkcionáriusok átéltek, hogy itt összeomlott minden. 1956 november 4. után tudták, hogy valahogy másképp kell csinálni. A funkcionáriusok egy része úgy akarta folytatni, ahogyan a Rákosi rendszer alatt, a másik része pedig, azt akarta, hogy valamilyen átmeneti vagy köztes megoldás szülessen a kapitalista és a szocialista rendszer között. Ebben az időben találták ki, nem Magyarországon, nyugaton terjedt el az „emberarcú szocializmus” szlogen, amit a nyugati kitalálók közül valakik komolyan gondoltak, mások csalásnak hittek. Magyarországon a vezetők egy része ilyesmit akart csinálni, ezek közé tartozott Péter György is, de lehet sorolni más neveket is. Ez a harc a balosok és a reformerek között 1956. november 4-től egészen 1990-ig folyt. Ez a harc hullámozott és befolyásolta az is, hogy éppen mi történt a Szovjetunióban. Voltak kedvezőbb időszakok és kedvezőtlenebbek. Egy ilyen dolog a cigányok, aminek korábban azt az oldalát hangsúlyoztam, hogy munkaerőkérdés, de ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a Párt funkcionáriusai között voltak olyanok, aki a nehéz sorsú emberek helyzetén javítani akartak, akik azt gondolták, hogy Magyarországon olyan szocializmust kell megvalósítani, amely javítja az emberek életét.

Akik a cigányvizsgálatot megrendelték, nem gondolták végig, hogy mi akarnak ezzel. Volt egy kiadvány, ami 1961-ben született, egy Politikai Bizottsági anyag volt, tehát a legfelsőbb szervezet kiadványa, amelyben azt írták, hogy háromféle cigány van Magyarországon: az egyikhez azok tartoznak, akik olyanok, mintha nem is lennének cigányok, aztán van az ellenkező véglet és a kettő között van egy olyan csoportja a cigányoknak, amely átmeneti állapotban van. Ez a beosztás egy kitaláció volt, de ezt elhitték saját maguk, a cél pedig az volt, hogy a 2. és 3. csoportból olyat legyen, mint az első, tehát integrált cigányok.

Ebben volt sok előítélet, sok rosszindulat, de sok jóindulat is. Tehát amikor a cigányvizsgálatot megrendelték nem számítottak arra, hogy számukra kellemetlen dolgok fognak kijönni, úgy gondolták, hogy ami ebből kiderül az nem lesz kellemetlen a rendszer stabilitása szempontjából.

– *Hogyan épült fel maga a vizsgálat?*

– A vizsgálat úgy kezdődött, hogy elhíreszteltem, hogy embereket keresek, akik részt vesznek a kutatásban és aki jön, azt fogadom. Akik jöttek, azoknak adtam kérdőíveket, hogy keressenek maguknak cigánycsaládokat és töltsék ki a kérdőíveket, aztán jöjjenek vissza és mutassák meg, hogy mit csináltak. A legtöbben azzal jöttek vissza, hogy ők ezt nem tudják elvégezni, de volt olyan is, aki ezt nem mondta, de láttam, hogy mit csinált és azt gondoltam, hogy ő nem lesz megfelelő. Így állt össze egy kis csapat. Az alapegységnek a megyét tekintettem, így hozzávetőleg annyi résztvevőre volt szükség, ahány megye van az országban és kb. annyian is vettek részt.

Ebben az időben a cigányok nagyobb része, 70%-a telepen lakott, de még hozzá kell számolni további 4%-ot, akik sokkal rosszabb és távolabbi helyeken laktak, mint a telepek. Nehéz volt oda elmenni sárban, hóban, fagyban. Nagyon rosszak voltak azok a viskók, ahol a cigányok laktak, az emberek egy részének elment a kedve. Sokan ki-maradtak, de maradt egy gárda és azzal végigcsináltuk a kutatást.

– *Ez egy reprezentatív vizsgálat volt?*

– Reprezentatív, 2%-os. Minden, amit csináltam cigányügyben reprezentatív volt.

– *És ebben a kutatásban a cigányság kritériuma az volt, hogy az a cigány, akit a környezete annak tart...*

– Igen, ez az egyetlen lehetséges mód, ezt 1971-ben, 1993-ban, 2003-ban is így csináltuk és ha 2013-ban élek és kapok rá megbízást, akkor már nem tudom ezt megtenni, mert már 2003-ban is nehézségekbe ütközött.

1997-ben Ladányi János és Szelényi Iván írtak egy cikket a Kritika című havi folyóiratban, melynek az volt a címe, hogy *Ki a cigány?* Ez egy nagyon rossz, ostoba cikk volt. Nevetséges, hogy Szelényi a cikkben elmeséli, hogy amikor Milánóban járt, akkor megmutatták neki, hogy merre laknak a cigányok. Nevetséges, hogy valaki azt gondolja, hogy egy turisztikai utazás élményeit fel lehet használni egy ilyen vitában. Azt állították, hogy mindenki azzal foglalkozik, hogy tudományosan meghatározza, hogy ki a cigány. Ez nem igaz, mert az a kutatás, amit 1971-ben és 1993-ban csináltam, abban egy hajszálnyi törekvés sincs arra, hogy tudományosan meghatározzam, hogy ki a cigány. Mindkét cikk bevezetőjében világosan elmondtam, hogy nincs mód a cigányok életviszonyainak kutatására másképpen, minthogy a környezet véleményéből indulunk ki, mert Magyarországon nincs egy cigánnyilvántartás, ami nagyon helyes, hogy nincs. Ezért nem is lehet azt mondani, hogy százezer vagy egymillió cigánynak az adatai megvannak, és mondjuk minden ötvenediket kiválasztjuk, szóval erre nincs mód. Ez egyszerűen egy praktikus kényszer. Ennek lehet egy elméleti kiegészítést is adni, de leginkább egy praktikus kényszer. A jövőben viszont egyre kevésbé lehet ezt így végezni, mert a cigányok a városokba tolnak, olyan településekre, ahol már nem tudják róluk megmondani, hogy cigányok. Hiába megyünk be a településekre és kérdezősködünk, hogy merre laknak cigányok, nem tudják megmondani. A kis településen meg tudják mondani még 50 év múlva is, de az a cigányoknak csak egy kis része lakik majd ilyen településeken.

Visszatérve arra, hogy itt a praktikus módszer került előtérbe, mert hiába próbálunk valamiféle rafinált módszert kitalálni, nem lehet megtalálni a cigányokat másképpen.

– *A hetvenes években erről volt vita?*

– Amikor 1971-ben folytattuk a vizsgálatot, akkor nagyon kismértékben, de volt vita. Voltak, akik foglalkoztak ezzel a kérdéssel. Azt mondták, hogy nem kell ezzel ennyit vacakolni, azok a cigányok, akik cigány anyanyelvűek. Ez egy nagyon kis töredéke a cigány népességnek, világos volt, hogy ezt nem lehet betartani. Voltak mások is, akik azzal érveltek, hogy mindenkinek joga magát cigánynak, magyarnak vagy töröknek vallani és ez összeütközésben van ezzel a kutatással. A helyzet az, hogy ez az összeütközés nem állt fent, mert a kérdezőbiztosnak közölnie kellett, hogy azért kereste fel őket, mert úgy tudjuk, hogy maga cigány, de ha nem akarja, hogy kitöltsem magánál a kérdőívet, akkor mondja meg, én elmegyek. Csak olyanokról töltöttek ki kérdőívet, akik maguk is úgy tartották, hogy ők cigányok.

– *A cigánykutatásban is jelentős szerepet kapott az életmód mint téma. Úgy tűnik, hogy az Ön pályafutásának egy központi kérdése az életmód. Erről tartott szemináriumot is, először az MTA Intézetében, majd, amikor ezt betiltották, akkor különböző lakásokon?*

– Mind a szegénykutatáshoz, mind a cigánykutatáshoz kapcsolódott egy rendszeres szeminárium, minden héten találkoztam a kutatás résztvevőivel és megbeszéltük a tapasztalatokat, akkor világos, hogy elméleti kérdéseket is megvitattunk, de ennek leírt nyoma ma már nem található. Az Akadémia kiadásában megjelent 1976-ban a kutatás egésze, az eredmények és olyan tanulmányok, amelyeket a kutatás résztvevői írtak (Kemény 1976). Ez a könyv bizonyos mértékig visszaadja azt is, amivel a szemináriumokon foglalkoztunk.

Amikor 1970-ben tartottam azt az előadást, akkor engem tiltottak ki az Akadémiáról és beleegyeztek abba, hogy havonta újítják meg a szerződésemet. Ezek után született Kulcsár és köztem az a megállapodás, hogy a lakáson tartsam a szemináriumokat, s nem az intézetben. Kulcsár úgy gondolta, és ebben igaza volt, hogy a belügy ezt rossz néven veszi, illegális szemináriumnak tekinti. Ezek minden kutatásomnál folytak, mindig rossz néven vette a Belügyminisztérium, de nem volt házkutatás, nem hívtak be, nem voltak kellemetlen következményei.

– *Ha ennyire nemkívánatos személy volt, akkor hogyan kaphatott megbízást az 1970-es években a munkáskutatásra?*

– A Történettudományi Intézetet felkérte a Pártközpont, hogy csináljon egy munkáskutatást. A Történeti Intézetben Pach azt mondta Lackó Miklósnak, a többi vezető tudtával, hogy ezt Keményre kell bízni, mert ő meg tudja csinálni. Ezt a Pártközpont rossz néven vette, de tudomásul vette. Amikor már hónapok óta folyt a munkáskutatás, akkor a Pártközpont egyik embere szólt Pach-nak, hogy ezt ők helytelenítik. Erre Pach azt felelte, hogy „engem ennek az Intézetnek az élére a Pártközpont helyezett, ha Önök megbíznak bennem, akkor én ezt tovább csinálom, ha nem, akkor nem.” Akkor Pach megvédte ezt a kutatást. Amikor vége volt a kutatásnak és megírtam a jelentést, akkor ezt a jelentést még kiegészítették egy olyan anyaggal, amit Losonczy Ági írt, egy olyan témából, ami nem érintette az én jelentésemet és így egy közös anyag született. Akkor a Pártközpont Tudományos Osztálya rendezett a Történettudományi Intézetben egy vitát, abból a kéziratból, amit én készítettem. Ők ezt úgy tekintették, hogy ez egy kivégzés, de nem volt semmi nagyon súlyos következmény. Berend T. Iván és Ránki György, de főleg a Berend Iván nekiment ennek a kéziratnak.

Volt egy rossz szakasza a Kádár korszaknak, ami elkezdődött 1972-ben és befejeződött 1978-ban és ennek az anyagnak a kiátkozó vitája a két dátum közé esett. De aztán nekik vissza kellett húzódnium, mert olyan rossz volt a gazdasági helyzet. Amikor Magyarország a felvételét kérte a különböző nemzetközi gazdasági szervezetekbe, akkor nyilvánvalóan nem folytathatták ezt az üldözési korszakot. Azt lehet mondani, hogy a sajtószabadságnak egy kedvező korszaka 1978-tól kezdődött el.

– *És Ön pont 1977-ben hagyta el Magyarországot?*

– Igen, mert 1977 beleesett ebbe a rossz időszakba és én nem tudtam kutatni, nem engedtek kutatást vezetni és publikálni sem.

Azt megállapítani, hogy mikor mit lehetett, az majdnem reménytelen. Az érdekes az, hogy akkoriban születtek-e olyan kutatások és írások, melyek egy bizonyos nívót elértek. Nagyon változott a Párt véleménye nem csak abban, hogy mit lehet publikálni,

hanem abban is, hogy hány taggal rendelkező nem állami vállalatot lehet úgy fenntartani, hogy azt engedélyezzék.

– *Tudta azt, hogy Párizsba hova megy, mi várja?*

– Nem, nem volt semmi. Mentem Párizsba és ott menedékjogot kértem.

– *Tudott franciául?*

– A semminél jobban tudtam, de igazából nem. Más dolog, ha valaki el tud olvasni egy francia könyvet szótár nélkül és egészen más, hogy tud-e beszélni és megérti azokat, akiknek az anyanyelve a francia és nem figyelnek arra, hogy a másik tudja-e követni őket.

– *Az emigrációban írt írásai is leginkább Magyarországhoz kötődnek...*

– Igen, az emigrációban is elsősorban magyar témákkal foglalkoztam.

– *Milyen volt a kinti közeg? Hogyan lehetett beilleszkedni?*

– Jobb volt a kinti közeg, mint az itthoni, ilyen korlátok, hogy mit lehet publikálni és mit nem, nem voltak. De nem azt mondom, hogy minden jobb Franciaországban. Nem volt minden jó, ami akkor vagy most a francia szellemi életben zajlott, de azok, amit az ember kifogásolhat Franciaországban, azok más természetű problémák, nem volt diktatúra.

– *És mi történt, amikor megérkezett?*

– Az elhelyezkedés, a megélhetés nehéz volt. Amikor az ember megérkezik és nincs előkészítve az érkezése, nem hívták meg, stb., akkor az ember menekült és ebből a menekült státuszából kiragadhatja az, ha van egy olyan francia egyetem, amely külföldieket foglalkoztat. Én egy ilyen egyetemre kerültem, melyet úgy hívnak, hogy L'École des hautes études en sciences sociales (EHESS), magyarul Társadalomtudományi Főiskola. Ennek a programjában benne volt a külföldi oktatók és kutatók alkalmazása, ahol én is kaptam egy kutatói állást, de nem rögtön, hanem egy év letelte után. Ebben személyes támogatást kaptam Raymond Arontól, aki korábban nem ismert.

– *Kint sorra jelentek meg a munkái, például a munkáskutatásról szóló írások...*

– A munkáskutatás itthon is megjelent jóval később, ebben a formájában Franciaországban nem jelent meg, hanem cikkek formájában, szétdarabolva.

– *Kint jelent meg egy Bibó kötete is?*

– A Bibó kötet Svájcban jelent meg, az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadásában (1981–1984) és erre úgy került sor, hogy Bibó szerette volna, hogy megjelenjenek az írásai. Ebben az ügyben Szabó Zoltán nagyon nagy szerepet játszott, ekkor még élt és ő intézte, hogy az európai protestánsok ezt kiadják. Az ő javaslata volt, hogy ezt a kötetet Kemény István és Sárközi Mátyás szerkessze. Négy kötetben jelentek meg a művei.

– *Bibó Istvánnál a Teleki Intézetben volt személyes kapcsolata?*

– Igen, ő volt az igazgató. Én rövid ideig voltam ott állásban, ő pedig rövid ideig volt ott igazgató. Amikor már sem ő, sem én nem voltunk ott és az Intézet neve is más lett, akkor valamikor meglátogattam, talán egy kéziratot vittem el elolvasásra. De rendszeres kontaktus nem volt közöttünk.

– *És Hajnal Istvánnal?*

– Hajnallal sem volt, vele annyi volt, hogy mikor az egyetemen tanított, akkor felvettem a meghirdetett szemináriumát és részt vettem azon.

– *A beszélgetéseink kezdetén Ön azt mondta, hogy fiatalkorában hitt az anarchizmusban. Megmaradt anarchistának?*

– Nem, nem maradtam meg anarchistának, rájöttem, hogy ez egy tévedés volt. Sokáig ragaszkodtam az anarchizmus nem egy vonásához, de irreálisnak tartom magát az anarchizmust. Az anarchizmushoz tartozik például egy közgazdaságtani szemlélet is, ami nem a klasszikus anarchista tanok, hanem a georgizmus, Henry George tanításai, amit Magyarországon Pikler M. Gyula és Sós Aladár képviseltek. Ez a két ember nagyon nagy hatással volt rám közgazdasági téren. A georgizmusnak akkor is híve voltam, amikor irreálisnak látszott, hogy a világon bárhol meg lehessen valósítani. De attól, hogy a georgizmus egy olyan helyen, mint az Európai Unió tartható, akkor váltam meg, amikor Sós Aladárnak a közgazdasági tanulmányait ki lehetett adni Magyarországon. Az ehhez szóló bevezetőben feldolgoztam nemcsak a gerorizmus, hanem az azzal párhuzamos vagy ahhoz kapcsolódó áramlatokat, és akkor arra a belátásra jutottam, hogy ez nem reális. De ehhez nagyon sokáig ragaszkodtam. A georgista közgazdaságtan, ha megvalósítható lenne, összeegyeztethető lenne egy szocialista, egy liberális vagy éppen egy konzervatív berendezkedésű országgal, mert a georgizmus lényegében egy adókérdés és mindegyik állam szed adót. Az anarchizmus vonzereje nagyon sokáig megmaradt, de mára már elmúlt.

– *És mi váltotta fel?*

– A liberális gondolkodás.

– *Mindig csak egy átmeneti dolognak tartotta az emigrációt?*

– Erre nem lehet ellentmondásmentesen felelni. Amikor kimentem és kint éltem, akkor azt gondoltam, hogy soha nem fogok visszajönni, mert azt gondoltam, hogy soha nem fognak megvalósulni olyan viszonyok, amely viszonyok közé visszatérhetnék. Amikor a szovjet csapatok kivonultak az országból és megvalósult a többpártrendszer, akkor világos volt, hogy hazajövök. Lehet, hogy tévedtem akkor is, amikor kimentem és akkor is, amikor visszajöttem. Magától értetődőnek tartottam, hogy ha megvalósul Magyarországon a politikai szabadság, akkor visszajövök.

– *Amikor visszatért Magyarországra mit érzékelt, mennyiben változott a szociológiai gondolkodás, közbeszéd és a szociológia helyzete?*

– Voltak barátaim és tanítványaim 1977-ben és ők megmaradtak 1990-ben is. Amit csináltak sokra tartottam. Nem is tudom megmondani, hogy azok a jó munkák 1977 előtt vagy után születtek, én ebben egy folytonosságot láttam. Valóban sokra tartottam, amit tettek. Olvastam olyan munkákat, amelyet olyanok írtak, akik ellenzékben voltak a Kádár rendszer idején és azt mondták, hogy nem ér semmit, amit a Kádár rendszer alatt csináltunk, én ezzel nem értettem egyet.

– *Kik azok, akiket a tanítványainak tekint?*

– Ők többnyire a barátaim és már nem biztos, hogy örülnének, ha a tanítványaimként emlegetném őket, inkább a barátaim. Például Havas Gábor, vagy azok a közgazdászok, akikkel együtt végeztem a vezetői vizsgálatot: Madarász Aladár, Bauer Tamás, Laki Mihály, sokan vannak, akik egy-egy időszakban a tanítványaim voltak.

– *És a szociológia helyzete változott? Nem csökkent a szociológia presztízse?*

Ne vegyük külön a szociológiát, hanem beszéljünk társadalomtudományokról. A klasszikusok, Montesquieu vagy Adam Smith idejében sem különítették el. A társadalomtudományoknak pedig óriási szerepe van ma Magyarországon. Ha csak a szociológiát nézzük, azt gondolom, hogy annak is nagy szerepe van, de én ezt nem így nézném. Ma Magyarországon óriási szerepe van annak, amit a társadalomtudósok írnak, akkor, ha az jó. Nem lehet azt gondolni, hogy a társadalomtudósok kigondolják azt, amit az-

tán a kormányzat megvalósít, bár erre is volt példa, Keynes-nek például nagyobb hatása volt, mint a legtöbb politikusnak. Magyarországon azonban egyik kormányzat sem tette magáévá az uralkodó közgazdasági elméleteket. Ez rengeteg tényezővel függ össze, például a politikai beállítottsága nagymértékben befolyásolja, hogy egy miniszterelnök milyen mértékben támaszkodik a társadalomtudományokra.

IRODALOM

- Bibó I. (1981–1984): *Bibó István összegyűjtött művei. I-IV.* Sajtó alá rendezte Kemény István és Sárközi Mátyás. Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- Eörsi I. (1988): *Emlékezés a régi szép időkre.* Budapest: Katalizátor Iroda. [szamizdat; első kiadás; legális, második kiadás: Budapest: Napra-forgó Kft., 1989.]
- Ferge Zs. (1969): Társadalmi mobilitás, a társadalom nyitottsága. *Valóság*, 6: 10–19.
- Kemény I. ([1946]1992): Parasztságunk útja. In Kemény I.: *Szociológiai írások.* Budapest: Replika Könyvek, 7–21.
- Kemény I. ([1972]1992): A szegénységről. In Kemény I.: *Szociológiai írások.* Budapest: Replika Könyvek, 79–83.
- Kemény I. ([1976]1992): Technika, szakmastruktúra és munkahelystruktúra. In Kemény I.: *Szociológiai írások.* Budapest: Replika Könyvek, 175–200.
- Kemény I. (1976): *A magyarországi cigány lakosság.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kemény I.–Horváth Á. (1965a): Ki olvas mit? *Valóság.*
- Kemény I.–Horváth Á. (1965b): *Mit olvasunk?* Budapest: KSH.
- Ladányi J.–Szelényi I. (1997): Ki a cigány? *Kritika*, 12.
- Mód A.–Ferge S.–Láng Gy.–Kemény I. (1966): *Társadalmi rétegződés Magyarországon.* Budapest: KSH, Statisztikai Időszaki Közlemények.

TANULMÁNYOK

EGYÜTTMŰKÖDÉS ÉS ÚJÍTÓKÉPESSÉG – AZ INNOVÁCIÓ REGIONÁLIS RENDSZERÉNEK KAPCSOLATHÁLÓZATI ALAPJAI* –

CSIZMADIA Zoltán

MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet
H-9022 Győr, Liszt F. u. 10.; e-mail: csizoltan@rkk.hu

Abstract: In Hungary, the study of the regional innovation systems as networks with the principles and methods of social network analysis (SNA) is a new and central objective. Here we have tested empirically the two most important components of this research phenomenon. On the one hand, we analyzed the direction, composition, pattern and spatial properties of the interorganizational relationships of the enterprises in and beyond the economic field. It is the investigation of the social – particularly – institutional embeddedness of the economic actors. On the other hand, the whole network structure could be interesting; the overall pattern, the central players and inter-sector relationships between R&D institutions, universities, agencies, chambers, development organizations and clusters. The results are troublesome; the ratio of interorganizational cooperation is low and one-sided – basically with economic orientation - in the region. The composition of the ego-networks of the companies is small and simple with low density. The network of innovation institutions in the region is centralized and breaks up easily without one or two core players.

Összefoglaló: Az innováció regionális folyamata, illetve egységes rendszerszerű architektúrája beágyazódik a társadalmi kapcsolatok és az ezekre épülő hálózatok struktúrájába, amely meghatározza működését és hatékonyságát. A problémát az jelenti, hogy a hazai innovációs környezet különböző szintjein nem ismerjük pontosan ennek az összefüggésrendszernek a mechanizmusait. A tanulmány a vállalatok és az innovációs intézményrendszer kiszolgáló-támogató ágensei egymásközi kooperációinak létét, irányát, gyakoriságát és

* A tanulmány azonos című doktori disszertációm empirikus felméréseim legfontosabb eredményeit mutatja be. A témakörhöz kapcsolódó elméleti kérdéseket már előzetesen is több tanulmányban tisztáztam (Csizmadia 2002, 2004, 2008), így itt az új eredményekre helyezem a hangsúlyt. A dolgozat alapját képező kutatások az MTA *Fiatalkutatói ösztöndíj programja*, illetve az NKTH által kiírt *Pannon Novum Nyugat-dunántúli Regionális Innovációs Ügynökség létrehozása és működtetése* címet viselő projekt, valamint az ELTE *Modern szociológiai paradigmák* című OTKA által támogatott programjának keretei között folytak. Nagy segítség jelentett az Universitas-Győr Alapítvány két éves ösztöndíja. A munka különböző fázisaiban nyújtott szakmai tanácsokért, javaslatokért külön köszönettel tartozom Rechnitzer Jánosnak, Tardos Róbertnek, Szántó Zoltánnak, Lippényi Tivadarnak, Papanek Gábornak, Némedi Dénesnek, Utasi Ágnesnek, Grosz Andrásnak, Döry Tibornak, Letenyei Lászlónak és az említett programokban dolgozó munkatársaknak.

összetételét, illetve az e kapcsolatból felépülő hálózat strukturális jellemzőit vizsgálja kapcsolathálózat-elemzési módszerekkel. A vizsgálat számos új eredményt hozott. A legfontosabbnak vélt következtetés az, hogy egy másfél évtizedes időszak alatt sem figyelhető meg dinamizálódás a vállalkozói együttműködésekben. Kevés, és főként kétszereplős kooperációk a jellemzők, hiányoznak az összetett fejlesztési, innovációs hálózatok, ráadásul az együttműködő vállalkozások nagyobbik hányada főleg zárt, a gazdasági/piaci mezőn belüli partnerekkel rendelkezik. A felmérés másik üzenete rendszerszinten jelenik meg. Nem beszélhetünk működő regionális innovációs rendszerről sem, viszont egy formálódó hálózatról már igen. A fő problémája a struktúrának az, hogy néhány szereplő fogja össze, és kevés nyoma van az alulról szerveződő komplexebb kooperációknak.

Keywords: innovation system, network, cooperation

Kulcsszavak: innovációs rendszer, hálózat, együttműködés

AZ ALAPPROBLÉMA

Az innováció regionális folyamata, illetve egységes rendszerszerű architektúrája beágyazódik a társadalmi kapcsolatok és az ezekre épülő hálózatok struktúrájába, amely meghatározza működését és hatékonyságát. A problémát az jelenti, hogy a hazai innovációs környezet különböző szintjein nem ismerjük pontosan ennek az összefüggésrendszernek a mechanizmusait. Az elméleti síktól eltávolodva nem elemeztük és nem modelleztük ennek a beágyazottságnak a valóságos, tényszerű mintáit, konfigurációit. A kutatást vezérlő kérdésfelvetés a legegyszerűbb megfogalmazásban így hangzik: *milyen szerepe van az intézményközi kapcsolatoknak és az ezekből létrejövő hálózatoknak egy térség újítóképességében?*

Két célt tűztem ki magam elé. Egyrészt empirikus vizsgálatokon keresztül fel szeretném tárni ennek a beágyazódásnak a lehető legtöbb részletét, összefüggését egy régió belül (problémafeltáró komponens). Másrészt a leszűrt tapasztalatokon keresztül átgondolom a jövőbeli intézkedések érdekében szükséges lépések sorát (problémamegoldó komponens). Hipotézisem az, hogy az általam vizsgált Nyugat-dunántúli régió (és az ország legtöbb régiójának) innovációs folyamataiban *mérsékelt szerepe van a társadalmi-intézményközi kapcsolathálózatokra épülő, általuk koordinált különböző típusú és funkciójú innovációs együttműködéseknek*. Érvényes ez a megállapítás a vállalkozói szférára és az azt kiszolgáló, segítő, közvetítő intézményrendszerre valamint a két erőter közötti kapcsolódási pontokra is. Egy erőforrásszegény gazdasági és innovációs mezőben viszont különösen fontos ezeknek az adottságoknak a kihasználása. A kérdésfelvetésem így már arra is utal, hogy *mi az oka ennek a ,mérsékelt ségnek', az együttműködések elmaradásának – finomabb megfogalmazásban – esetlegességének?* Persze az innováció nem izolált tevékenység, ennek függvényében egy összehangolt többszereplős cselekvéssorozat eredményeként lehet hatékony és eredményes. Ez az innováció rendszerszerű megközelítése. Mivel egy rendszer csak a részei közötti interakciókra építve képes működni, ezért – hipotézisemből következően – a regionális innovációs rendszer léte is kérdéses. Így tovább finomítva a problémakört felmerül annak a kérdése is, hogy *beszélhetünk-e egy létező, működőképés regionális innováci-*

Szociológiai Szemle 2008/2.

ós rendszerről a térségben? Egyszerűbben fogalmazva abból indulok ki, hogy nem ismerjük kellő mértékben az innovációs együttműködések hazánkban, és azt sem, hogy ezek milyen rendszerszerű konfigurációvá állnak össze. Feltevésem pesszimista, azt szeretném megcáfolni munkámmal, hogy az itthoni innovációs folyamatok legfőbb szegmense *izolált* vagy *csak kezdetlegesen hálózatosodott*, ami komoly versenyhátrányt jelent, a versenyképesség és a rendszer egésze szempontjából pedig zsákutca. Mint látni fogjuk az innovációs politika szintjén évek óta hangsúlyozott irányelvről van szó, de ennek gyakorlati alkalmazása és megvalósítása kérdéses.

A problémakör valójában háromrétegű. Van egy *döntéshozói dilemma*, nevezetesen az, hogy miként lehet fejleszteni egy térség innovációs képességét. Erre többféle válasz adható, különböző komponensű fejlesztési csomagok léteznek, összetett gazdasági, társadalmi és politikai elemekkel. Itt ennek a csomagnak csak egyetlen részeseleme kerül elő, mégpedig az innovációs együttműködések kérdése a rendszer különböző rétegeiben, és az egyes rétegei között. Az eredmények részleges választ adhatnak erre a problematikára. A *kutatási probléma* az, hogy miként tudjuk megismerni az innovációs együttműködések. Elképzelésem szerint kiindulópontként elegendő két 'alrendszer' vizsgálata. Az egyik a régió gazdasági mezője, ahol a vállalkozások egymásközti kapcsolatrendszere, innovációs kooperációs magatartása igényel leírást és magyarázatot. A másik a térség innovációs képességét nagymértékben befolyásoló háttérintézmény-hálózat, az innovációs környezet támogató, közvetítő, kiszolgáló szervezeti alrendszere. Az első esetben a cégek ego-hálózata, a másodiknál az intézményrendszer komplex hálózati struktúrája a kulcsfontosságú. A legnehezebb feladatot pedig a két szféra összefonódásának vizsgálata jelenti. Végezetül a *tudományos dilemma* az, hogy egy egyedi adottságokkal rendelkező cselekvési mező (innováció) átvilágítása után milyen elméleti és tapasztalati többlettartalmat tudunk hozzáfűzni a szervezetközi együttműködések szociológiai kérdéskörének szakirodalmához, sőt lényegében a társadalmi kapcsolathálózatok kutatásának sokoldalú kutatási palettájához.

A KÉRDÉSKÖR AKTUALITÁSA

A legátfogóbb síktól indítva társadalomelméleti szempontból a hálózatosodás, mint társadalomszervező elv és mechanizmus kiemelt kutatási kérdéssé vált: „civilizációnk új társadalmi morfológiája a hálózatokra épül. A hálózatépítés logikájának terjedése lényegileg módosítja mind a működési folyamatokat, mind az eredményeket a termelés, a társadalmi gyakorlat, a hatalom és a kultúra folyamataiban” (Castells 2005: 598). Ennek az új morfológiának a regionális léptékű lenyomatait keresem. Ha a hálózatépítés hatással van a működési folyamatokra, az eredményekre, és ha a be- és kikapcsolódás, az egymáshoz viszonyított dinamizálódás a változás döntő forrása napjainkban, akkor izgalmas feladatnak tűnik ennek az egész jelenségkörnek egy konkrét „működési folyamaton” és annak „eredményein” keresztüli vizsgálata.

Az *innováció* és az *innovációs tevékenység* jelentőségét elsősorban gazdasági alapon közelíthetjük meg. Szinte minden esetben a versenyképesség növelésében játszott szerepének hangsúlyozása a közös pont, akár nemzetközi (*World Competitiveness Yearbook* 2002; Porter 1990; Porter–Stern 2001), nemzeti (Kiss–Pandurics–Lapid 1997; Papanek 2006) vagy regionális, térségi szintű elemzésről van szó (Rechnitzer

Szociológiai Szemle 2008/2.

1993; Dóry 2001, 2005; Acs 2002; Lengyel 2003; Rechnitzer–Grosz 2005). Mára a kapcsolatok, együttműködések és a hálózati szerveződések, valamint struktúrák vitathatatlannul felértékelődtek az innovációs tevékenységekben. A modern technikai megoldások sikere manapság egyre nagyobb mértékben a heterogén összetételű aktorok és 'tudásmezők' összefonódásán, kölcsönös összekapcsolódásán áll vagy bukik.

A „hálózati együttműködésekben keletkező és integrálódó” tudáson alapuló innovációk jelentősége jól mérhető a *vállalatközi technológiai együttműködések* számával nemzetközi viszonylatban. A hetvenes évek végétől kezdődően a K+F, és a technológia csere számának ugrásszerű növekedése figyelhető meg a nemzetközi adatbankokban. A mutatókkal azt szeretném érzékeltetni, hogy itt egy hosszabb távú (közel négy évtizedre visszanyúló) trendről van szó. A növekedés mellett a másik lényeges elem a kooperációs mechanizmus formái változása: egyre *heterogénebb összetételűvé, többszereplőssé* vált a kutatásban és fejlesztésben kooperatív magatartást tanúsító cégek köre (Hagedoorn–Kranenburg 2002: 16).

Az idézett globális léptékű átalakulási tendenciák hatásai megjelennek a gazdaságfejlesztés és az *innovációs politika* nemzeti és lokális szintjén is. Empirikus elemzésekre legnagyobb szüksége a hazai tervezési-fejlesztési politikának és intézményrendszernek van ebben a tárgykörben. A *nemzeti és a regionális fejlesztési dokumentumok mindegyikében* szerepet kapnak az innovációs együttműködések és az erre épülő hálózatos szerveződések. Fontos indoknak tekinthető, hogy 2002–2003-ban megkezdődött az *innováció nemzeti rendszerének* kialakítása, amely az innováció „gazdasági hasznosulásának” elősegítését célozta meg (Lippényi 2004). A megoldandó feladatok között nem csak a tudástranszfer intézmények fejlesztése, a KKV-k innovációs képességének erősítése szerepelt, hanem az innovációban érdekelt intézmények és vállalatok *együttműködésének* elősegítése, valamint az innováció regionális intézményeinek *rendszerszerű* fejlesztése (a régiók tudásalapú felzárkóztatása) is. Innováció politikai és gazdaságfejlesztési szempontból a regionális léptékű (jelen esetben több megyét felölelő) szervezeti-intézményi-infrastrukturális-humán- szociális-kulturális (stb.) szempontból különböző mértékben homogenizálódó térszerkezet lehet az alapja egy új gazdasági és (talán) egy új társadalmi szervezőelvnek.

KIINDULÓPONT, HIPOTÉZISEK ÉS KUTATÁSI KÉRDÉSEK

A hazai innovációs rendszer leírása – mint *kiindulópont* – egyértelműen utal a problémákra és a megoldandó feladatokra. A nemzeti innovációs rendszer területileg egyenlőtlen fejlődési pályán mozog, a főváros egyértelmű dominanciáját nem tudják a 'vidéki' központok ellensúlyozni. A kutató-fejlesztő intézményeket, valamint a vállalatokat országosan, regionálisan és helyben összekapcsoló, az együttműködés szervezeti kereteit megteremtő intézményi, hálózati struktúrák hiányoznak, vagy gyengén fejlettek. Az innovációs szervezetek közti, illetve a szervezetek és az innovátorok közti kapcsolatok esetlegesek. Az innovációs együttműködésekben csak néhány szervezet érintett. Nem beszélhetünk valóságos innovációs klaszterekről (hálózatokról). A régiók vállalkozásai csak elvétve tagjai kutatás-fejlesztési vagy innovációs jellegű klasztereknek. Az innovációban érdekelt intézmények és vállalatok együttműködésének elősegítése, és az innováció regionális intézményeinek rendszerszerű fejlesztése

Szociológiai Szemle 2008/2.

prioritás, mivel a régió a hálózatképzés és -képződés megfelelő szintere. Az innovációs rendszer fejlettségét az aktív, katalizáló és segítő jellegű hálózati szereplők közti kapcsolatok „intenzitása és sűrűsége” határozza meg. A feladat összetett: 1) a rendszer már meglévő elemeinek hálózati összekapcsolása; 2) a szükséges infrastrukturális feltételek megteremtése; 3) a hiányzó elemek kialakítása és a klaszteresedés ösztönzése; 4) üzleti támogató szervezetek hálózatának kiépítése; 5) nemzetközi hálózatokhoz való hozzáférés és bekapcsolódás (Lippényi 2004: 4–5).

Négy hipotézis köré rendezhető a felmérés:

- H1: A hazai régiók innovációs folyamataiban *mérsékelt szerepe van* a társadalmi-intézményközi kapcsolathálózatokra épülő, általuk koordinált különböző típusú és funkciójú szervezatközi együttműködéseknek.
- H2: Amennyiben előfordulnak, akkor is *gyengék, esetlegesek és instabilak* a vállalatközi, vállalati–kutatóintézeti, vállalati–egyetemi együttműködések.
- H2: Az innovációs folyamatok legtöbbször *izolált vagy csak kezdetlegesen hálózatosodott struktúrájú* szereplőkből áll, inkább együttműködési párok, és nem többszereplős kooperációs hálózatok formálódtak ki eddig a térségben.
- H4: A *tudástermelő és közvetítő intézményeknek a leggyengébb a beágyazódása* a régió innovációs rendszerén belül.

Kutatási kérdéseim az innovációs folyamatok két intézményhalmazának (vállalati szféra és innovációs intézményrendszer) szereplőinek kapcsolathálózati paramétereire vonatkoznak.

Gazdasági mező

- K1: Milyen a régióban működő gazdasági szervezetek együttműködési kapcsolatrendszere (mérete, sűrűsége, összetétele, kiterjedése, irányai)?
- K2: Megfigyelhetőek-e különbségek az innovatív és a nem innovatív cégek között az együttműködési hajlandóságban? Amennyiben igen, akkor milyen mértékű és tartalmú a differenciáltság?
- K3: Tipizálhatóak-e a vállalkozások kapcsolathálózatuk jellege alapján?
- K4: Milyen típusú cégek ágyazódnak be már napjainkba is a régió innovációs rendszerének intézményhálózatába?
- K5: Mennyire lokalizáltak az innovációs együttműködési kapcsolatok?

Rendszer szinten a kutatás cél régiójának (Nyugat-dunántúli régió) közel negyven szervezetet felölelő innovációs intézményhalmazának együttműködési kapcsolatát vizsgálom, annak érdekében, hogy kiderüljön milyen mértékű a hálózatosodás és a rendszerré szerveződés.

- K6: Beszélhetünk-e egy komplex kapcsolathálózatnak tekinthető létező, működőképes regionális innovációs rendszerről?
- K7: Amennyiben nem, milyen tényezők gátolják a hálózatosodást?
- K8: Milyen kontaktusok, együttműködések képezik a hálózat kötőanyagát (milyen a különböző szerepű intézmények szervezatközi viszonyrendszere)?

- K9: Milyen formát ölt az innovációs hálózat: kik állnak a középpontban (kik fogják össze a szálakat), előfordulnak-e szerkezeti lyukak, betöltetlen pozíciók?
- K10: Hogyan jellemezhető a rendszer intézmény-blokkjai közti relációk struktúrája?

MÓDSZERTAN

A két kutatási területhez eltérő mérési eljárás kapcsolódik. A Nemzeti Kutatási és Technológiai Hivatal pályázatán „Pannon Novum Nyugat-dunántúli Regionális Innovációs Ügynökség létrehozása és működtetése” címet viselő projekt keretében az MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet által készített *kérdőíves vállalati felmérés* a régióban működő cégek innovációs aktivitását és hálózati kapacitását mérte (Csizmadia–Grosz 2007). A kérdezőbiztosos kérdőíves felmérésre 2006 őszén került sor a régióban. A vizsgálat a 2003-tól 2005 végéig tartó hároméves időszakban lezajlott innovációról kívánt információt gyűjteni a Nyugat-dunántúli régióban működő vállalkozások körében. A kérdések többsége új vagy jelentősen továbbfejlesztett árukra vagy szolgáltatásokra, illetve új vagy jelentősen továbbfejlesztett folyamatok, logisztikai vagy terjesztési módszerek bevezetésére, új szervezési-szervezeti vagy marketing módszerekre vonatkozott.

A *mintavétel* során nem az volt a cél, hogy egy teljes körű, az összes gazdasági szervezetre vonatkozó reprezentatív vizsgálaton keresztül váljanak mérhetővé az említett jelenségek. Kizárólag egy szűkebb, az innováció területén vélhetően „aktívabb” kör tevékenységére fókuszált, akiknél az innovativitás feltételezhető vagy elvárható. Ebből fakadóan az adatok alapján azt nem lehet kimutatni, hogy milyenek a térség teljes gazdasági környezetében működő összes szereplőre vonatkozatható innovációs tevékenységek, de azt igen, hogy milyenek a régió meghatározó, domináns ágazataiban. A kérdőíves felmérés módszertani kritériumrendszerében (*Melléklet 1. táblázat*) fontos szerepet kap három mintavételi jellemző. Egyrészt korlátozott az alapsokaság összetétele a vállalkozások fő tevékenysége alapján. Nem szerepelnek az 5 fő alatti mikro- és az egyéni vállalkozások. A főminta mellett 53 innovatívnak vélt vállalkozás külön lett lekérdezve szakértői javaslatok alapján. A fő tevékenységi terület alapján is eleve kimaradtak bizonyos gazdasági szegmensek. Mindhárom speciális kritérium célja az volt, hogy pontosabban körülhatároljuk a célpopulációt és az innovációval kapcsolatos releváns válaszok elemszámát maximalizáljuk. Ebből következően az eredmények a jelzett módosítások/megkötések figyelembevételével általánosíthatók csupán (*Melléklet 2. táblázat*).

A projekt másik kutatási komponense a régió innovációs folyamataiban érintett szolgáltató, tudástermelő és hídképző szervezetek *strukturált interjúkkal történő felmérése* volt. A lekérdezés 2006 második felében történt.¹ Az intézmények nevében

¹ Szakértői egyeztetésen tisztázódott az interjúalanyok összetétele, amely az alábbi szervezettípusokból áll: inkubátorházak, innovációs központok, technológiai transzfer-központok, kompetencia központok, klaszterszervezetek, vállalkozásfejlesztési alapítványok, kereskedelmi és iparkamarák, kooperációs kutatóközpontok, felsőoktatási intézmények, kutatóintézetek, egyéb érdekvédelmi és szakmai szervezetek, szövetségek (*Melléklet 3. táblázat*).

nyilatkozó személyek többnyire a szervezet vezetői vagy az innovációs szolgáltató tevékenységben érintett szakemberek voltak. A megkérdezett intézményrendszer összetételében a hálózatelemzési szempontok jelentettek megkötéseket. Csak a legfontosabb, működő és nem redundáns szervezetek lettek megkérdezve (így az ipari parkok, a helyi önkormányzatok, a különböző hatóságok nem azért maradtak ki a felmérésből, mert nem fontosak, hanem mert kezelhető szinten kellett tartani a hálózat méretét). Összesen 36 interjú készült, amelyben minden megkérdezett felvázolta az általa nyújtott vagy tervezett innovációs szolgáltatásokat, illetve a többi szervezettel kialakított kapcsolatainak, együttműködéseinek jellemzőit (kikkel van jelenleg kapcsolata, kikkel volt korábban, kivel tervez együttműködést, mikortól datálható a kapcsolat, milyen konkrét formában nyilvánulnak meg ezek a kapcsolatok). A szervezeti interjúk azért fontosak, mert belőlük lehet felépíteni a térség innovációs intézményrendszerének kapcsolathálózati mátrixát, az ebből felrajzolható kapcsolathálózati struktúrát (Melléklet 1. ábra), és tipizálni a kooperációs formákat.

A vizsgálat fókuszpontjában álló kutatási probléma tehát két rétegre bontható: egyrészt a vállalkozások szervezetközi kooperációként értelmezett kapcsolataikra, ahol a relációk a kapcsolati tőkére utalnak, mint egy sajátos erőforrás-konfigurációs elemre. Másrészt az érintett nem gazdasági jellegű szereplők regionális innovációs együttműködési hálózatára, amelyben szintén a szervezetek kapcsolati tőkéjét mérjük, csak itt a kontaktusokból felépülő teljes struktúra is kibontakozik. Mindkét felvételnél rákérdeztünk a másik „réteg” szereplőivel történő kapcsolattartás részleteire is, kutatva a „gazdasági és civil szektor” közti innovációs együttműködések nyomait. A kutatási modellben így egyrészt a hatásmechanizmusok, másrészt az intra- és interszektoralis (gazdasági mezőn belüli, illetve gazdasági-társadalmi) relációk kapnak hangsúlyt.

A szervezetközi interakciók irányait és az ezekből összeálló kapcsolatrendszer formáit jelen tanulmányban három rétegre bontva elemzem. (1. táblázat). Együttműködésen kizárólag innovációs kooperációt értek (Williams 2005), amelyben a szervezetek közti kapcsolatok jogi értelemben önálló, egymástól független intézmények cserekapcsolatokon, azonos vagy egymást kiegészítő célokon, illetve akár hosszabb ideje fennálló társadalmi összefonódásokon keresztül teremthetnek meg. Két viszonyváltató alakítható ki ebben az értelemben: beszélhetünk fejlesztési együttműködések-ről és az innovációhoz kapcsolódó egyéb együttműködésekről.

1. táblázat A szervezetközi kapcsolatok kérdőíves vizsgálatának négy formája

Viszonyváltozók	Elemzszám	Mit mér?	Mire következtethetünk?
I. Fejlesztési együttműködés	56 érintett vállalkozás	Konkrét szervezetközi relációt	Kapcsolatok léte, iránya, száma, erőssége Kapcsolatrendszer összetétele Cégtipológia
II. Innovációhoz kapcsolódó együttműködések	205 innovatív vállalkozás	Konkrét szervezetközi relációt	Kapcsolatok léte, iránya, száma Együttműködési kapcsolatok térbelisége Kapcsolatrendszer összetétele Cégtipológia
III. Információs szükségletből fakadó kapcsolatok	356 cég, a teljes minta	Információs szükségletek kielégítésének intézményi bázisát	Információs igények iránya, intenzitása, összetettsége Információs kapcsolatrendszer típusai

Forrás: Saját összeállítás

Szociológiai Szemle 2008/2.

A *fejlesztési együttműködések* változója azt méri, hogy mely cégek vettek részt olyan szervezetközi kooperációban, amely 1) egy új *áru vagy szolgáltatás*, illetve képességei terén jelentősen továbbfejlesztett áru vagy szolgáltatás, illetve egy 2) új vagy jelentősen továbbfejlesztett *technológia, eljárás, alkalmazás, termelési folyamat, forgalmazási módszer* kifejlesztése érdekében jött létre 2003–2005 között. Az innovációs együttműködések kevésbé precíz *másodlagos indikátora* az innovációs folyamatban, de nem szükségszerűen a fejlesztésben magában megjelenő összefonódások létét méri a régió vállalkozásai és az innovációs rendszer többi szereplője között. Ritter és Gemünden (2003) javaslatait követve, itt csere- és koordinációs komponensei lehetnek a szervezetek közti összeköttetéseknek. Olyan technológiai, személyi és szervezeti cseremechanizmusokról van szó (elsődlegesen a termékek és szolgáltatások, illetve az információk és a tudás esetében), amelyek hatást gyakorolnak a vállalkozás működésére, de nem tekinthetők bilaterális vagy multilaterális szövetségeknek vagy hálózatoknak.

A harmadik típus független a konkrét innovációs tevékenységtől, így a gazdasági mező egészére vonatkoztatható empirikus elemzést tesz lehetővé. Nem beszélhetünk konkrét szervezetközi relációkról, csak azok *lenyomatairól*. A hálózati formában szerveződő regionális innovációs rendszer egyik legfontosabb előnye az egymással interaktív viszonyban lévő ágensek közt áramló erőforrások hatékony fel- és kihasználása. Az egyik legfontosabb ilyen értékes eleme a hálózatok áramlási terének az információ. Ezzel párhuzamosan a vállalkozások működési mechanizmusainak bonyolódása és a fokozódó specializáció a szolgáltatási szükségleteket is fokozza (Burt 1992). Amellett érvelek tehát, hogy az információ elérése, és a legmegfelelőbb szolgáltatók megtalálása és igénybe vétele kapcsolatokon és egymásba fonódó kötélekek hálózatain keresztül tehető hatékonyabbá, illetve azok kialakulását is megalapozza. Az *információs szükségletekből fakadó kapcsolatok* mérésénél az összes megkérdezett cégnek minősítenie kellett tizenkét információforrást abból a szempontból, hogy mennyire fontosak a versenyképességük szempontjából. A belső információk mellett tizenegy különböző típusú információforrás szerepelt a kérdőívben. Ezek között megjelent az innovációs rendszer összes eleme úgymint piaci vagy intézményi forrás,³ de helyet kaptak a személyes kontaktusok és a szakmai nyilvánossági fórumok is.⁴ A vállalkozások információszükségletének iránya és összetétele közvetetten egyfajta kapcsolatrendszer mérő változónak is felfogható, hiszen láthatóvá válik, hogy kik, milyen intenzitással és az innovációs rendszer milyen típusú ágensei felé nyitottak saját versenyképességük fokozása érdekében.

A viszonyváltozók másik csoportját a régió innovációban érintett szervezeti közti relációk alkotják. Több mint 25 különböző kapcsolatforma tárult fel az interjúk során (2. táblázat).

A szervezetek egymás közti összefonódásainak mértéke nagyon különböző a tulajdonosi kapcsolattól a pusztán információcseréig vagy a szakmai nyilvánosság együttműködéses megteremtéséig terjedően. *Három kapcsolattípus* különíthető el, amely egyfajta sorrendiséget is tükröz az összefonódások ereje, intenzitása alapján.

- 2 A fontosság mértéke három kategóriával lett megkülönböztetve: magas, közepes vagy alacsony az adott információs bázis hozzájárulása a cég versenyképességéhez.
- 3 Vevők, beszállítók, a többi vállalkozás, egyetemek, kutatóintézetek, innovációs és technológiai központok, vállalkozásfejlesztési- és szakmai szervezetek.
- 4 Konferenciák, vásárok és kiállítások, tudományos és szakmai kiadványok.

Az *'összefonódás'* esetében a tulajdonosi, ellenőrző vagy koordináló jogkörök összefonódása az alap, kiegészülve projekt és információs kapcsolati rétegekkel. A *'projekt alapú'* szerveztközi reláció főleg valamilyen közös tevékenységből fakadó, meghatározott időszakra érvényes, részleges vagy összetett feladtvállaláson alapuló viszony. Az *'információs-szakmai'* szálak a rendszer vélhetően leggyakoribb kapcsolódási csatornái, amely nem feltételez még egy koordinált közös célt sem.

Leegyszerűsítve a valóságos képet, mintegy modellszerűen interpretálva: *egyszerre három 'erő' érvényesül a rendszer hálózati szerveződése során.* Bizonyos esetekben a szervezeti szintű összefonódások (tulajdonlás, egymást átfedő döntéshozatal és koordináció, finanszírozás stb.) adnak alapot a tevékenység összehangolása. Ezekkel párhuzamosan külső és belső motivációk alapján – pályázati rendszeren keresztül ösztönzött és koordinált – időszaki projektek jelentenek összefogó- és hangoló erőt a régióban. Végül az egyes tagok és a rendszer egészének hatékonysága érdekében szükséges információs-szakmai áramlási pályák olajozzák meg az egész *'gépezetet'*, amelyben természetesen a saját tevékenységhez kötődő, feladat ellátási jellegű kommunikációs mechanizmusok a leggyakoribbak. A hálózat összes kapcsolatának (307 kötésről van szó) belső szerkezete sokat elárul a három kötéstípus előfordulási valószínűségéről. Az összefonódások a legritkábbak (16%), a kapcsolatok 41 százaléka projekt alapú, míg további 43% csak információs-szakmai jellegű.

2. táblázat Az innovációs rendszer tagjainak kapcsolattípusai

Kapcsolattípus	Formái	Jellege
1. Összefonódások	Tulajdonosi jogkörök, alapító tag, társult partner Pozíciója folytán érintett a szervezet működésében (személyében vagy intézményvezetőként) – pl. kuratóriumi tagság, bizottságvezető Közös értekezletek, elnöki megbeszélések (a hálózat megyei vagy regionális koordinációja miatt) Finanszírozási, hitelezési vagy tőkebevonási kapcsolat Helybiztosítás, irodabérlés	Formális, szerződéses, erősen szabályozott Előfordul, hogy csak névleges vagy papíron működő
2. Projekt alapú együttműködések	Közös pályázat, konzorciumi tagság, pályázat elbírálás és értékelés, pályázati támogatás Tanácsadási jogkör és funkció Szervezetfejlesztési együttműködés Szolgáltatási kapcsolat	Formális és informális komponensek együtthatása A legszorosabbak Meghatározott időtáv Feladatorientáltak
3. Információs-szakmai	Közös rendezvények, tanácskozássok, előadások, szakmai konzultációk (konferenciák, workshopok, üzletember találkozók stb.) Rendszeres információcsere, értesítők, kiadványok, honlap üzemeltetése stb. Partnereközvetítés, intézményképviselés, intézmény bemutatása, reklámozása, közvetítés, tanácsadás	A leggyakrabban kapcsolatok Nem igényelnek feltétlenül intézményesülést Esetlegesebbek A hálózat működésének alapja

Magyarázat: Egyértelmű, hogy az összefonódások és a projekt alapú kapcsolatok információs-szakmai relációkat is tartalmaznak. Így ez a kötés arra utal, hogy csak ilyenek fordulnak elő, míg a másik kettő esetében ezek alapfeltételek, amelyek mögött valamilyen közös tevékenység vagy érdekelttség húzódik meg.

Forrás: A Nyugat-dunántúli régió innovációs kínálati oldalának felmérése, 2006

SZERVEZETKÖZI KAPCSOLATOK A VÁLLALATI SZFÉRÁBAN

Együttműködési irányok és intenzitás

Termékek vagy folyamatok kooperatív fejlesztésében a reprezentatív mintában szereplő vállalkozások 13%-a vett részt az elmúlt három évben. A kiegészítő innovatív részmintában az arány már 30%-os. Ha csak az innovatív cégeket vesszük alapul, akkor minden negyedik vállalkozás volt érintett. És végül, ha csak azokkal foglalkozunk, akiknél előfordult termék- vagy folyamatinnováció, akkor az együttműködési kapcsolatokkal rendelkező vállalatok aránya eléri az egyharmadot. A felmérésben szereplő 205 innovatívnak tekinthető vállalkozásból tehát 56 számolt be valamilyen formájú fejlesztési kooperációról a vizsgált időszakban. Az elemzés további részében csak ezzel a speciális csoporttal foglalkozom, így megállapításaim kizárólag rájuk érvényesek és nem a teljes vállalkozói körre.

A kiindulópont legyen az egyes szervezettípusok előfordulási valószínűsége (3. táblázat). Ez az innovációs rendszer különböző intézményeinek *fejlesztésekben játszott szerepére* utal. A legtöbben a beszállítói kapcsolataikra építenek egy új termék vagy eljárás kidolgozása során. Ők tekinthetők a legfontosabb együttműködő partnernek az innovációs kapcsolatrendszerekben. Mérsékeltbben, de szintén fontos szerepe van a vevőknek/ügyfeleknek is, hiszen a vállalkozások 40%-ánál ők is érintetté váltak. Külön speciális esetnek számít a cégcsoporton belüli kooperáció (36%). A régió tudástermelő és közvetítő intézményeinek, illetve az innovációs szervezeteknek a súlya sokkal kisebb a vállalkozások fejlesztési kapcsolatrendszerében. Az 56 cég 20%-a működött együtt egyetemmel, vagy valamilyen szakértői, kutatás-fejlesztési szervezettel, 16%-uk említette meg az innovációs központokat, vagy vállalkozásfejlesztési alapítványokat.

3. táblázat A fejlesztési együttműködésekben érintett szervezettípusok előfordulási valószínűsége

Milyen típusú intézményekkel működött együtt a fejlesztések során?	Igen, %
Beszállítók	61
Ügyfelek vagy vásárlók	43
Más vállalkozások a cégcsoporton belül	36
Egyetemek, főiskolák	21
Szakértők, magán K+F intézmények	21
Innovációs és technológiai központok, vállalkozásfejlesztési szervezetek	16
Állami kutatóintézetek	04

Forrás: Vállalati felmérés a nyugat-dunántúli vállalkozások innovációs tevékenységéről, 2006.

Az eredmények egyértelművé teszik, hogy 1) a többség 'magányos farkas', kizárólag saját erőforrásokra építve vezetett be újításokat; 2) a régió tipikus innovatív cége, abban az esetben, ha fejlesztéseit nem kizárólag egyedül hajtja végre, akkor *elsősorban a legfontosabb üzleti partnereikre, a beszállítóikra és a vevőikre számíthat*. Az innovációs rendszerben a többi komponens marginális szerepet kap. A fejlesztési

Szociológiai Szemle 2008/2.

együttműködési kapcsolathálózatok összetettsége sokat elárul a kooperációs láncok szerkezetéről. A komplexitás nem túl magas. 40%-uk legfeljebb egy, és további 20%-uk maximum két típusú intézménnyel fogott össze termék vagy valamilyen eljárás fejlesztése során.

Amellett, hogy alacsony a fejlesztési együttműködésben érintett vállalkozások száma a térségben, ha beszélhetünk is ilyen szervezatközi kapcsolatokról, azok a legtöbb esetben *nem tekinthetők komplex rendszernek*. Az összetettség és az egyes kapcsolatformák 'keresztezése' rávilágít a probléma lényegére (4. táblázat). A fejlesztési kapcsolatrendszer a legtöbb cégnél nem csak egyirányú, hanem mint látható alapvetően beszállító és vevő/ügyfél centrikus. Akik csak egyirányú fejlesztési kontaktusokkal rendelkeznek az innovációs rendszeren belül, szinte kizárólag a saját beszállítóikkal működnek együtt. Összetett szerkezetű kapcsolatrendszerek csak egynegyedüknél realizálódhatnak. Ez a 14 cég azonban a termék- vagy folyamatinnovációval rendelkező vállalkozások kevesebb, mint 10%-át jelenti, míg az innovatív cégek teljes halmazán belül csak 7%-os az arányuk. Ha a régió teljes gazdasági mezőjében gondolkodunk és figyelembe vesszük a konceptuális és a mintavételi kritériumokat, akkor a 4,5%-os arány még inkább elgondolkodtató.

4. táblázat A kapcsolatrendszer összetettségének és az egyes együttműködési formák valószínűségének összefüggése

Milyen típusú intézményekkel működött együtt a fejlesztések során?	Hány típusú partnerrel működött együtt?		
	Csak egyfajta partner N=24	Két típusú partner N=12	Legalább három típusú partner N=14
Beszállítók	50	83	86
Ügyfelek vagy vásárlók	21	50	93
Más vállalkozások a cégcsoporton belül	25	25	50
Szakértők, magán K+F intézmények	04	25	57
Innovációs és techn. közp., vállal. fejl. szerv.	04	08	50
Egyetemek, főiskolák	08	25	50
Állami kutatóintézetek			14

Forrás: Vállalati felmérés a nyugat-dunántúli vállalkozások innovációs tevékenységéről, 2006.

Összegezve, a közös fejlesztésként értelmezett *innovációs kapcsolatok száma alacsony*; a kontaktusok egysíkúak és főleg a már létező beszállítói és ügyfél relációkra épülnek rá; az innovációs rendszer többi szereplője (különösen a tudás- és technológiatranszfer szervezetek) csak elvétve kerül az innovátorok kapcsolatrendszerének erőterébe.

A vállalkozások 18%-ának csak egyetlen partnere volt, míg további 30%-uknak legfeljebb három. Nagyobb elemszámú fejlesztési kapcsolatrendszerrel (legalább tíz szervezet) csak az érintett cégek egyötöde rendelkezett. A korábban tett megállapításaim így kiegészíthetők egy következő alapelemmel: *a tipikus innovációs együttműködési kapcsolatrendszer nem csak egyoldalú, de alacsony elemszámú partnerhálózatot is jelent*.

Szociológiai Szemle 2008/2.

Az innovációs együttműködési kapcsolatok klaszterelemzés segítségével osztályozhatók.⁵ Az eredmények összefoglaló jelleggel megerősítik az eddig elmondottakat, és az 1. és 2. csoport formájában kiemelik azt a körülbelül 30%-os céghalmazt (ez nem több mint 16 vállalkozás az 56-ból), akik összetett és sokszereplős kooperációs hálózatokban fejlesztettek. Ebben a felosztásban ‚szignifikáns közeli’ különbségre csak az árbevétel esetében bukkanhatunk, amely egyedüli támpontként annyit megerősít, hogy a magas, sőt kiugró árbevétellel rendelkező vállalkozások körében fordulnak elő nagyobb valószínűséggel komplex fejlesztési együttműködési kapcsolatrendszer.

Hogy mennyire ‚rendszeretlen’ az innovációs kooperációs ‚elit’ összetétele, azt jól szemlélteti a vállalati profiljuk heterogenitása. Nagyjából közös jellemző náluk a nagyvárosi koncentráció, a legalább 10 éves piaci jelenlét, az önálló termék léte és az átlagosnál intenzívebb kutatás-fejlesztés (humán és beruházási értelemben egyaránt). Nem felülreprezentáltak a külföldi tulajdonú vállalatok, nem jellemző az sem, hogy egy cégcsoport tagjaiként működjenek a térségben. Van köztük négyezer fős nagyvállalat és 5 fős mikrovállalkozás, sőt az árbevételük is 3,5 milliárd és 20 millió forint között szóródik. Két vállalkozást leszámítva mindegyikük árbevétele meghaladja a régiós medián (180 millió forint) értékének legalább a háromszorosát. Mindenképpen versenyképes cégekről van tehát szó, de sem a tevékenységi kör, sem a méret nem játszik szerepet abban, hogy képesek-e beintegrálódni komplex, sokszereplős kooperációs hálózatokba.

Az innovációs együttműködések *kitágított mérési formája* a 205 érintett vállalkozás bármilyen jellegű és tartalmú összefonódásinak megragadását teszi lehetővé. Nem kérdeztünk rá a ‚csereaktus tartalmára’, az egyedüli kritérium az volt csupán, hogy a vállalkozás az újításhoz kapcsolódó kooperációs partnereinek a típusát nevezze meg. Az együttműködő partnerek típusainak *előfordulási valószínűsége* ebben az esetben is hasonló szerkezetű (5. táblázat). A piaci kapcsolatok az uralkodók. A vállalkozások háromnegyede nem épített a szakértői tudásra, (egyetem, kutatóhely, szakértők) de az innovációs és vállalkozásfejlesztési szervezetek sem jelentek meg a látókörükben.

A *kapcsolatrendszer összetétele* alapján megadható egyfajta rétegződési séma. 11%-uk izolált, több mint 40%-uk koncentrált együttműködésekben gondolkodik, csak egy-egy irányban épített ki kapcsolatokat. Az intézményi mezőben komplex összetételű együttműködési aktivitása az összes cég 15%-ának volt. Az eredmények megerősítik a korábbi részben felállított prognózist. *A régió vállalkozásainak többsége nem ágyazódik be a gazdasági mezőn túli aktorok által megteremtett tágabb rendszer szövetébe, még bilaterális szintű összefonódásokon keresztül sem.* Számunkra az átfogó és a komplex összetételű kapcsolatrendszer a fontosak. Karakterisztikájukban sok ponton nem figyelhető meg szignifikáns eltérés. Felülreprezentáltak a nagyvárosi székhelyű vállalkozások (90%), a 31 komplex kapcsolatrendszerrel rendelkező cég 40%-a egymilliárd forint feletti árbevételű (a teljes innovatív mintában 17%-os a részarányuk). A 17 innovatív nagyvállalat 65%-a átfogó vagy komplex együttműködési kapcsolatrendszerrel írható le. Az árbevétel és a foglalkoztatottak létszámán alapuló

5 A TWO-STEP Clustering eljárás egyszerre tudja csoportképző változóként figyelembe venni a magas és alacsony mérési szintű változókat. Emiatt a hét kapcsolatirány dichotóm változóit is be lehetett építeni egy modellbe.

kombinált cégtípológia szerint az árbevétel szerepe nagyon fontos. A magas árbevéte-
lű mikro-kis és középvállalkozások között minden esetben felülreprezentáltak az átfo-
gó és komplex kapcsolatrendszerű cégek.

Az innovációs rendszer szempontjából két tendenciát emelnék ki az eredmények
alapján. A vállalati és az innovációs szolgáltató, tudástermelő és közvetítő szféra közti
integráció nyomon követhető, méghozzá két markánsan különböző szereplőhalmaz
révén. *A jelenlegi kulcsjátékosok a nagyvállalatok és a kisméretű, tudásintenzív fej-
lesztő cégek.* Az ő esetükben az átlagosnál másfélszer, gyakran kétszer nagyobb arány-
ban jelennek meg olyan együttműködési stratégiák, amelyben szerepet kapnak a
vevők, vásárlók mellett a kutatóintézetek, egyetemek, innovációs- és technológiai
központok.

5. táblázat Az innovációhoz köthető szervezeti együttműködési
kapcsolatok előfordulási aránya

Szervezeti innovációs együttműködési irányok	%
A felszerelés, anyagok, alkatrészek vagy szoftverek beszállítói	75
Ügyfelek vagy vásárlók	74
Versenytársak vagy más vállalkozások az ágazaton belül	33
Szakértők, magán K+F intézmények	26
Egyetemek, főiskolák	24
Innovációs és technológiai központok, vállalkozásfejlesztési szervezetek	21
Állami kutatóintézetek	08
Nem állt kapcsolatban egyetlen szervezettel sem 2003–2005 között	10

N=203

Forrás: Vállalati felmérés a nyugat-dunántúli vállalkozások innovációs tevékenységéről, 2006

Az innovatív cégeken belüli arányukat pontosabban meg tudjuk becsülni akkor, ha
az együttműködési kapcsolatok strukturális profiljának hasonlóságait kutatjuk
klaszterelemzés segítségével. A korábban megismert eloszlási struktúra *átrendező-
dőtt.* Nagyjából megmaradt egy 50%-os izolált és termelésorientált csoport, amely
nem ágyazódik be az innovációs folyamatok átfogóbb hálózataiba az együttműködési
kapcsolatainak egyoldalúsága miatt. A vállalkozások másik felében viszont egy érde-
kes csoportképződési mechanizmus bontakozott ki. Egyrészt egy olyan kapcsolatépí-
tési és használati stratégiáról beszélhetünk, amely az üzleti partnerek mellett
elsősorban az egyetemek irányába nyitott. Másrészt nagyjából 25%-ra becsülhetjük a
kulcsjátékosok arányát.

A kapcsolatok térbeli differenciálódása

Az együttműködések intézményeken keresztül mért irányát külön-külön is érdemes
megvizsgálni a térbeli megoszlás függvényében. Ezt az teszi szükségessé, hogy az
egymástól gyökeresen eltérő funkciójú elemei az innovációs rendszernek lehet, hogy
alapvetően különböző térbeli koncentrációval írhatók le. Egyszerűbben fogalmazva,

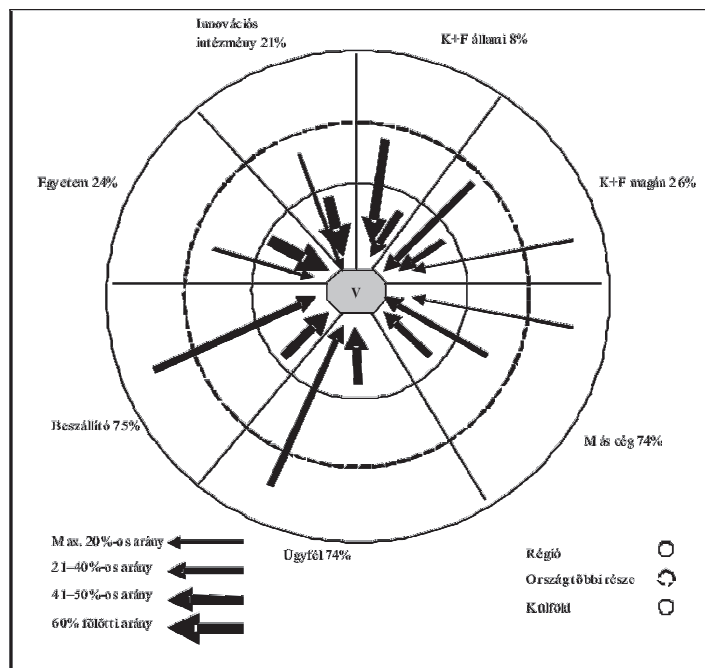
Szociológiai Szemle 2008/2.

kérdéses, hogy hol találhatók meg a cégek különböző típusú együttműködési partnerei (1. ábra).⁶

1. ábra Az innovatív cégek együttműködési kapcsolatainak területi jellemzői a hét kapcsolattípus szerinti bontásban⁷

Forrás: Vállalati felmérés a nyugat-dunántúli vállalkozások innovációs tevékenységéről, 2006.

A regionális intézményrendszerbe együttműködéseiken keresztül beintegrálódó vállalkozások a térbeli megoszlás szempontjából nagyon különböző jellemzőkkel rendelkeznek és az egyes intézménytípusok felé mutató kontaktusok területi jellemzői is különböző arculatúak. A piaci mezőben formálódó beszállító és ügyfélkapcsolatok esetében két domináns irány létezik. A régióban és külföldön működő partnerek előfordulása a legvalószínűbb. A K+F intézmények esetében nagyjából egyenlő arányban

- 6 A kapcsolatformánként mért térbeli megoszlási adatok esetében négy tércategória jelenik meg, de ezek nem kizárásos alapúak. A „dominánsan más régióban” címke ténylegesen is azt jelenti, hogy a régióban nincs partnere a cégnek, a „mindenhol az országban” egy kiegyensúlyozott országos kiterjedést jelent, míg a „külföldön is” olyan cégekre utal, akik mind a négy tércategóriában rendelkeznek együttműködő partnerekkel.
- 7 A kapcsolattípusok neve mellett a teljes előfordulási arány szerepel. A nyilak arra utalnak, hogy a vállalkozások mekkora hányadának van együttműködési partnere az egyes tércategóriákban (belülről kifelé: régió, ország, külföld). Például azoknak a cégeknek, akiknek volt egyetemen együttműködése több mint 60%-ánál a partner a régióban működő valamelyik felsőoktatási intézmény volt.

Szociológiai Szemle 2008/2.

jelennek meg a kizárólag regionális és országos elhelyezkedésű partnerekkel rendelkező cégek. Komoly szerepe van a térbeli közelségnek, a helyi adottságokat és igényeket figyelembe vevő tudás- és kínálati profilnak az egyetemi és innovációs intézményi kooperációk esetében. Itt a vállalkozások több mint 60%-a kizárólag a régió intézményeivel áll kapcsolatban (sőt az egyetemi együttműködés esetében 72%-uk).

Leegyszerűsítve a képet *három térbeli szerveződési logika* tárul fel: 1) a leggyakoribb vállalkozásközi, piaci alapú együttműködésekben két cégtípus körvonalazódik. Az egyiknek (42%, 46%) kizárólag csak a régióban vannak innovációs együttműködési partnerei beszállítókkal vagy ügyfelekkel. A másik csoport (30%, 30%) a térbelileg összetett, nemzetközi léptékig táguló kooperációkkal írható le. 2) A kutatóhelyek esetében mind az állami mind a magánjellegűeknél megjelennek az ország más régióiban elhelyezkedő partnerek, sőt a magán K+F intézményrendszer esetében az ilyen kapcsolattal rendelkező cégek 28%-ának külföldi partnere is van. 3) A regionális innovációs rendszer szempontjából kiemelkedően fontos lehet, hogy az egyetemekkel, innovációs és technológiai központokkal, vállalkozásfejlesztési szervekkel együttműködő gazdasági szereplők (21–24%) túlnyomó többsége a régióban elérhető intézményekkel alakított ki eddig kapcsolatot. Itt érezhető a legerősebben a tér kapcsolatteremtő és formáló szerepe. Vélhetően a helyi tudás értéke, a specializált szakértelem, a személyes összefonódások kidomborodnak az ilyen kontaktustípusoknál.

A kapcsolatrendszerek információáramlási pályái

Az információ hálózatokon keresztül áramlik. A friss, naprakész információk elérése a gazdasági tevékenység teljes palettáját érinti. Napjainkban az egyik legfontosabb erőforrásnak tekinthető, így felértékelődnek azok a mechanizmusok és struktúrák, amelyek gyors, friss, és nem redundáns tudást, információt juttatnak az intézményekhez. Borgatti és Fosters (2003) „erőforrás elérés” címkével jellemezte az ilyen kutatásokat. Mark Granovetter (2005) a kapcsolathálózatok gazdasági folyamatokra gyakorolt hatásainak áttekintésekor az egyik legfontosabb érvek tartja, hogy azok befolyásolják az információ áramlását és minőségét. Ronald S. Burt (1992) a verseny társadalmi szerkezetét elemezve azt is megmutatta, hogy a szervezetközi viszonyokból formálódó kapcsolathálózati struktúra önmagában értékes, mert információs és – az ezekkel egyébként szorosan összefüggő – kontroll előnyöket teremt a megfelelően beágyazódó aktorok számára.

A régióban működő vállalkozások kapcsolathálózati aktivitásának bemutatását ezért azzal folytatom, hogy *tipizálok az 'információéhségen' keresztül mérhető kapcsolatigényüket*. Az információéhségen keresztül mért kapcsolatigény arra utal, hogy mennyire tulajdonítanak nagy jelentőséget a cégek versenyképességük szempontjából az olyan információforrásoknak, mint a vevők, beszállítók, egyetemek, kutatóhelyek, tanácsadó és fejlesztő szervezetek, szakmai szövetségek stb. Az adatok lehetőséget teremtenek arra, hogy megértsük a cégek, a tudástermelő és a tanácsadó, illetve fejlesztő szervezetek összefonódásának egyik alapszövetét képező reláció (információcsere) sajátosságait.

Az információforrások meglepően különbözően strukturálódnak a térségben (6. táblázat). A legtöbb cégnél a személyes kapcsolatokat, tehát az interperszonális kapcsolatrendszereket, valamint az ügyfelek/vásárlóik észrevételeit használják fel új információk

gyűjtéséhez, a tájékozódáshoz és a döntéshozatalhoz (konkrét tartalmi elemek nem lettek specifikálva). A vállalkozások nagy részénél szerepet játszanak a különböző szakmai fórumok, vásárok, kiadványok és beszállítók, a cégcsoporton belüli cégek és az ágazat többi szereplője. Ezek a gazdasági mező normális/várt működésére utaló jegyek. A megoszlási rangsor rávilágít a gyenge pontokra is, hiszen a cégek 75–80%-ának látómezőjében nem jelennek meg az egyetemek, kutatóintézetek és a tanácsadó, fejlesztő szervezetek. Ők eddig az információáramlás lényeges, új és egyre dinamizálódó hálózataiba nem ágyazódtak be. A régió tipikus vállalkozása versenyképessége érdekében az interperszonális kapcsolathálózati erőforrásaira és a funkcionális szempontból legfontosabb partnereire fókuszál, tehát az ügyfeleire és a beszállítóira.

6. táblázat A vállalkozás versenyképessége szempontjából lényeges információs csatornák előfordulási valószínűségének sorrendje

Információforrások	%
Személyes kontaktusok, ismeretségek	81
Ügyfelek vagy vásárlók	79
Tudományos folyóiratok és szakmai/műszaki kiadványok	73
Vállalkozáson vagy cégcsoporton belüli cégek	71
A felszerelés, anyagok, alkatrészek vagy szoftverek beszállítói	71
Konferenciák, kereskedelmi vásárok, kiállítások	67
Versenytársak vagy más vállalkozások az ágazaton belül	64
Szakmai és ipari szövetségek	61
Szakértők, magán K+F intézmények	35
Egyetemek, főiskolák	24
Innovációs és technológiai központok, vállalkozásfejlesztési szervezetek	23
Állami kutatóintézetek	20

N=303

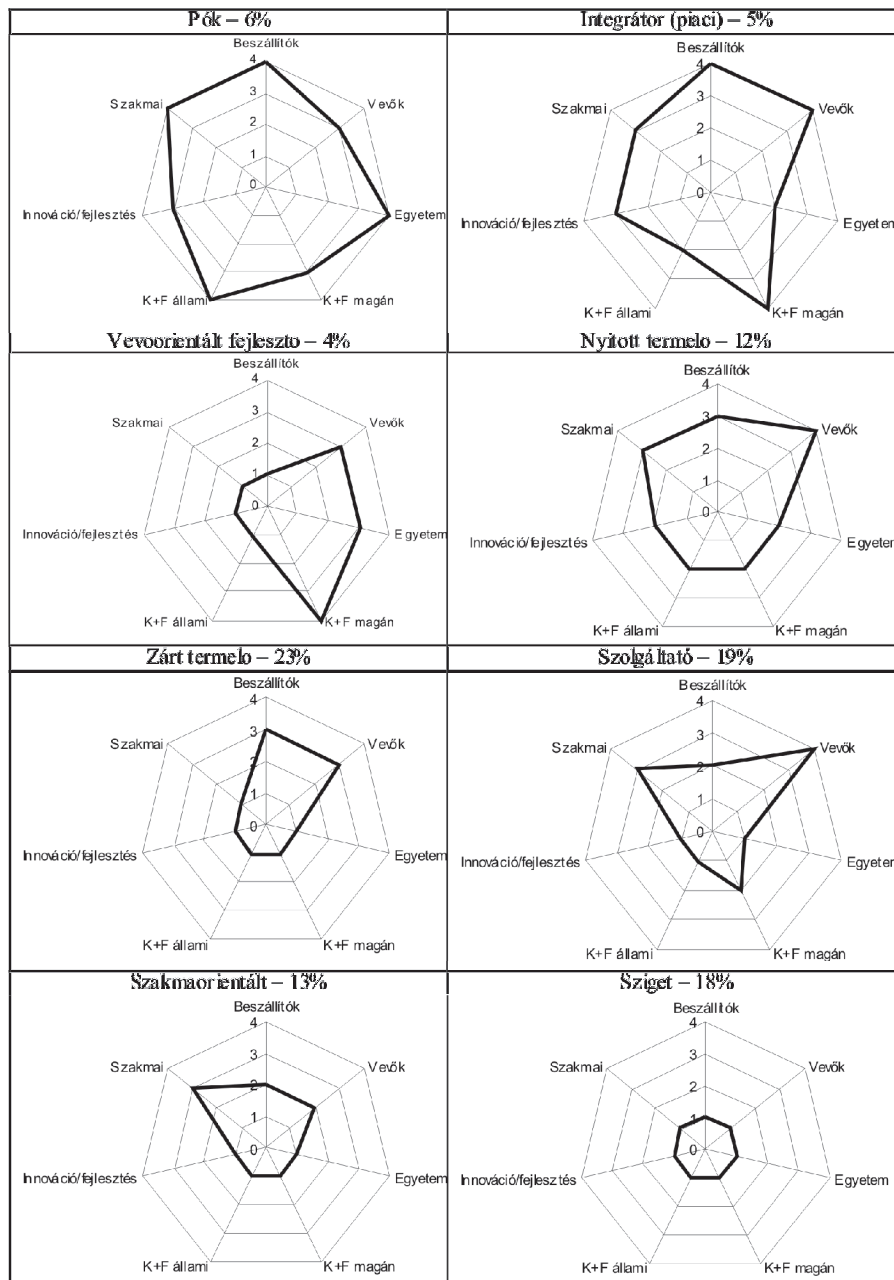
Forrás: Vállalati felmérés a nyugat-dunántúli vállalkozások innovációs tevékenységéről 2006

Az innovációs hajlam szignifikánsan differenciálja az információs szükségletek képében értelmezett kapcsolatigényt. Egyrészt szinte az összes információs csatorna esetében magasabbak a megoszlási adatok, másrészt információs bázisuk összetettebb. Az innovatív cégek információéhsége jelentősen különbözik (nagyobb), és heterogénebb forrásbázisra épül, a tipikus régiós vállalkozás piacorientált látómezőjénél komplexebb struktúrával. Különösen szembevetendő az eltérés az információs csatornák összetettsége esetén, ahol a nem innovatív vállalkozások több mint 20%-ánál egyetlen információforrás sem kapott szerepet.

Pontosabb képet kapunk az információs hálózatokba történő beágyazódás mértékéről és szerkezetéről, ha rendszerezzük a megkérdezett vállalkozásokat az egyes információforrásoknak tulajdonított fontosság-attitűdjük alapján. Ezt az információs kapcsolatrendszer struktúrájának nevezhetjük, és feltételezhető, hogy a minta egymástól eltérő *homogén cégprofilal felruházzható klaszterekre bontható.* A klaszterelemzéssel nyolc csoport különül el egymástól a teljes cégsadatbázisban (2.

Szociológiai Szemle 2008/2.

2. ábra Cégprofilok az információs kapcsolatrendszer struktúrája alapján

Forrás: Vállalati felmérés a nyugat-dunántúli vállalkozások innovációs tevékenységéről, 2006

ábra).⁸ Az információs igényekre épülő kapcsolatrendszerek strukturális különbségei egybevágna a megoszlási adatokból levont korábbi következtetésekkel. Összetett információs kapcsolatrendszerrel a cégek 10%-a jellemezhető a térségben. A „Pók” olyan vállalkozás, amely intenzíven épít a legtöbb intézményesült információs kontaktusra, szinte minden irányban fontosnak tartja az összeköttetéseket az információáramlás érdekében. Az piaci „Integrátor” hasonló struktúrával rendelkezik, de kisebb szerepet tulajdonít az egyetemeknek és az állami kutatóintézeteknek, kimondottan a magánszférára figyel, ha fejlesztésről van szó. A „Vevőorientált fejlesztő” (4%) információs kapcsolatrendszere egyoldalú: kizárólag az egyetemeket és kutatóintézeteket, illetve a vevőket tartja fontos információforrásnak.

A többi csoportnál az információforrásokra épülő struktúra leegyszerűsödik (csak egy-egy tengelyen figyelhető meg intenzív információs igény vagy egyiken sem). A „Termelő” jellegű vállalkozás elsődlegesen a vevőire és beszállítóira fókuszál: az összes megkérdezett egynegyede „Zárt termelő”, mivel egyoldalúan ilyen információforrásokra épít tevékenységében. 12%-uk „Nyitott termelő”, mivel több intézményi kapcsolattípus is (szakmai szervezetek, tudásközpontok, tanácsadók) előfordul, de mégis megmarad a belső piaci zóna fontossága (különösen a vevők). A tipikus „Szolgáltató” jellegű szereplők (19%) egyszerre tartják fontosnak az információáramlást a vevők és a szakmai szervezetek felől, míg elenyésző arányban állnak kapcsolatba a tudástermelő és tanácsadó, fejlesztő szférával. A „Szakmaorientált” vállalkozások (13%) nem teljesen izoláltak, alacsony az információigényük, kizárólag a szakmai szervezetek és a termeléshez kapcsolódó beszállítói vagy vevői információs csatornákat használják, de azokat sem tartják különösen fontosnak a cég versenyképessége szempontjából. A „Szigetek” (18%) olyan magányos farkasok, akik egyetlen intézményesült információs kapcsolatot sem tartanak lényegesnek, és ebben az értelemben elszigeteltek, legalábbis a gazdasági mezőben áramló összetett információs csomagoktól.

A kapcsolatirányokból kirajzolódó struktúra nagyvonalakban úgy összegezhető, hogy a vállalkozások 10%-a komplex információs háttérrel működik, összesen 15%-uk épít fokozottan a tudástermelő és- transzferáló intézményekre is. A domináns magatartás inkább a tevékenységhez szorosabban kapcsolódó szereplők felé irányuló nyitottság (35%). 20%-uk vevőorientált szolgáltató jellegű cég, és körülbelül 30%-uk határozottan elszigetelt, magányos farkas, esetleges szakmai információs csatornákkal. A szerkezeti formák – noha közvetlenül nem együttműködési kapcsolathálózatok lenyomatai – alkalmasak arra, hogy a gazdasági mező szereplőinek nyitottságát, orientációját kifejezzék. Becslés szintjén a megadott arányok alapján mód nyílik a régió gazdasági szereplőinek rendszerezésére együttműködési igényük, hajlandóságuk alapján. Erre építve nem tűnik alaptalan következtetésnek, hogy a többség főként (kb.

8 A pókhálódiagram tengelyén az értékek az egyes intézménytípusok fontosságát jelölik – mint információforrások – a cégek versenyképessége/innovativitása szempontjából (1=nem játszik szerepet; 4=jelentős szerepet játszik). A magasabb értékek, így az egyes szervezetközi információáramlással mért összefonódások intenzitásának is lehetnek a mérőszámai. Minél nagyobb az érték, annál komolyabb szerepet tulajdonít a vállalkozás az adott intézménytípusnak saját versenyképessége szempontjából. A nyolc csoport klaszterelemzéssel (Two-Means Cluster) lett elkülönítve hét ordinális mérési szintű kapcsolatváltozó együttes alkalmazásával. A „K+F magán” címke a magán kutató-fejlesztő helyekre és tanácsadókra utal, míg a „K+F állami” a költségvetési kutatóintézetekre, kutatócsoportokra; Szakmai=szakmai és ipari szövetségek; Innováció/fejlesztés= innovációs- és technológiai központok, vállalkozásfejlesztési szervezetek.

55%) termelő–szolgáltató hálózatokban lehet érdekelt, egy jelentős csoport (30%) alapvetően elszigetelt tevékenységet folytat, és 10–15%-uk rendelkezhet összetett szerkezetű kapcsolatrendszerrel.

Cégkarakterológiájuk sok ponton különbözik. Egyértelmű az összefüggés az innovációs hajlam és az információs bázis struktúrája között. Az első három cégcsoportban legalább 70% fölött van mindegyik esetben az innovatív cégek aránya. A komplex információs igényű, összetett információs hálózattal rendelkező pókok és integrátorok bevétele a legmagasabb, magas a képzett munkaerőigényük és a kutatás-fejlesztési kiadásuk is a jóval átlagfeletti. A pókoknál a kisvállalkozások, míg az integrátoroknál a nagyvállalatok aránya magasabb az átlagosnál. A nagyarányú termelői csoportnál is érzékelhető az összefüggés az innovációs hajlam és az információs igények között. A nyitott termelő cégek körében magasabb az innovatívok, a diplomás foglalkoztatottak és a kutatás-fejlesztési kiadások aránya. A zárt termelő cégek kisebbek, alacsonyabb bevétellel, átlag alatti innovációs paraméterek mellett. Az információs igényekből kirajzolódó séma szerkezetében elszigetelt szerepű magányos farkasok (utolsó két csoport) között a legkevesebb az innovatív vállalkozás, jóval az átlag alatti kutatás-fejlesztési költségekkel.

AZ INNOVÁCIÓS RENDSZER HÁLÓZATI STRUKTÚRÁJA

A régió vállalkozásainak kapcsolatainak feltérképezése arra volt alkalmasak, hogy tisztázzam a gazdasági mezőn belüli interakciókat, illetve a rendszer más szereplői felé mutató relációk jellegzetességeit, de arra nem, hogy analizálhatóvá váljanak *egy hálózattá épülő komplex kapcsolatrendszer strukturális tulajdonságai*. Ezt a feladatot az innovációs rendszer, *kiszolgáló/kínálati oldalán* lehet elvégezni. Tehát azoknak a szervezeteknek az egymás közti együttműködéseit tekintem át, amelyek érintettek lehetnek az innovációban, vagy azért mert részt vesznek a kutatási, fejlesztési folyamatokban (pl. egyetemek, kutatóintézetek), vagy azért mert azt támogatják, segítik (innovációs központok, technológiai központok, vállalkozásfejlesztési szervezetek, kamarák), koordinálják (fejlesztési ügynökség, innovációs ügynökség), vagy éppen mert olyan hálózatokat alkotnak, amelyek összefogják egy ágazat szereplőit (klaszterek). A vállalati a felmérés indoka az volt, hogy gyenge, esetleges a kapcsolat a gazdaság és a közszféra között, nem megoldott a rendszer szintjén az erőforrások transzfere és megosztása, így ez a regionális innovációs rendszer integrációját, hálózatosságát akadályozza. A *„kiszolgáló”* oldal vizsgálata viszont abból indul ki, hogy a különböző nem gazdasági komponensek egymás *közti kapcsolatai és azok átfogó hálózatként kezelt strukturái is befolyásolják az innovációs folyamatok hatékonyságát*. Így ennek a szervezetrendszernek is tisztázni kell a jelenlegi relációit, hiszen ez lehet az alapja a jövőbeli hálózatnak.

A hálózat empirikus elemzése előtt egy szükségszerű kitérőt kell tenni. Az összefonódások tipizálása rávilágított a különböző pályázat alapú és szervezeti jellegű relációk fontosságára. Ezek egyszerre szervezik a tevékenység- és az információs alapú relációkat, dinamizálódásuk az elmúlt pár évhez köthető a magyar innovációs rendszer „reformja” révén. Lényegében olyan top-down jellegű intervenciókról beszélünk, amelyek a nemzeti innovációs rendszer fejlesztése érdekében történő beavatkozások

Szociológiai Szemle 2008/2.

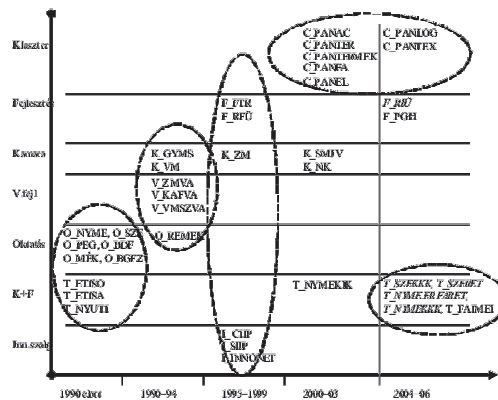
regionális lenyomataként változásokat generáltak a hálózat szerveződésében és fejlődésében (Lippényi és társai 2006: 47–52). Az elmúlt két–három évben beindított „reform-programok” két mechanizmuson keresztül konfigurálták át a regionális innovációs rendszer korábbi struktúráját. Egyrészt a hálózat tagjai szintjén figyelhető meg alapvető átrendeződés, ami *kibővülésként* értelmezhető. Másrészt olyan forrás-szerzési, elosztási és ellenőrzési *mechanizmusok* léptek életbe decentralizált formában, amely új szerepeket generál, és az együttműködések hajtómotorja lehet nem csak a kutatás-fejlesztés, de a rendszer koordinálása szintjén is.

A rendszer legrégebbi szereplői a felsőoktatási intézmények és kutatóközpontok (3. ábra). A kilencvenes évek első felében épült ki a kamarai hálózat és a vállalkozásfejlesztés intézményrendszere megyénként. A kilencvenes évek második felében, közel az ezredfordulóhoz, beléptek a rendszerbe az innovációs központok és a területfejlesztési intézmények. Lényegében a megkérdozett intézményhalmaz egyik hányada mára legalább 8–10 éves tapasztalatokkal rendelkezik a maga területén, és ennek megfelelő tudás- és kompetencia készletet visz be az innovációs rendszerbe. A hálózat történeti magját jelentik ezek a szervezetek. A friss, formálódó és ebből fakadóan útkereső szervezetek a klaszterek és az egyetemekhez kapcsolódó kompetencia- és tudásközpontok. Ebből következően a kutatásban nem csak egy szerkezetileg összetett, heterogén hálózat fog megjelenni, hanem egy kronológiailag is tagolt kapcsolatrendszer.

3. ábra A regionális innovációs rendszer tagjainak „belépési időpontja”⁹

Forrás: A Nyugat-dunántúli régió innovációs kínálati oldalának felmérése, 2006

A hálózat és rétegei – alaptulajdonságok

Az elemzés kiindulópontja a megkérdozett 37 intézmény (pontos leírás a *Mellékletben*) *komplex kapcsolathálózata* (4. ábra). Nincs olyan intézmény a régióban,

9 A dolgozat további részeiben gyakran előkerülő intézményrövidítések listája a mellékletben megtalálható. A jelölés lényege a kezdő betűkben van, abban az esetben, ha nem akarunk konkrét intézményeket, hanem csak intézménycsoportokat beazonosítani: I=innovációs/technológiai; O=oktatás-képzés; T=K+F; K=kamara; F=fejlesztés; V=vállalkozásfejlesztés; C=klaszter.

dottakat, egységes a hálózat, és közvetetten mindenki elérhető valamilyen kapcsolati ösvényen, közvetítón keresztül. A sűrűséggel függ össze a magas *transzitivitási* arány is.¹³ Az 56%-os arány a kölcsönös kapcsolódások gyakoriságára utal. Viszonylag új mutatónak tekinthető a *klaszteresedési együttható* (clustering coefficient)¹⁴, amely a hálózat tagjainak szomszédságában (én-hálózatában) megfigyelhető kötéssűrűsödést méri. A 60%-os érték magas, és arra utal, hogy egy-egy szereplő kapcsolatrendszernek tagjai nagy valószínűséggel összeköttetésben állnak egymással is.

A *távolság* (distance) és az *átmérő* (diameter) más aspektusait emeli ki a hálózattunknak.¹⁵ Teljes hálózatunk tagjai átlagosan 1,6 távolságra vannak egymástól, azaz legtöbbjük közvetlenül vagy csak egy közvetítő intézményen keresztül fonódik össze. Az átmérő 3, így maximum két közvetítő elég ahhoz, hogy bárhova eljussunk a hálózat egy adott intézményéből kiindulva. Ez különösen fontos a hálózatban áramló erőforrások (információ) szempontjából.

Innentől kezdve 'kiiktatható' a teljes hálózatot, és a 25 szerveztközi kapcsolat alapján rendszerezett három réteg vonatkozásában értelmezhetők a mutatókat. A várakozásoknak megfelelően a rendszer legkisebb sűrűségű hálózatát az összefonódások jelentik (a kapcsolatok 16%-a ilyen): 8 intézmény nem is tagja a hálózatnak, nagyon alacsony a sűrűség (7%), és a foksám (3 intézmény). A projekt és a szakmai-információs kötések-ből álló másik két hálózati rétegnek szinte azonosak az alapvető paraméterei: 20% körüli alacsony sűrűség, átlagosan 7 db kapcsolat a 36 potenciálisból, relatíve alacsony én-hálózati csoportosulási hajlam. A három kapcsolódási felület mindegyikét összességében úgy jellemezhetném, hogy *a rendszer tagjai között mérsékeltek a kapcsolatok, emiatt a hálózat egésze is alacsony sűrűségű mindegyik esetben, nagyon szélsőséges a fokmegoszlás*, néhány intézmény az összes lehetséges kapcsolat felét, sőt akár kétharmadát is realizálja, míg a szereplők nagyobbik hányada csak 4–6 kontaktussal rendelkezik.

A kimenő és a bejövő kontaktusok megkülönböztetése lehetővé teszi annak tesztelését, hogy mekkora arányú volt a kölcsönös megerősítés a hálózat tagjai között (reciprocitás). A kapcsolat erőssége és a reciprocitási hányad között összefüggés van. Alapvetően alacsonyak az értékek, sőt az információs és a tervezett együttműködések-nél szinte minimális a kölcsönös megerősítés. Konkrétan ez azt jelenti, hogy az intézményi összefonódások 40%-a csak az egyik fél szerint létezik, a projektkapcsolatoknál ez az arány már 62%-os, míg az információáramlás pályáinál a kapcsolatok 80%-a nem kétoldalú megerősítéses.

- 12 Elérhetők aránya (inclusiveness): az egymással kapcsolatban álló hálózati pontok száma a hálózat összes tagjának arányában megadva.
- 13 Transzitivitás: a tranzitív triádok aránya a hálózat összes lehetséges triádján belül.
- 14 Klaszteresedési együttható: egy hálózati pont összes közvetlen szomszédjának egymásközi összes lehetséges kapcsolatából hány létezik a valóságban is (%). A hálózat együtthatója az összes pont együtthatójának az átlaga.
- 15 Átlagos legrövidebb távolság (mean distance): azt méri, hogy átlagosan hány kötésen keresztül éri el egymást a hálózat két tagja a lehető legrövidebb úton. Ha a távolság kettő, akkor csak egy összekötő van a két szereplő között, ha viszont 3, akkor már két összekötőről beszélhetünk. Átmérő (diameter): a legnagyobb távolság a hálózat két pontja között. Lényegében a legrövidebb távolság legnagyobb értéke.

Szociológiai Szemle 2008/2.

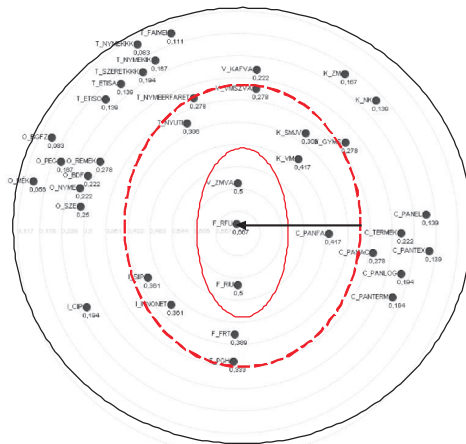
Centralizáltság

Az erősen strukturális jellegű hálózatelemzési szemléletmódban a *hálózati pozíciók* vizsgálata mindig is kardinális kérdés volt. A hálózat központi helyzetű tagjainak azonosítása, és a túlzottan centralizált szerkezet hatása megkerülhetetlen témakör egy általános elemzésben. A kérdés arra vonatkozik, hogy kik a kulcsszereplői az innovációs együttműködési hálózatnak, és ezen keresztül a formálódó rendszernek, illetve milyen fokon centralizált a teljes hálózat?

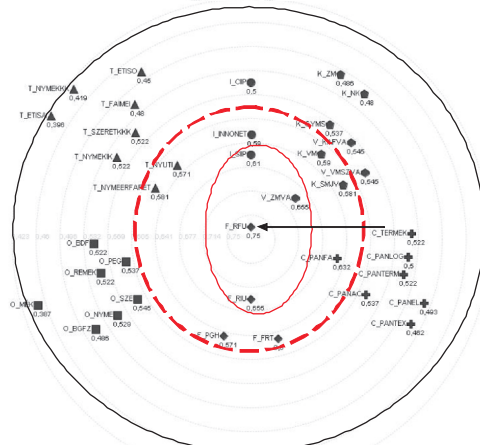
A *hálózati struktúra, hálózati pozíció és az együttműködési hajlandóság közti összefüggéssel* foglalkozó munkák több támpontot is nyújtanak. Gulati és Garguilo (1999) arra hivatkozott, hogy az új együttműködések valószínűsége akkor nő, ha van egy közös partnere a két intézménynek. Így a központi szereplők közvetítőként a rendszer több tagját terelhetik az együttműködések irányába pusztán létükkel és kiterjedt én-hálózatukkal. Másrészt azt is bebizonyították, hogy az együttműködések valószínűségét növeli a hálózaton belüli központi helyzet. Ráadásul a kulcsjátékosok egymás között szeretnek kooperálni. Williams (2005) más szempontból közelített ugyan ehhez a kérdéshez és a formalizáltságot, a sűrűséget, a stabilitást is érintette. Nála a túlzott centralizáció, a koncentrált hálózati hatalom csökkenti az együttműködések valószínűségét az autonómiára való törekvés miatt. Egyértelmű, hogy az első inkább egy intézmény, míg a második az egész hálózat szintjén értendő. Ha megismerjük a rendszer központi szereplőit, akkor körvonalazódik az együttműködésekre fogékony kemény mag. Ha megismerjük a hálózat teljes centralizáltságát, eldönthetővé válik, hogy a kooperáció mellett vagy ellen dolgozik-e a jelenlegi intézményi struktúra.

A három klasszikus, legtöbbször használt alapindexet alkalmazom az elemzés során, amely a fokszámból, a közelségből és a köztességből kiindulva adja meg a hálózat egészének és a tagok egyedi standardizált köztességi mutatóját. *Három feltételezést* kell elfogadni a mérőszámoknál. 1) A fokszám nagysága összefüggésben áll a központi szerepkörrel. Azok az innovációs intézmények, amelyek kiterjedt kapcsolatrendszerrel rendelkeznek a hálózatban, fontosabb szerepet is játszanak az egész struktúrában. 2) Azok a szereplők központi helyzetűek, akik a hálózat többi tagjához a lehető legközelebb helyezkednek el az elérhetőség szempontjából. Tehát nem csak sok közvetlen kontaktusuk van, de a közvetett kapcsolataik is 'rövidek' abban az értelemben, hogy nem igényelnek sok közvetítőt. 3) Egy szereplő azért sikeres egy hálózatban, mert közvetítő szerepet játszik két tag vagy akár két csoport között, így olyan pozíciót foglal el, amelyben gyakran megkerülhetetlen. Belátható, hogy a három eljárás különböző szempontok alapján jelöli meg a hálózat központi szereplőit. Együttes alkalmazásukkal teljesebb kép adható arról, hogy a régió innovációs rendszerének együttműködési hálózatában kik alkotják a mag szervezetelek csoportját (5. ábra).

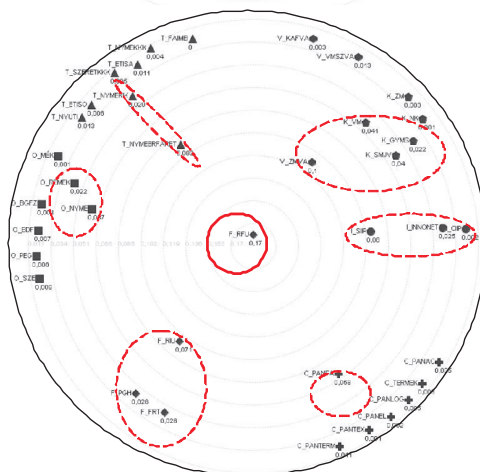
A konkrét együttműködések tartalmazó hálózatban a központisági indexek relatíve magasak, így a hálózat centralizáltságát tényként kell elfogadni: *jelentős különbségek figyelhetők meg az intézmények pozícióiban*. Egy kisebb csoport kiugróan magas adatokkal rendelkezik, míg a többség a – az ábrák peremére gondolok – alapvetően nem tekinthető kulcsszereplőnek. Világosan látható, hogy az oktatási és kutatási, illetve a klaszter jellegű szervezetek többsége mindhárom szempont alapján peremhelyzetű a jelenlegi hálózatban. A rendszer adott szerveződési szintjén a hálózat magját a

Fokszám-centralitás
(degree centrality) - DC
Hálózati centralizációs index 42,5%
Átlagos centralizációs index 0,254
Szórás 0,13
Legkisebb 0,056
Legnagyobb 0,667

Közelség-centralitás
(closeness centrality) - CC
Hálózati centralizációs index 44,6%
Átlagos centralizációs index 0,536
Szórás 0,072
Legkisebb 0,387
Legnagyobb 0,750

Közösség - centralitás
(betweenness centrality) - CB
Hálózati centralizációs index 14,8%
Átlagos centralizációs index 0,03
Szórás 0,03
Legkisebb 0,0
Legnagyobb 0,17

5. ábra Az innovációs rendszer komplex hálózata

Forrás: A Nyugat-dunántúli régió innovációs kínálati oldalának felmérése, 2006

Szociológiai Szemle 2008/2.

fejlesztési szervezetek, néhány aktívabb kamara és vállalkozásfejlesztési alapítvány, innovációs központ és egy klaszterszervezet alkotja.

Hangsúlyoznám, a központi helyzetű szervezetek között is jelentős eltérések figyelhetők meg az indexekben és egyértelmű az együttműködésekben játszott kiemelkedő szerepe a Nyugat-dunántúli Regionális Fejlesztési Ügynökségnek, amely mindhárom mutató esetén kiugróan magas értékkel rendelkezik. A kép egyszerűsége abból fakad, hogy a centrális helyzetű szereplők nagy része az innovációs ügynökség tagjaként egymással szoros kapcsolatban állnak, és egyfajta hálózaton belüli hálózatot alkotnak. Összességében tehát, néhány intézményesített kooperációra épülő, és a pályázati, támogatási rendszer követelményeiből fakadó relációk alapján körvonalazódnak a rendszer központi szereplői. Nagyon szélsőségesek az eltérések, az egyetemi és kutatási szektor tagjai, illetve az újonnan szerveződő klaszterek még nem mérvado hálózati pontok.

A rendszer összefonódásainak centralizációs jellemzői alapján két *lényeges karakterjegyre* utalnék: 1) Nem látni nyomát az innovációspolitikai ösztönzéstől független kooperációs konfigurációknak a rendszerben. Ha ilyenek lennének, akkor kiegyenlítettebbek lennének a központisági értékek. 2) Bármelyik hálózati síkot is vesszük alapul, és bármilyen központisági mutatót alkalmazunk, az oktatási-képzési, kutatási mező szereplői (és nem csak az új egyetemi tudásközpontok és kooperációs kutató központok) inkább csak bekapcsolódó ágensei a központi magra épülő szerkezetnek, de nem integráns részei.

Én-hálózatok a regionális innovációs rendszer hálózatában

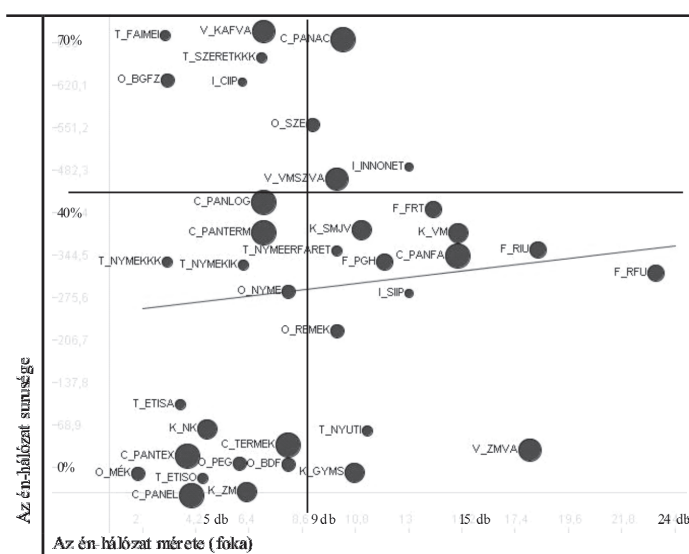
A szervezetek közvetlen kapcsolatrendszerének karakterjegyeit megvizsgálhatjuk úgy is, hogy egyszerre vesszük figyelembe a *fokszámot* (a kapcsolataik számát) és az én-hálózat *sűrűségét* (azt, hogy a partnereik mekkora valószínűséggel működnek együtt egymással is). Így több együttműködési kapcsolatrendszer típus adható meg: 1) összetett de kis sűrűségű; 2) összetett nagy sűrűségű; 3) kicsi de sűrű; 4) kicsi és alacsony sűrűségű én-hálózatok formálódhatnak a régióban (6. ábra).

Vertikális logikát követve az intézmények közvetlen egyéni kapcsolatrendszerének sűrűsége alapján három típus elevenedik meg: az átlag alatti, átlagos és a kimondottan magas sűrűségű én-hálózat. A megkülönböztető sajátosság itt az, hogy mennyire szoros az egyes szervezetek együttműködési mezőjén belüli kooperáció. Természetesen nem mindegy, hogy mekkora maga a hálózat – ez teszi szükségessé a *horizontális elkülönítést*. Az ábra bal alsó sarkán elhelyezkedő nyolc szervezet (egyetemi, kutatás-fejlesztési és klaszter mező) nem csak kevés kötésen keresztül integrálódik be a regionális rendszer hálózatába, de partnereik egymástól izoláltak. A bal felső sarokban szintén a hálózat kisebb kötésszámú tagjai vannak, de rájuk viszont jellemző, hogy nagyon magas az én-hálózatuk sűrűsége, tehát olyan hasonló fokszámú partnereik találhatók, akik egymással is együttműködnek (kb. 60%-os hálózati sűrűségről beszélünk). A központi zónában helyezkednek el a tipikusnak tekinthető szervezetek átlag körüli mutatókkal. A várakozásoknak megfelelően a fokszámuk miatt központi helyzetű szervezetek én-hálózata nem lehet kiugró sűrűségű az eddig megismert összesített paraméterek miatt (jobb felső üres zóna). Csak néhány példát emelnék ki a különböző én-hálózat konfigurációk értelmezését megkönnyítendő: a Pannon Autóipari Klaszter (C_PANAC) saját együttműködési

Szociológiai Szemle 2008/2.

rendszere az átlagosnál több és egymással is szorosan együttműködő partnerekre épül. A Zala Megyei Vállalkozásfejlesztési Alapítvány (V_ZMVA) központi szereplő a rendszerben, mert eleve sok kapcsolata van, de főleg az egymástól izolált partnerei között közvetít. A Regionális Fejlesztési Ügynökség (F_RFU) szinte mindenkiel kapcsolatban áll, de pont emiatt én-hálózata nem lehet túlságosan sűrű. A Nyugat-Magyarországi Egyetem Anyag- és Termékvizsgáló Laboratóriuma (T_FAIMEI) kizárólag négy intézménnyel működött együtt a térségben, de ez a kicsi hálózat egymással is kooperáló partnerekből áll. Összességében *nem homogén a rendszer tagjainak én-hálózati struktúrája*, és nem figyelhető meg szoros összefüggés a szervezeti profillal sem. Az alacsony meredeksége a regressziós egyenesnek érzékelteti a méret és a sűrűség közti gyenge kapcsolatot a hálózatban.

6. ábra Az innovációs rendszer szereplőinek én-hálózatának mérete és sűrűsége – összefonódás vagy projekt alapú együttműködések

Magyarázat: átlagos méret (fok) 9, átlagos sűrűség 45%; a pontok mérete a különböző intézménytípusokra utal.

Forrás: A Nyugat-dunántúli régió innovációs kínálati oldalának felmérése, 2006

Túl az intézményen – a rendszer szervezeti típusai közti kapcsolódási pontok

A megvizsgált 37 intézmény egymás közti együttműködéseinek mátrixa alkalmas az intra- és interszektoralis kooperációk mintázatának empirikus jellegű leírására és értelmezésére a régióban. Másként fogalmazva: a hálózatot egyszerűbb formára transzformáljuk, ahol a korábbi 37 szereplő helyett már csak héttel, mégpedig hét intézménytípussal lesz dolgunk. Az innovációs rendszer intézményszegmensei közti kapcsolatok az egyes szervezetek közti relációk aggregálásával jönnek létre. Ezen a

Szociológiai Szemle 2008/2.

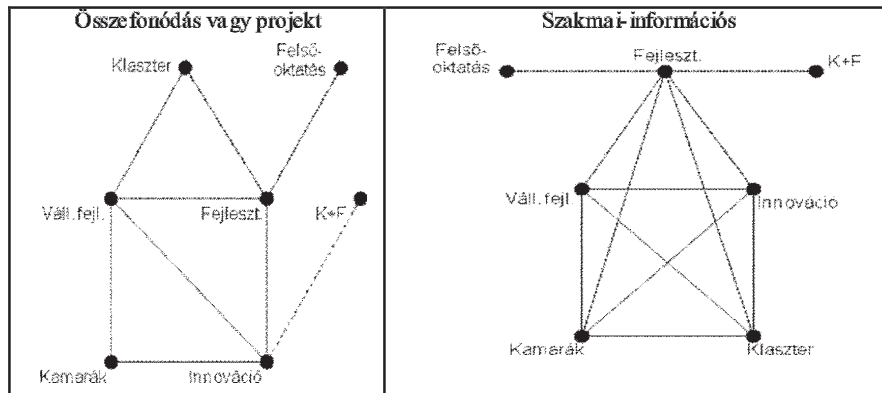

hálózati szinten választ lehet adni arra, hogy milyen az egyes intézményfajták belső és egymás közti kooperációs képessége a szorosabb együttműködések szintjén. A *blokkmodell* elemzést White – Boorman – Breiger vezette be a hetvenes években (1976).¹⁶ A hálózatunkban a következő kritérium alkalmazható. A regionális innovációs rendszer szorosabb összefonódásos és projekt jellegű együttműködései kerülnek be az elemzésbe. A kapcsolathálózat sűrűsége 25,4%-os. Ennek függvényében akkor feltételezzük két intézményszegmens között a kapcsolat létét, ha annak összes tagja között a lehetséges összes reláció 25,4%-nál több realizálódik. Még egyszerűbben fogalmazva, akkor, ha magasabb a két szegmens közti összefonódási valószínűség, mint a teljes hálózatban megfigyelhető érték

Az eredeti kérdésfeltevésünkre azonban az új blokkmátrixból megrajzolható kapcsolathálózat adhat választ. A cél tehát az, hogy empirikusan is ellenőrizzük a regionális innovációs rendszeren belüli szervezetközi relációk töredezettségének fokát és a „tudástermelő”, a „közvetítő”, az „innováció hasznosulásában”, illetve a „régió fejlődésében érdekelt” szervezeti blokkok közti kapcsolatok hiányát (7. ábra). Az ábra az egész empirikus vizsgálat esszenciáját jelenti. Egy távoli és torzító – vagy inkább nevezük leegyszerűsítőnek – optikából nézve választ ad a kérdésünkre, és megerősíti a korábbi vizsgálatok és stratégiai helyzetértékelések alaptézisét a Nyugat-dunántúli régió vonatkozásában. A szervezeten belüli erősebb, elmélyültebb összefonódások esetében a kutatási és felsőoktatási intézmények rendszerbe történő integrálódásának a szintje minimális, és alapvetően a központi fejlesztési szervezetek révén valósul csak meg.

A hálózat információs-szakmai áramlási terében is hasonló elv érvényesül. Itt az említett két problémás szektor mellett a többi intézménycsoport között minden lehetséges irányban léteznek már a transzferpályák. *Összességében a problémát az jelenti, hogy a kutatási és képzési szféra aktorai még ezen a lazább kooperációs szinten sem ágyazódnak be a regionális innovációs rendszer kapcsolathálózatába.* Nagy vonalakban tehát elmondható, hogy az elmúlt évek top-down jellegű szervezeti reformja adja meg az alapot ahhoz, hogy egy integrált hálózatról beszélhessünk, az ügynökségek nélkül igazából leszakadnának a rendszerről a tudomány és oktatás szereplői.

16 Leegyszerűsített formában ez azt jelenti, hogy strukturálisan ekvivalens helyzetű részekre, blokkokra osztjuk a hálózat tagjait – ezeket az ekvivalens „osztályokat” nevezzük pozícióknak –, majd az úgynevezett blokkmodell elemzéssel feltérképezzük a pozíciók közti kötésekét. Számos kritérium létezik az egyes blokkokon belüli és egymás közti kötés létének meghatározására. Az itt alkalmazott *sűrűségi kritérium* lényege, hogy a hálózat sűrűségét vesszük alapul mint határérték, és ha az egyes csoportokon belül, illetve köztük magasabb a kapcsolatok sűrűsége, mint a teljes hálózatban, akkor adott a kapcsolat (*oneblock*), ha viszont alacsonyabb, akkor nem beszélhetünk relációról (*zeroblock*).

7. ábra A rendszer szervezettípusai közti kapcsolatok sűrűségi mátrixa és blokhálózata

Sűrűségi táblázat	Innov.	Kut.fejl.	Felső.okt.	Fejl.	Kamara	Váll.fejl.	Klaszter
Innov.	0,67	0,25	0,19	0,75	0,27	0,56	0,04
Kut.fejl.		0,32	0,14	0,19	0,10	0,12	0,10
Felső.okt.*			–	0,35	0,17	0,14	0,22
Fejl.				0,67	0,25	0,75	0,75
Kamara					1	0,27	0,11
Váll.fejl.						1	0,29
Klaszter							0,19

Sűrűségi határérték: 0,253

Magyarázat: a szaggatott vonal az innovációs és K+F szektor közti kapcsolat határérték közeli állapotát jelzi. Szigorúan véve nincs közöttük kapcsolat, mivel csak tizedesnyi eltéréssel múlt a dolog, a pontosság kedvéért mégis érdemes ezt is feltüntetni.

Forrás: A Nyugat-dunántúli régió innovációs kínálati oldalának felmérése, 2006

KÖVETKEZTETÉSEK

A vizsgálat számos új eredményt hozott. Jelentős részük megerősítette a dolgozat hipotéziseit, illetve regionális szinten tesztelte a korábbi tanulmányokból kiindulva felállított tételeket. A legfontosabbnak vélt következtetés az, hogy egy másfél évtizedes időszak alatt sem figyelhető meg dinamizálódás a vállalkozói együttműködésekben. Kis számú és főként kétszereplős kooperációk jellemzők, hiányoznak az összetett fejlesztési, innovációs hálózatok, ráadásul az együttműködő vállalkozások nagyobbik hányada főleg zárt, a gazdasági/piaci mezőn belüli partnerekkel rendelkezik. Így a regionális innovációs rendszerbe csak egy kisszámú cégcsoport integrálódott be az elmúlt évek során.

A felmérés másik üzenete rendszerszinten jelenik meg. Nem beszélhetünk működő regionális innovációs rendszerről, viszont egy formálódó hálózatról már igen. A fő prob-

Szociológiai Szemle 2008/2.

lémája a struktúrának az, hogy néhány szereplő fogja össze, és kevés nyoma van az alulról szerveződő komplexebb kooperációknak. A rendelkezésre álló 4-5 éves időtáv természetesen kevés a letisztuláshoz, de az egész regionális innovációs rendszer alapvető pontjain problémák vannak: decentralizáció hiánya, koordináció megoldatlan, forráselosztási anomáliák, nem működik rendesen a közvetítő funkció a térségben stb.

A gazdasági mező és az innovációs intézményrendszer együttműködéseinek kapcsolathálózati feltárása megmutatta a szereplők pozícióját és viszonyát, illetve a mező hálózatokban manifesztálódó szerkezeti logikájának néhány elemét. Az itt alkalmazott eljárások tovább finomíthatók, országosan kiterjeszthetők, így segítségükkel talán egyszerre kaphatunk pontosabb képet a térségi-társadalmi-gazdasági szerveződés komplex struktúrájának különböző formáiról az ország egészében és a különböző fejlettségű régióban.

IRODALOM

- Acs, Z.J. (2002): *Innovation and the Growth of the Cities*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Borgatti, S.P.–Foster, P. (2003): The Network Paradigm in Organizational Research: A Review and Typology. *Journal of Management*, 29(6): 991–1013.
- Burt, R.S. (1992): *Structural Holes: The Social Structure of Competition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Castells, M. (2005): *A hálózat társadalom kialakulása*. Budapest: Gondolat – Infonia.
- Csizmadia Z. (2002): Robert D. Putnam: Bowling Alone, the Collapse and Revival of American Community. *Szociológiai Szemle*, 3: 183–193.
- Csizmadia Z. (2004): Társadalmi kapcsolatok – struktúra – rétegződés: a szerkezet és az egyenlőtlenség kérdése a társadalmi tőkeelméletekben. In Némédi D.–Szabari V. szerk.: *Kötő-Jelek 2003*. Budapest: ELTE Szociológiai Doktori Iskola, 119–145.
- Csizmadia Z. (2008): Kapcsolathálózatok és társadalmi „tökek”. A társadalmi viszonyok felértékelődése a szociológia legújabb szakaszában. In Némédi D. szerk.: *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest: Napvilág Kiadó (megjelenés alatt).
- Csizmadia Z.–Grosz A. (2007): *Innováció a Nyugat-Dunántúlon*. Pécs–Győr: MTA Regionális Kutatások Központja.
- Döry T. (2001): Az innovációs kutatások megjelenítése a regionális elemzésekben – Az innováció regionális perspektívában. *Tér és Társadalom*, 2: 87–106.
- Döry T. (2005): *Regionális innováció-politika: kihívások az Európai Unióban és Magyarországon*. Budapest: Dialóg Campus.
- Granovetter, M. (1995): A gyenge kötések ereje. In: Angelusz R.–Tardos R.: *Társadalmak rejtett hálózata*. Új Mandátum, Budapest.
- Gulati, R.–Garguilo, M. (1999): Where Do Interorganizational Relations Come from? *American Journal of Sociology*, 104 (5): 1439–1494.
- Hagedoorn, J.–van Kranenburg, H. (2002): *Growth Patterns in R&D Partnerships: An Exploratory Statistical Study*. MERIT, Faculty of Economics and Business Administration, <http://www.mgmt.purdue.edu/centers/ijio/Accepted/1974.pdf>.
- Kiss J.–Pandurics A.–Lapid K. (1997): *Innováció és versenyképesség*. Budapest: Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság.
- Lengyel I. (2003): *Verseny és területi fejlődés: térségek versenyképessége Magyarországon*. Szeged: JatePress.

Szociológiai Szemle 2008/2.

- Lippényi T. (2004): *A regionális innovációs rendszer kialakítása*. Budapest, Nemzeti Kutatási és technológiai Hivatal.
- Lippényi T.–Imre J.–Peredy Z. (2006): A tudásalapú társadalom és a gazdaság kutatás-fejlesztési és innovációs súlypontjai Magyarországon. *Infonia*, 3: 40–53.
- Papanek G. (2006): *Tudásáramlás, jogbiztonság, együttműködés. A magyar gazdaság fejlődésének láthatatlan forrásai*. Budapest: Aula Kiadó.
- Porter, M.E. (1990): *The Competitive Advantage of Nations*. New York: Free Press.
- Porter, M.E.–Stern, S. (2001): National Innovative Capacity. In *The Global Competitiveness Report 2001-2002*. New York: Oxford University Press, 102–120.
- Rechnitzer J. (1993): *Szétszakadás vagy felzárkózás. A térszerkezetet alakító innovációk*. Győr: MTA RKK.
- Rechnitzer J.–Grosz A. szerk. (2005): *Régiók és nagyvárosok innovációs potenciálja Magyarországon*. Pécs-Győr: MTA Regionális Kutatások Központja.
- Ritter, T.–Gemünden, H.G. (2003): Network Competence: Its Impact on Innovation Success and its Antecedents. *Journal of Business Research*, 56(9): 745–755.
- White, H.C.–Boorman, S.A.–Breiger, R.L. (1976): Social Structure from Multiple Networks. I. Blockmodels of Roles and Positions. *American Journal of Sociology*, 81: 730–779.
- Williams, T. (2005): Cooperation by Design: Structure and Cooperation in Interorganizational Networks. *Journal of Business Research*, 58: 223–231.
- World Competitiveness Yearbook (2002). Institute for Management Development, <http://www.imd.ch/research/centers/wcc/index.cfm>.

MELLÉKLET

1. táblázat A vállalati kérdőíves felmérés módszertani kritériumai

Kritériumok	Paraméterek
Lekérdezés időpontja	2006. szeptember–október
Térbeliség	Nyugat-dunántúli régió (tervezési-statisztikai)
Elemsszám	303
Alapsokaság	1736
Megkérdezettek aránya	18%
Reprezentativitás	Ágazat; foglalkoztatottak száma; megyei arányok
Kiegészítő minta	53 innovatív vállalkozás (szakértői javaslatok alapján leválogatott 150 elemű cégalmazból véletlenszerű kiválasztással)
Speciális mintavételi kritérium	1) csak az alábbi tevékenységű vállalkozások lettek megkérdezve A Mezőgazdaság, vadgazdálkodás, erdőgazdálkodás; B Halgazdálkodás; C Bányászat; D Feldolgozóipar; E Villamosenergia-, gáz-, gőz-, vízellátás; 72. Számítástechnikai tevékenység; 73. Kutatás, fejlesztés; 74.20 Mérnöki tevékenység, tanácsadás; 74.30 Műszaki vizsgálat, elemzés 2) Az öt főnél kisebb vállalkozások nem lettek megkérdezve

Forrás: Saját összeállítás

2. táblázat A megkérdezett vállalkozások általános jellemzői

Változók	Főminta	Kiegészítő minta
Elemszám	303	53
% (összes cég = 356)	85%	15%
<i>Székhely – megye</i>		
- Győr-Moson-Sopron	47%	55%
- Vas	25%	7%
- Zala	28%	38%
<i>Székhely – település</i>		
- Megyei jogú város	60%	95%
- Más város	14%	5%
- Község	26%	-
<i>Alapítás éve</i>		
- 1990–ig	29%	19%
- 1991–1995	38%	47%
- 1996–2000	22%	25%
- 2001–...	11%	9%
<i>Fő tevékenységi terület</i>		
- AB: mezőgazdaság	14%	6%
- DA: élelmiszer, ital, dohány	8%	4%
- DBDC: textil, ruházat, bőr	14%	6%
- DFDH: vegyipar	8%	11%
- DJ: fémalapanyag-termelés	10%	19%
- DKDM: gépipar	15%	23%
- DEN: egyéb be nem sorolt	15%	9%
- E: villamosenergia/gáz/víz	8%	13%
- 72–74: számítástechnika, kutatás-fejlesztés, mérnöki, műszaki	7%	9%
- Egyéb	2%	4%
<i>Foglalkoztatottak száma</i>		
- 5–10 fő	32%	28%
- 11–50 fő	43%	42%
- 51–250 fő	19%	24%
- 250+ fő	6%	6%
<i>Külföldi tulajdon részaránya (0/50%+)</i>		
Része-e cégcsoportnak – Igen	76/21%	77/23%
<i>Cégcsoport székhelye</i>		
- Magyarországon	16%	21%
- Németországban	27%	-
- Ausztriában	12%	73%
- Ausztriában	27%	18%
<i>Átlagos nettó árbevétel (millió Ft, medián)</i>		
...– 50m Ft	183 Ft	350 Ft
51–100m Ft	18%	15%
101–250m Ft	16%	4%
251–500m Ft	25%	21%
501–1000 m Ft	17%	23%
1000m Ft +	12%	17%
	13%	19%

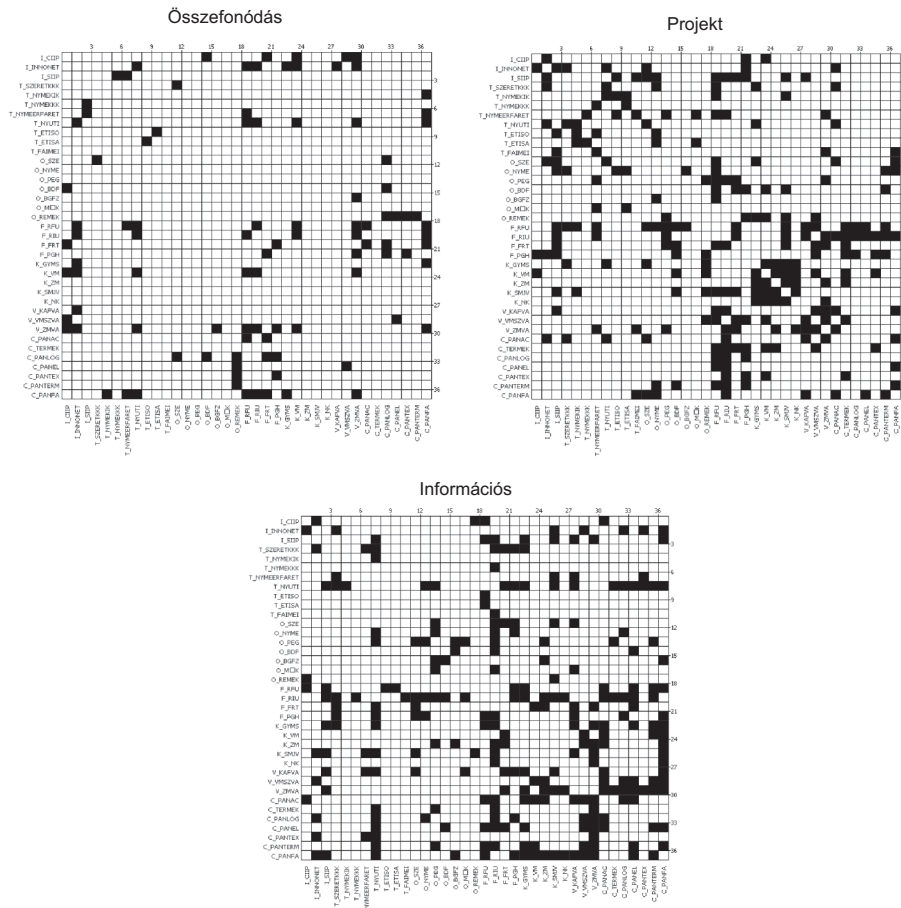
Forrás: Vállalati felmérés a nyugat-dunántúli vállalkozások innovációs tevékenységéről, 2006

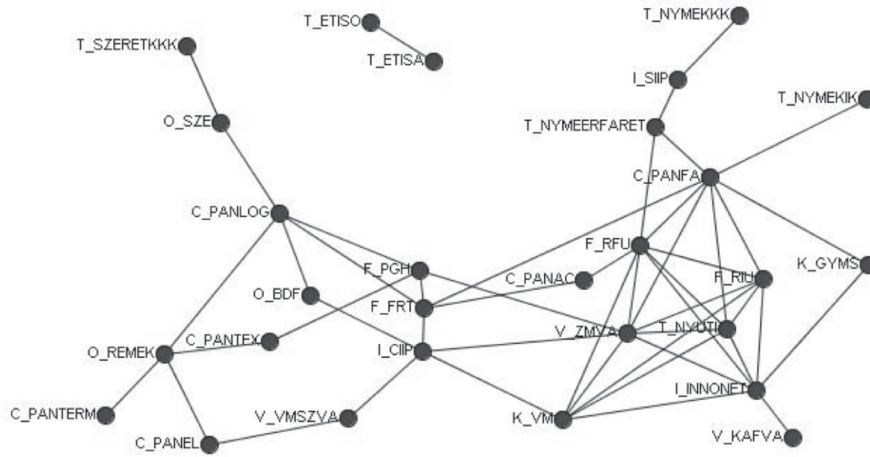
3. táblázat Az innovációs rendszer szereplői a Nyugat-dunántúli régióban

<i>Elemzési név</i>	<i>Intézmények</i>
<i>Innovációs és technológiai központok (3)</i>	
I_CIIP	- Claudius Ipari és Innovációs Park
I_SIIP	- Soproni Innovációs és Ipari Park
I_INNONET	- Innonet – Innovációs és Technológiai központ
<i>Tudásközpontok, kompetencia központok, kutatóintézetek (9)</i>	
T_SZEKKK	- Széchenyi István Egyetem, Autóipari, Elektronikai és Logisztikai Kooperációs Kutató Központ
T_SZERET	- Széchenyi István Egyetem Járműipari Regionális Egyetemi Tudásközpont
T_NYMEKIK	- NYME Környezeti Kompetencia és Innovációs Központ
T_NYME	
ERFARET	- NYME Erdő- és Fahasznosítási Regionális Egyetemi Tudásközpont
T_NYMEKKK	- NYME Környezeti Erőforrás-gazdálkodási és Védelmi Kooperációs Kutató Központ
T_ETISO	- Erdészeti Tudományos Intézet Soproni Kísérleti Állomás
T_ETISA	- Erdészeti Tudományos Intézet Sárvári Kísérleti Állomás és Arborétum
T_FAIMEI	- NYME-FMK FAIMEI Anyag- és Termékvizsgáló Laboratórium
T_NYUTI	- MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet
<i>Felsőoktatás és továbbképzés (5)</i>	
O_PEG	- Pannon Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely
O_MÉK	- Nyugat-Magyarországi Egyetem Mezőgazdaság- és Élelmiszertudományi Kar, Mosonmagyaróvár
O_BDF	- Berzsenyi Dániel Főiskola
O_BGFZ	- Budapesti Gazdasági Főiskola Pénzügyi és Számviteli Főiskolai Kar Zalaegerszegi Intézete
O_REMEK	- Szombathelyi Regionális Képző Központ
<i>Vállalkozásfejlesztés (3)</i>	
V_KAFVA	- Kisalföld Vállalkozásfejlesztési Alapítvány
V_ZMVA	- Zala Megyei Vállalkozásfejlesztési Alapítvány
V_VMSZVA	- Vas Megye és Szombathely Város Regionális Vállalkozásfejlesztési Alapítvány
<i>Kamarák (5)</i>	
K_GYMS	- Győr-Moson-Sopron megyei Kereskedelmi és Iparkamara
K_VM	- Vas megyei Kereskedelmi és Iparkamara
K_ZM	- Zala megyei Kereskedelmi és Iparkamara
K_SMJV	- Soproni Kereskedelmi és Iparkamara
K_NK	- Nagykanizsai Kereskedelmi és Iparkamara
<i>Regionális fejlesztési hálózatok és szervezetek (5)</i>	
F_FTR	- Nyugat Pannon Fejlesztési Zrt
F_RFÜ	- Nyugat-dunántúli Regionális Fejlesztési Ügynökség Kht
F_RIU	- Pannon Novum Nyugat-dunántúli Regionális Innovációs Ügynökség
F_PGH	- Pannon Gazdasági Hálózat
<i>Klaszterszervezetek (7)</i>	
C_PANAC	- Pannon Autóipari Klaszter (PANAC)
C_PANTER	- Pannon Termál Klaszter (PANTERM)
C_TERMEK	- Pannon Helyi Termék Klaszter (ÖkoKlaszter)
C_PANFA	- Pannon Fa- és Bútoripari Klaszter (PANFA)
C_PANEL	- Pannon Mechatronikai Klaszter (PANEL)
C_PANLOG	- Nyugat-Dunántúli Logisztikai és Gazdaságfejlesztési Egyesület (Pannon Logisztikai Klaszter)
C_PANTEX	- Pannon Textil Ipari és Szolgáltatásfejlesztési Egyesület (Pannon Textil Klaszter)

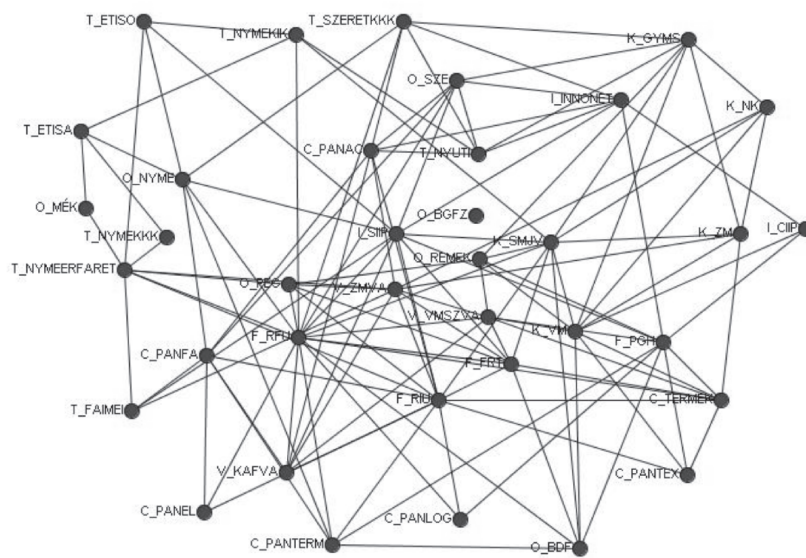

1. ábra Az innovációs intézményrendszer kapcsolatmátrixai

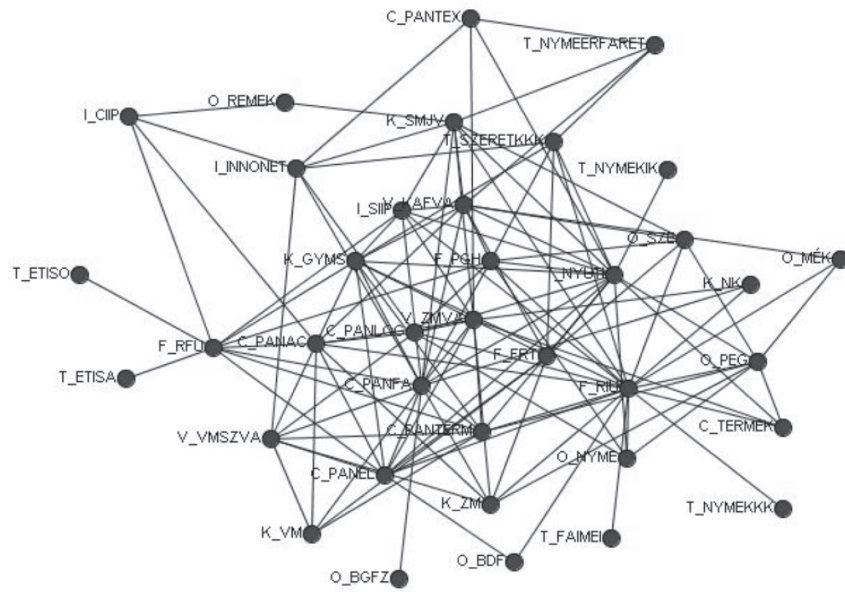

2. ábra Az innovációs intézményrendszer hálózatai
2a. ábra Összefonódás

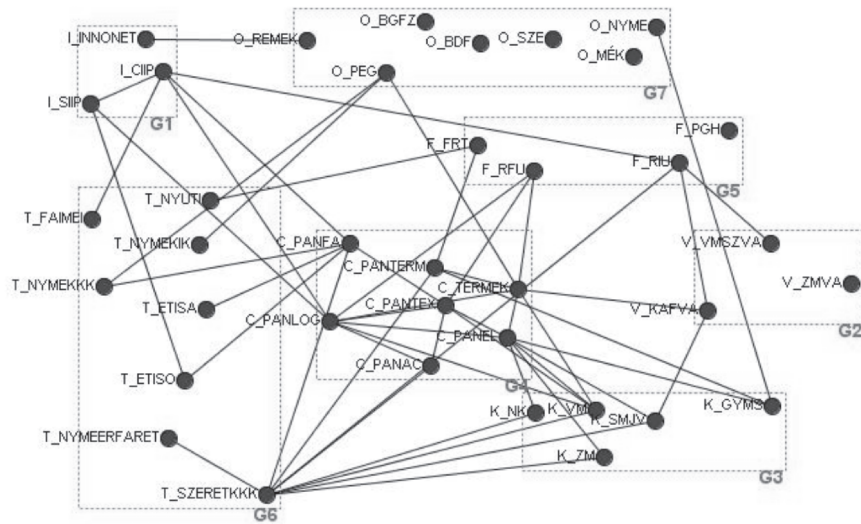

2b. ábra Projekt

2c. ábra Információs-szakmai együttműködés

2d. ábra Tervezett együttműködések

KÖRNYEZETTUDATOSSÁG: ATTITÚD VAGY CSELEKVÉS?

MONOSTORI Katalin–HÖRICH Balázs

Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola;
H-1148 Budapest, Nagy Lajos király útja 1-9.; e-mail: kmonostori@bkf.hu

SORECO Társadalomkutatási Tanácsadó Bt.
H-1082 Budapest, Kisfaludy utca 22.; e-mail: balazs.horich@soreco.hu

Abstract: Our research examined in which extent the social attitude and the actual acting, respectively paying willingness match on the area of environmentalism protection, more specifically on the area of selective waste collection. The results revealed that the environmental legislation, investments do not always get support from the inhabitants. Despite the overall social support of the implementation, but not all specific – financial and application – aspects are supported widely. Besides the main hypothesis, we also examined aspects influencing the acting and paying willingness. Based on the research results one might conclude that the two strongest influencing factors are access to information and using democratic opportunities. Age plays a significant role as well: youth and elderly are less motivated than middle-aged. Our hypothesis of the social distrust from the past being one of the most important obstacle to acting has been proved. Contrary to our hypothesis this cannot be significantly influenced even by sanctions. Distrust in the other members of the society has a strong influence on the acting and paying willingness. Based on the results, one might assume that the drive of environmental acting is mainly the social solidarity towards future generations. This assumption is supported by the fact, that families with children have a more active environmental awareness. Religion and gender play less influence.

Összefoglaló: A kutatás azt a kérdést vizsgálta, hogy a lakosság attitűdje és valós cselekvési – illetve fizetési – hajlandósága mennyiben esik egybe a környezetvédelem, s azon belül a szelektív hulladékgyűjtés területén. A problémafelvetés során kapott eredmények arra mutattak rá, hogy a környezetvédelmi jogszabályalkotások, beruházások nem bírják minden esetben a lakosság támogatottságát. Bár megvalósítása társadalmi egyetértéssel alapszik, de annak minden részletét – költségeit és használatát – a rendszer végső láncszemei nem fogadják el teljes körűen. A főhípotézis mellett a cselekvési és fizetési hajlandóságot befolyásoló tényezőket is vizsgáltuk. A kutatási eredmények arra engednek következtetni, hogy az erősen befolyásoló tényezők közé tartozik az információhoz jutás, valamint a demokratikus lehetőségek kihasználása. Az életkor jelentős szerepet játszik, a fiatalabb és

idősebb korosztály kevésbé motivált, míg a középkorúak aktívabbak a fenti kérdéskört illetően. Bebizonyosodott az a hipotézis, hogy a korábbi évek társadalmi bizalmatlansága az egyik legnagyobb gátja a cselekvésnek, amelyet a hipotézissel ellentétben szankciókkal sem lehet nagymértékben befolyásolni. A társadalom többi tagjával kapcsolatos bizalmatlanság erőteljes hatást gyakorol a vizsgált cselekvési és fizetési hajlandóságra. Az eredmények alapján feltételezhetjük, hogy a környezetvédelmi cselekvésekben elsősorban a jövő generációja iránti társadalmi szolidaritás gyökerei húzódnak meg. Ezt igazolja a gyerekekkel rendelkező háztartások aktívabb környezettudatossága, illetve a vallásosság vagy a nemi szerepek hatásainak alulmaradása.

Keywords: social solidarity, social act, selective waste collection, conditional evaluation, payment willingness, acting willingness, environmentalism, environmental attitude

Kulcsszavak: társadalmi szolidaritás, társadalmi cselekvés, szelektív hulladékgyűjtés, feltételes értékelés, fizetési hajlandóság, cselekvési hajlandóság, környezetvédelem, környezeti attitűd

BEVEZETÉS

Az emberek környezettel kapcsolatos attitűdjei változtak az elmúlt évtizedek során. Az egészséges környezettel kapcsolatos várakozásokban egyre több kockázati faktor jelenik meg, ami az intenzív információáramlással, a fejlettebb technikai eszközök által biztosított mérési eredményekkel, a tudományos munkák által felismert összefüggésekkel és az új kockázati források megjelenésével magyarázható. A fokozódó környezetszennyezés arra kényszeríti az embert, hogy újragondolja a természethez és gazdasághoz való viszonyát. Amíg az ősi társadalmak gazdaságai nem veszélyeztették az ökoszisztémák egészségét, addig ez a modern gazdaságnál reális veszély. Bacow és Wheeler (1984) az emberek biztonság iránti igényével indokolja, hogy a környezetvédelem az utóbbi évek kiemelt témájává vált. Véleményük szerint az ipari és technikai fejlődés támogatása már nem élvez egyértelműen elsőbbséget a társadalomban, amit az iparosodás és a gazdasági forradalom következtében az elmúlt években felmerült helyi és globális kockázati tényezők indokolnak. Az elméletek a mindennapi politikai életben is visszaköszönnék. A korábbi évek jelentéktelen vagy annak vélt hatásai kumulálódnak, új technológiák magas kockázati szinttel jelennek meg (atomerőművek), illetve az egyes környezeti problémák megoldása egyes szűk csoportoknak magas kockázati szinttel járó veszélyforrást jelent (veszélyeshulladék-lerakók).

A szakirodalmi munkák is arra utalnak, hogy az emberek igényeinek és érdekeinek figyelembe vételével indult meg egy új irányú gondolkodás, amely a gazdasági tevékenységet bizonyos aggodalommal figyeli. A társadalom által felhatalmazott szűk politikai elit, valamint a szakmai folyamatokat, azok negatív hatásait ismerő tudományos elit együttműködésének eredményeként új törvények, szabályozók léptek életbe. Az

Szociológiai Szemle 2008/2.

Egyesült Királyságban, majd egész Európában mind a politikát, mind a közbeszédet tematizálta a Sir Nicholas Stern által készített ún. Stern Jelentés, mely a globális felmelegedés kérdéseivel foglalkozik (<http://www.hm-treasury.gov.uk>). Ezzel egyidejűleg egyre aktívabbak lettek a környezetvédelmi mozgalmak. A fenti tényezők együttesen elérték, hogy a környezetvédelem témája folyamatosan napirenden legyen.

A folyamatokból arra következtethetünk, hogy a társadalomban folyamatos érték-váltás megy végbe, amelyben a fogyasztói társadalom abszolút értékei megkérdőjeleződnek, egy újfajta életmód kialakulása figyelhető meg, amely a hosszú távú, a következő generációknak is biztonságot nyújtó magatartásformát részesíti előnyben.

Magyarországon a környezetvédelem politikai és szakmai háttere kezdetektől fogva elszakadt a társadalomtól, s a rendszerváltás óta csak minimális szinten reprezentálta a többség értékválasztását. Kölcsönösen hiányoznak csatornák és fórumok az információk eljuttatására és a döntések legitimitásáért. A döntések bizonyos területeken elsősorban szakmai alapokon, a társadalmi hatások, támogatottságuk részletesebb ismerete nélkül születnek. A környezetvédelmi tevékenység önjáróvá vált, amely azonban nem csak a gazdaságra – amelynek célja a társadalmi igények kielégítése profitmaximalizálás segítségével – hanem a társadalom tagjaira is kötelezéseket, feladatokat ró. Így a társadalom már csak a tagjait személyesen érintő hatásokon keresztül szembesül az intézkedésekkel.

A probléma egyik legkarakteresebb kiváltó oka, hogy a nyugat-európai országokkal szemben hazánkban – az európai uniós csatlakozás következtében – ugrásszerűen mentek végbe változások a környezetvédelmi jogszabályok, intézkedések, intézményrendszerek, beruházások területén, s a korábbi 40 év környezetvédelmi hiányosságait gyorsított ütemben behozva már – a többi nyugat-európai országhoz hasonlóan – a világ globális problémáinak megoldása a szakmai és tudományos szakértői csapat feladata (pl. globális felmelegedés, GMO, fenntartható fejlődés). A környezetvédelmi attitűdök kialakulása azonban jóval lassúbb szocializációs folyamat eredménye, amelyet nem lehet erőszakkal meggyorsítani. Így Magyarországon a közgondolkodásban már a globális klímaváltozás hatásainak csökkentése áll, míg a lakosság többsége még mindig nincs tisztában a környezetvédelmi alapismeretekkel sem, nem tette magáévá a környezettudatos cselekvés alapjait (pl. illegális hulladékelhagyással kapcsolatos magatartás, szelektív hulladékgyűjtés, veszélyes hulladékok kezelése).

Az egyik legérzékenyebb terület a gazdasági szabályozók használata. Bevezetésükkel a cél, hogy az egyes kibocsátó vállalatokon keresztül befolyásolják a társadalom fogyasztási szokásait. A piaci szereplők profitmaximalizálási tevékenysége azonban szembekerülhet a gazdasági szabályozó által felállított követelményekkel, ha azok nem felelnek meg a lakosság keresleti igényének, s nem is változnak rugalmasan a megváltozott feltételeknek megfelelően. A piaci szereplők csak akkor tudják a jogszabály által előírt feltételt és a profitmaximalizálás feltételét egyidejűleg teljesíteni, ha azokat a környezetvédelmi attitűdöket próbálja meg befolyásolni, amely a termék fogyasztóját jellemzi. A jogszabályok bevezetésének, türelmi idejének meghatározásához így elengedhetetlen a társadalom környezettudatos attitűdjeinek mélyebb ismerete. Nem várható el, hogy egy magas környezettudatossággal bíró ország esetén működő rendszer változatlan formában adaptálható legyen egy alacsonyabb környezettudatossággal bíró ország működési kereteibe. Ezekben az esetekben a gazdasági

összehasonlító mérőszámok mellett a társadalmi alkalmazkodási képesség szempontjait is figyelembe kell venni. Ehhez szintén alkalmas módszertanra van szükség.

Az információhoz való hozzáférés, a sajtószabadság, valamint az informatikai és kommunikációs forradalom – a rendszerváltás következményeként – olyan adathalmazt zúdítottak a társadalomra, hogy azon belül a környezetvédelem csak minimális szerephez juthatott. A demokratikus választások eredményeként a lakosság a választott parlamenti képviselők illetve polgármesterek, önkormányzati testületek kezébe helyezte a döntést, többek között a környezetvédelmi kérdések megfelelő kezelését illetően. Ezzel egyidőben a társadalom többsége azonban nem él demokratikus jogaival, az új jogszabályok és egyezmények által nyújtott lehetőségekkel: nem tájékozódik a környezetét érintő kérdésekről. A korábbi hagyományos patriarchális állami szerep fennmaradt, a lakosság továbbra is az államtól várja a környezetvédelemmel kapcsolatos aktivitást, saját egyéni szerepét jóval kisebbnek értékeli.

A lakosság aktív bekapcsolódását nehezíti, hogy a civil szervezetek korábban nem törekedtek tagságuk növelésére, lakossági támogatottságuk fokozására. Céljuk elsősorban – közpénzekből finanszírozva – a nyugat-európai tudás, tapasztalat és az ott látott stratégiai irányok átvétele, követése. Így a mozgalomnak nem csak a lakosság felé közvetítő funkciója, de társadalmi legitimitása is hiányzik.

Feltehetően a fenti okok következtében nem kerül olyan zöld értékeket képviselő „zöld párt” a Parlamentbe, amelytől valódi társadalmi támogatottsággal bíró környezetvédelmi aktivitás lenne várható.

Véleményünk szerint a fentiek eredményeként az elmúlt években, és a következő évtizedben Magyarország környezetvédelmi infrastrukturális és szabályozási folyamataiban robbanásszerű változások következtek-következnek be, amelyek nem a társadalom igényeire válaszolnak, hanem szakmai szempontoknak, nemzetközi elvárásoknak, tudományos ajánlásoknak tesznek eleget. A konfliktusforrás azonban megmaradt, mivel a beruházások és a gazdaságot szabályozó mechanizmusok negatív hatásai a társadalom jelentős számú tagját is érintik.

Hipotézisünk szerint a lakosság környezeti attitűdjeit csak felszínesen ismerjük és az alkalmazott módszertan finomhangolására van szükség annak érdekében, hogy az egyes kutatások eltérő eredményei, illetve a kutatási eredmények és a valós életben megjelenő reakciók közti ellentmondásokat feloldhassuk.

A kutatás során arra tettünk kísérletet, hogy a feltételes értékelés módszertanának segítségével minél részletesebb információkat tárjunk fel a lakosság környezeti attitűdjeivel kapcsolatban. Ennek segítségével szeretnénk rámutatni az alkalmazott módszertan, valamint a befolyásoló tényezők megismerésének fontosságára, s szeretnénk igazolni azt az állítást, miszerint a szakmai alapokon nyugvó állami, önkormányzati döntések csak alacsony szinten bírják a lakosság támogatottságát. Ezzel azt az állítást igazoljuk, hogy a társadalmi szolidaritás megnyilvánulása a környezetvédelem területén más módszertannal végzett felmérésekkel ellentétben alacsony szintű. Az állítás tesztelését egy konkrét területen, a szelektív hulladékgyűjtésre, a hulladékgazdálkodási beruházások elfogadottságára vonatkozóan végezzük el. Célunk az, hogy rámutassunk: míg a közvélemény-kutatások alapján a környezetvédelem, a szelektív hulladékgyűjtés az egyik legelfogadottabb terület, mélyebb elemzésekkel kiderül, hogy a valódi támogatottság jóval alacsonyabb szintű.

Az eredményeket befolyásoló magyarázó tényezőkkel kapcsolatos hipotéziseinket a magyarországi társadalmi helyzetből fakadó logikai következtetések és a társadalmi szolidaritás elméletének segítségével fogalmaztuk meg.

A KUTATÁS CÉLJA

Az európai uniós forrásokból megvalósuló környezetvédelmi beruházások és a csatlakozás során elvárt jogszabályi változtatások társadalmi elfogadtatására fordított tevékenységet gyakran felesleges pénzkidobásnak ítélik meg a jogalkotók és a beruházások kedvezményezettjei. Indoklásként azon válaszok túlsúlya köszön vissza, amelyek azt állítják, hogy a környezetvédelem Magyarországon igen népszerű, társadalmilag támogatott szakmai terület, így minden intézkedés, amely az egészséges környezet és természet megőrzését szolgálja, automatikusan társadalmi elfogadással is bír.

Hasonlóságot fedezhetünk fel az egészségügyi és nyugdíjreform területével, ahol évtizedekig hitték a döntéshozók, hogy a közvélemény-kutatásokban visszaköszönő többségi egyetértés a megújulás szükségességével elegendő háttérrel biztosít a folyamatok megkezdéséhez, a patriarchális állami szerep visszaszorításához.

A tanulmány célja, hogy árnyalja azt az ellentmondást, amely a jelenlegi környezetvédelmi szakmai munkát jellemzi Magyarországon. A szelektív hulladékgyűjtés konkrét példáján keresztül mutatunk rá, hogy a környezetvédelmi és az azzal kapcsolatos tudományos munkák nem mellőzhetik a társadalom megismerésével kapcsolatos további társadalomtudományi kutatásokat, s az ezeken alapuló intézkedéseket, mivel ezek hiánya rövid és hosszú távon is konfliktusokhoz vezethet. A konfliktusok fő forrása, hogy a környezetvédelem területén végbemenő jogszabályi változások és beruházások nem számolnak a társadalom valós környezettudatosságával. A kutatási eredményekben összekeverednek az egyéni attitűdök és a társadalmi elvárásoknak való megfelelés igénye. Így a döntések bizonyos területeken elsősorban szakmai alapon, a társadalmi hatások részletesebb ismerete, illetve azok valós társadalmi támogatottsága nélkül születnek. Az intézkedések hatásai azonban rövid és hosszú távon a társadalom tagjaira is kötelelességeket, feladatokat rónak. Így a lakosság már csak a személyes hatásokon keresztül szembesül az intézkedésekkel, amelyek ezután erőteljes potenciális konfliktusforrásként jelennek meg.

A szelektív hulladékgyűjtés témakörében végzett empirikus kutatási eredmények segítségével mutatunk rá, hogy a lakosság környezetvédelemmel kapcsolatos attitűdjei nem hordoznak magukban valós támogatottságot. A történelmi beágyazottság és az információs csatornák hiánya miatt a környezetvédelem népszerű, de tartalmában nem megfelelő mértékben támogatott terület.

MÓDSZERTAN, KUTATÁS IDŐZÍTÉSE

A magyar lakosság környezeti tudatát vizsgáló kutatások elsősorban a rendszerváltozást követően, majd az európai uniós csatlakozást megelőzően születtek. Nem csak a hazai adatokat értékelték, hanem nemzetközi összehasonlítások révén Európában illetve a régióban betöltött beállítódásainkra is rámutattak. A kutatások fókuszában első-

Szociológiai Szemle 2008/2.

sorban a környezeti problémák súlyosságának észlelése, prioritásaik feltárása, a környezeti állapotnak (és változásainak) minősítése állt. Kisebb jelentőséget kapott a cselekvési lehetőségek megítélése és mérése, valamint a környezeti tudat alakulását befolyásoló tényezők megismerése. Az így született adatok jó tájékozódási pontot nyújtottak az évek során bekövetkezett változások megismeréséhez, azonban nem vetették figyelembe annak a lehetőségét, hogy a válaszok a témával kapcsolatos attitűdöket, s nem a valós egyéni támogatottságot, beállítódást mutatják.

A jelen kutatás kiindulópontja az volt, hogy a környezetvédelemmel kapcsolatos társadalmi normaszint és az egyéni valós támogatottság között nagyságrendi eltérés van, amelyet az általános attitűd-kérdőívek nem fednek fel. Ennek az alaphibának a kiküszöbölésére, a különbség mérésére az általános attitűdkérdések mellett a feltételes értékelés (contingent valuation) mutatkozott alkalmazható módszernek. Az irodalmi áttekintés rámutatott, hogy a szakértői egyeztetések eredményeként (NOAA felkérés alapján) bizonyos feltételek teljesülése esetén a módszer a szükséges mértékben megfelel a megbízhatósági (reliability) kritériumoknak. („can produce estimates reliable enough to be the starting point of a judicial process of damage assessment, including lost passive use values.” Federal Register 4601, January 15, 1993). A módszertan által megkövetelt szempontok betartásával végeztük el a kérdőív összeállítását, a kutatási terv véglegesítését.

A kutatásra 2006. márciusában került sor 1500 fős országos reprezentatív személyes adatfelvétel keretein belül. A kutatást a Marketing Centrum Kft. végezte.

A kutatás eredményeit korábbi kutatási eredmények összevetésével ismertetjük.

HIPOTÉZISEK – EREDMÉNYEK

A hipotéziseket a társadalmi szolidaritás, kollektív cselekvés szakirodalmára támaszkodva, valamint további logikai következtetések alapján állítottuk fel.

Az értékelési munka során két területre helyeztük a hangsúlyt. Első lépésben teszteltük, hogy valós különbség fedezhető-e fel az általános attitűdkérdések eredményei és a cselekvési, illetve fizetési hajlandóság által jelzett eredmények között. Második lépésben az új módszer segítségével analizáltuk, hogy kiket tekinthetünk a környezettudatos csoportba tartozóknak, illetve milyen dimenziók mentén tudjuk ezeket a csoportokat leírni.

Attitűd és cselekvési, fizetési hajlandóság

Az empirikus kutatás igazolta az a hipotézist, miszerint a szelektív hulladékgyűjtéssel kapcsolatos lakossági támogatottság jóval alacsonyabb szintű cselekvési és fizetési hajlandóságot takar, mint ahogyan az attitűdkérdések alapján erre következtethetnénk.

Amíg a lakosság 87%-a azon az állásponton van, hogy a szelektív hulladékgyűjtésnek mielőbb tért kell hódítania, már csak 72% tartja magára nézve kötelezőnek a szelektív hulladékgyűjtést. A valós támogatottság mértéke azonban még ennél is alacsonyabb. A szelektív hulladékgyűjtés rendszerének bevezetése extra költségekkel jár, amelyeket a rendszer használóinak kell megfizetniük. Ezt az előzetes kalkulációk

Szociológiai Szemle 2008/2.

szerint átlagosan 700 Ft-ot¹ azonban a háztartásoknak csak 23%-a hajlandó megfizetni. A válaszok alapján – amennyiben a szelektív hulladékgyűjtést legalább 3 csomagolási hulladékfrakció gyűjtésével definiáljuk – a háztartások mindössze 15%-a végezetlenleg szelektív hulladékgyűjtést. Annak érdekében, hogy a külső körülmények – nincs lehetőség a külön gyűjtésre – ne torzítsák a cselekvési hajlandóságot, a feltételezett cselekvést is vizsgáltunk. A teljes lakosság 27 százalékára tehető azok aránya, akik legalább 3 csomagolási hulladékot hajlandóak lennének külön gyűjteni a jövőben.

1. táblázat A szelektív hulladékgyűjtéssel kapcsolatos attitűdök és cselekvési, fizetési hajlandóságok összefoglalása²

	Lakossági	Normától történő eltérés nagysága (%pont)
Elvi egyetértés	87%	+15
Magára nézve kötelezőnek tartja (norma)	72%	0
Jelenlegi önbevallott szelektív hulladékgyűjtés	15%	-57
Feltételezett cselekvés (3 féle hulladékfrakció gyűjtése)	27%	-45
Fizetési hajlandóság valós összegben (700 Ft)	23%	-49
Fizetési hajlandóság valamely összegben	56%	-16

Ilyen típusú háromlépcsős adat nem áll rendelkezésre más kutatásoknál, de hasonló kérdésekre vonatkozóan bizonyos adatok összehasonlíthatóak a kapott eredményekkel. A TÁRKI (1993. ISSP) kutatásában a lakosság 50%-a válaszolta, hogy soha nem válogatja külön a hulladékot. 18% volt azok aránya, akik saját bevallásuk szerint mindig, 12% pedig akik gyakran válogatják szét hulladékukat. Arra vonatkozóan azonban nincs információ, hogy ez egy, vagy többféle hulladék szelektív gyűjtését jelenti. Szintén ebben a kutatásban találunk az áldozatvállalásra vonatkozó kérdéskört is, amely egy öt fokozatú skálán mérte azt, hogy a lakosság mennyire lenne hajlandó magasabb árakat, adókat fizetni, vagy éppen mennyire lenne hajlandó életszínvonalának ideiglenes csökkentését elfogadni a környezetvédelem érdekében. Már az 1993-as kutatást is inkább az elutasítást jellemezte. A magasabb árakat a megkérdezettek egyharmada, a magasabb adókat mindössze a lakosság egyheted része vállalta volna fel, míg az életszínvonal-csökkenést a megkérdezettek csupán egynyolcadnyi része fogadta volna el. Az 1996-os kutatás további csökkenést mutatott az áldozatvállalási készség esetében. A három kategória 15%-ra, 5%-ra illetve 3%-ra csökkent. Ezzel párhuzamosan majdnem kétszeresére nőtt a teljes mértékben elutasítók aránya.

A szelektív hulladékgyűjtés szempontjából az áldozatvállalás fontosságára és egyben a lakosság áldozatvállalási hajlandóságának alacsony szintjére mutat rá számos korábbi kísérleti program tapasztalata (pl: Sopron, Sátoraljaújhely, Balatonfüred, Debrecen). E kezdeményezések azért buktak meg, mert a programok során anyagi kedvezményekkel segítették a szelektív hulladékgyűjtés elterjedését (pl. 10% szemétdíjkedvezmény), s a támogatással finanszírozott kísérleti program forrásainak meg-

1 A KvVM 2005. évi előzetes kalkulációi alapján.

2 Az összefoglaló táblázat a *Függelékben* található, alábbi kérdések eredményeit mutatja: 101a–101f.

szűnését követően nem volt lehetőség a rendszer fenntartására, költségeinek finanszírozására (Vári és társai 1997; Gentischer és társai 1997).

A gyakorlati ténynek azonban ellentmond a gödöllői mintakörzetben végzett hipotetikus kutatás, amely során a megkérdezettek 42%-a magasnak tartotta a jelenlegi hulladékdíjat (amelybe a szelektív hulladékgyűjtés költségei még nem épültek be), 78% mégis azt állítja, hogy vállalná a szelektív gyűjtés fáradsalmait. Csak 14% nyilatkozott úgy, hogy csak abban az esetben gyűjtené hulladékát szelektíven, ha a szemétdíj csökkenne, s mindössze 8% utasította el a környezeti cselekvést. A kutatási eredmények és beszámolók is jól mutatják az attitűdkérdések és valós támogatottság közti különbségeket (Gentischer és társai 1997).

Kutatásunk fő hipotézise, miszerint a lakosság attitűdjei, illetve valós cselekvési és fizetési hajlandósága között feszültség húzódik, bebizonyosodott. 1993-hoz és 1996-hoz képest a magyar lakosságot jelenleg valamivel nagyobb áldozatvállalási hajlandóság jellemzi, ám ez a differencia az eltérő mérési módszertan következménye is lehet.

Ugyanakkor kíváncsiak voltunk arra is, vajon a környezettudatosság attitűdje mögött milyen okok húzódnak meg. Összesen 12 alhipotézist vizsgáltunk.

Környezettudatos csoport definiálása

A további elemzésekhez, az alhipotézisek teszteléséhez három függő változót alakítottunk ki. Szétválasztottuk a szelektív hulladékgyűjtéssel kapcsolatos jelenlegi gyakorlatot (megvalósult cselekvés) és a szelektív hulladékkezelési rendszer bevezetése esetén jelzett cselekvési hajlandóságot (feltételezett cselekvés). A megvalósított és a feltételes cselekvés mutatóinak segítségével egy egyszerű indexet hoztunk létre, amely a szelektíven gyűjtött/gyűjtendő hulladékfeleségek számosságát fejezi ki. Elemzésünkben sajnos nem tudtunk figyelemmel lenni arra, hogy az adott hulladékfajta milyen gyakorisággal fordul elő a megkérdezettek háztartásában. Természetesen figyelemmel kell lenni arra is, hogy az, valaki hányféle hulladékot kezel szelektíven, csak korlátozott értelemben jelent nagyobb környezettudatosságot. A fizetési hajlandóságot (harmadik függő változónk) a fizetendő összeg nagyságával mértük.

Az alhipotézisek első csoportját elsősorban más területeken megvalósuló kollektív cselekvést hátráltató tényezők (potyautasság, alacsony hatékonyságú ellenőrzés, a szankcionálás hiánya, a lakosság számára átláthatatlan állami redisztribúció) alkotta. Jelen kutatásban a közösségi bizalommal és a szankcionálással kapcsolatos attitűdök környezettudatos viselkedésre és költségvállalásra gyakorolt hatásának ellenőrzésére volt lehetőség:

A közösségi bizalom befolyásoló ereje

Hipotézisek – eredmények

A hipotézis felállításakor abból a feltételezésből indultunk ki, hogy a szocialista rendszer által bevésődött potyautasság, és a szabályok be nem tartása, az állam kijáratossága elfogadható, elvárt viselkedési normává vált, függetlenül attól, hogy léteznek-e

Szociológiai Szemle 2008/2.

szankciók és ellenőrzések. Kahnemann, Knetsch és Thaler (1991) arra mutatott rá, hogy nem kooperatív magatartás esetében a csoport erős emocionális reakciót produkál. Amennyiben ez az erős emocionális reakció – miután az ellenőrzés nem a csoport kezében volt – az évek során elmaradt, úgy a „nem kooperáció” maradt tipikus tevékenységi forma. Ebben az esetben sem a bizalom, sem a kooperáció nem jellemző a csoporton belül (Uzzi 1997). Lindenberg (2002) is hangsúlyozza, hogy a kooperációhoz szükséges, hogy létezzen kollektív tudat, az egyéneknek legyen kapcsolatuk a külvilággal, ahonnan folyamatosan visszajelzést kapnak a szolidaritási keretre. Amennyiben ez a keret nem létezik, úgy a nem kooperálás csak tovább erősödik. Véleménye szerint szükséges egy minimális számú csoport megléte annak érdekében, hogy a szolidaritási keret stabilizálódjon. Ezt igazolja Elster megközelítése is (1995), aki szerint amennyiben ez hiányzik, akkor az együttműködést követők személye nem biztosított. Ockenfels és Weimann (1999) kutatásában Kelet- és Nyugat-Németország állampolgárainak összehasonlításában a várakozással ellentétben – elképzelhetően a fenti érvek okán –, a nyugat-németországi emberek szolidárisabbak voltak.

A kutatás eredményei azt mutatták, hogy a magyar lakosság igencsak szkeptikus tekintetben, hogyan valósulnak meg a közösségi cselekvések. A többség (61%) csak nagy baj esetén gondolja, hogy az emberek többsége az ország és a közösség érdekében cselekszik. A környezetvédelmi témák tekintetében ez az arány még nagyobb. A lakosság kétharmada látja úgy, hogy ők maguk ugyan tesznek a környezetvédelemért, de eredménytelenül, mert mások nem tesznek érte semmit.

A Fact 1993. évi Péccsett végzett kutatásában arra a kérdésre, hogy „Mennyire lehet számítani a környezetvédelmi problémák megoldásában az alábbi szereplőkre?”, egy egytől ötig terjedő skálán az egyének önmagukat 3,66 átlagpontszámmal jellemezték. A TÁRKI 1993-as nemzetközi kutatásában (ISSP, 1993) két állítás mentén mérte a lakossági attitűdöket. Az állítások az alábbiak voltak: „A hozzám hasonló embereknek túl nehéz tenni akármit is a környezetért” (1.), „Megteszem a környezetért azt, ami helyes, még akkor is ha több pénzbe és időbe kerül” (2.). A magyar lakosság mindkét állítással való egyetértésben a nemzetközi élbolyban volt található, 20% illetve 11%-os egyetértési aránnyal. Ennél magasabb értékeket az első állítás esetében csak Csehország, Bulgária és Oroszország mutatott. A második állítás elfogadottsága (az említett országokon kívül) ugyancsak magas volt Nyugat- és Kelet-Németországban, Izraelben és Japánban. Ez a nemzetközi kutatás mutatott rá arra is, hogy a magyar lakosság a többi honfitárs környezetvédelmi aktivitásáról igen pesszimistán nyilatkozik. Kiugróan magas arányban értettek egyet azzal a kijelentéssel, hogy „az emberek nem törődnek a közvetlen környezetükkel sem” (40%).

Az általános bizalomhiánynak kimutatható befolyása van a megvalósult és feltételezett cselekvésre vonatkozóan. A környezetvédelmi társadalmi attitűdök tekintetében az optimista vélekedések nagyobb megvalósult és feltételezett cselekvési hajlandósággal, nagyobb fizetési hajlandósággal járnak. Valószínűsíthetjük, hogy a folyamat beindulásával további személyek csatlakoznak a környezetvédelmi tevékenységhez. Várható, hogy egy lassú folyamat eredményeként a környezettudatos lakosság eléri azt a kritikus tömeget, amely a szelektív hulladékgyűjtés tömeges, hullámszerű elterjedését biztosítja.

2. táblázat Közösségi bizalom és környezettudatosság kapcsolata
(érdemben válaszolók, átlagok)

Melyik állítás a legjellemzőbb a megkérdezettre?	Megvalósult cselekvés	Feltételezett cselekvés	Fizetési hajlandóság (Ft)
Sokat teszek a környezetvédelemért, és úgy látom, hogy mások is sokat tesznek érte	4,46	8,22	384
Teszek a környezetvédelemért, de ennek nem látom az eredményét, mert mások nem tesznek semmit sem	3,53	6,99	314
Nem teszek a környezetvédelemért, mert ennek úgyszincs eredménye, amíg mások nem tesznek semmit sem	2,76	4,83	171
Összes megkérdezett	3,42	6,67	285

A szankciók befolyásoló ereje

Hipotézisek – eredmények

A közösségi cselekvések tekintetében fontosnak tartottuk a szankcionálás befolyásoló erejének mérését is. Kiindulópontunk az volt, hogy jelenleg alacsony hatékonyságú az ellenőrzési rendszer, amit a lakosság természetesen érzékel is. Ugyanakkor emiatt a kollektív cselekvés szintén alacsony szintű. Olson (1965), Lindenberg (2002) kiemelt jelentőséget tulajdonít a szabályozásnak és a szankcióknak a kollektív cselekvés tekintetében. Amennyiben ezek meglétének megítélése alacsony szintű, úgy a kollektív cselekvés elmarad, általános magatartássá válik az elvárások be nem tartása, s így a társadalmi szolidaritás szintjén is az érdektelenség válhat jellemzővé.

Pozitív, de enyhe kapcsolat mutatható ki a megvalósított, a feltételezett cselekvés és a fizetési hajlandóság, illetve a szankcionálás mértéke között. Azaz azokra a megkérdezettekre, akik szerint a jelenleginél még szigorúbb büntetést kellene kiszabni, nagyobb környezettudatosság és ezzel összefüggésben magasabb fizetési hajlandóság jellemző. Ez hipotézisünkkel ellentétben nem azt az eredményt hozta, melyre számítottunk. Úgy tűnik, hogy akik alulértékelik a jelenlegi szankcionálási rendszert, azok környezettudatossága magasabb.

3a. táblázat Szankcionálással kapcsolatos attitűdök és környezettudatosság kapcsolata
(összes megkérdezett, átlagok)

Melyik állítással ért egyet a leginkább?	Megvalósult cselekvés	Feltételezett cselekvés	Fizetési hajlandóság (Ft)
Jelenleg sokan szabályellenesen cselekszenek (szemetelnek, illegálisan helyeznek el szemetet) annak ellenére, hogy az ellenőrzés hatékony és gyakori (12%)	3,63	6,92	349
Jelenleg sokan szabályellenesen cselekszenek, mert az ellenőrzés nem hatékony (70%)	3,50	6,80	294
Jelenleg csak kevesen hágják át a szabályokat, mert az ellenőrzés hatékony (6%)	3,27	6,52	258
Nt/nv (13%)	2,79	5,77	184
Összes megkérdezett	3,42	6,67	285

3b. táblázat Szankcionálással kapcsolatos attitűdök és környezettudatosság kapcsolata
(összes megkérdezett, átlagok)³

	Megvalósult cselekvés	Feltételezett cselekvés	Fizetési hajlandóság (Ft)
Szigorúbban kellene büntetni (20%)	3,81	7,33	340
Egyetért a büntetés mértékével (58%)	3,38	6,75	297
Túl szigorú a büntetés mértéke (16%)	3,25	6,20	200
Nt/nv (5%)	2,83	4,73	206
Összes megkérdezett	3,42	6,67	285

Az informáltság szerepe

Hipotézisek – eredmények

Magyarországi kutatások közül Csontos–Kornai–Tóth (1996) kutatásában mutatnak rá arra, hogy a magasabb iskolai végzettség segíti a bevett gyakorlattól, a status quo-ról való elmozdulást. Emellett logikailag könnyen érvelhetünk amellett, hogy amennyiben adott cselekvés szükségességét az egyének jobban értik, úgy nyitottabbak az együttműködésre, hiszen a jó cselekvés érzése, a warm glow effect annál erőteljesebben érvényesül.

A környezettudatosságot befolyásoló tényezők tesztelése során az informáltság terén tapasztalhattuk a legerősebb összefüggéseket. Nemcsak a megvalósított cselekvés és a feltételezett cselekvés, de a fizetési hajlandóság esetén is erős korrelációs értékeket kaptunk. Megállapíthatjuk, hogy a társadalom alulinformáltsága az egyik legfőbb oka a környezettudatosság alacsony szintjének. Ez azonban nem az egyedüli magyarázat, hiszen azok sem vállalják feltétlenül a cselekvést, akik a szükséges információval rendelkeznek.

3 A Függelékben található 301a 48. és a 49. kérdések válaszai alapján összeállított tábla.

Az eredmények azt mutatják, hogy a magyar lakosság a szelektív hulladékgyűjtés alapinformációit sem ismeri megfelelő mértékben. A megkérdezettek 7 százaléka egyetlen olyan hulladékféleséget sem tudott (spontán) megnevezni, amit véleménye szerint már a háztartásokban szelektíven kellene gyűjteni. Leggyakrabban kettő-négy hulladékfajta jelöltek meg (egyenként 18-19 százalékyian), ami leggyakrabban a műanyag palackok, a papíralapú szemét és az üvegek különválogatására vonatkozott. A veszélyes hulladéknak számító elemeket, akkumulátorokat csak tízből három megkérdezett említette, és láthatóan a lejárt gyógyszerek helyes kezelése sincs mélyen a köztudatban (21%). A kutatásban arra is megkértük a válaszolókat, hogy említsenek annyi veszélyes hulladékot, amennyit csak tudnak. Az alulinformáltság ebben a kérdésben még erőteljesebben jelentkezett, mint az előző esetben: a lakosság több mint fele legfeljebb két, háromnegyede pedig maximum három veszélyeshulladék-féleséget tudott említeni (és hozzá kell tenni, minden tizedik válaszadó egyetlen veszélyes hulladékot sem említett).

Az informáltság és a környezettudatos preferenciák között a legerősebb kapcsolat abban az esetben mutatható ki, ha azzal állítjuk párba függő változóinkat, hogy milyen hulladékokat kellene gyűjteni. Ebből a szempontból viszont a korrelációs együttható értéke (.326) értékelésünk szerint akár alacsony is lehet (azaz a tudott, de meg nem valósított cselekedetekre mutat rá). A veszélyes hulladékok ismerete leginkább a megvalósított cselekvésekkel áll kapcsolatban.

4. táblázat Informáltság és környezettudatosság kapcsolata (Perason-féle korrelációs együtthatók, zárójelben a szignifikanciahányados)

	Megvalósult cselekvés	Feltételezett cselekvés	Fizetési hajlandóság (Ft)
Mit kellene szelektíven gyűjteni	,326 (,000)	,240 (,000)	,211 (,000)
Mik a veszélyes hulladékok	,232 (,000)	,175 (,000)	,185 (,000)

A szelektív hulladékgyűjtésre vonatkozó ismereteket önállóan nem, de a környezeti információkhoz való hozzáférés iránti igényt az Eurobarometer 1993-as vizsgálatában mérték. A magyar megkérdezetteknel – hasonlóan a többi EC országokhoz – a jobb informáltságra való igény határozottan megfogalmazódott. Bár a megadott válaszalternatívák előre jelezheték a válaszokat, a magyar vizsgálat érdekes tapasztalata, hogy számos megkérdezett nem tudott egyértelműen dönteni arról, hogy akar-e az adott környezeti ismeretnek, tudásnak birtokában lenni. A kutatás arra is rámutatott, hogy a magyar válaszadók 21%-a senkinek sem hisz a környezeti kérdésekben. Ez az arány még a legpesszimistább angolokat is (13%) jelentősen felülmúlja. A hitelességet a tudósok, kutatók bírják, csak azt követik a civil szervezetek. Ez az EC országokban fordított tendenciát mutat.

A médiafogyasztás, a világ iránti nyitottság befolyásoló ereje

Hipotézisek – eredmények

A környezetvédelem területén a magyarországi médiumok – elsősorban az elektronikusak – azoknak az eseményeknek szentelnek nagyobb hangsúlyt, melyek katasztrófahelyzetekként mutathatók be, és elrettentő képsorokkal ábrázolhatók. Ezzel garantálható az elvárt nézettség, illetve olvasottság. Ostrom (1990), Raub és Weesie (1990) tanulmányából az derült ki, hogy a negatív jövőkép elősegíti a kooperációt. Ebből arra a logikai következtetést vonhatjuk le, hogy a médiafogyasztási szokások nagymértékben meghatározzák a cselekvési hajlandóságot a lehetséges következő katasztrófahelyzet elkerülése érdekében.

A kockázatok beazonosítása ma elsősorban a politikusok, szakértők, vagy magukat annak deklarációk monopóliuma. Ezen megnyilvánulások mögött azonban gyakran partikuláris érdekek húzódnak meg. A kockázatok társadalmi kontrollja a média közreműködése nélkül nem valósulhatna meg. A médiának tulajdonítható azonban az is, hogy az emberek túlértékelik a különösen súlyos, de igen ritka kockázatokat, míg a kevésbé súlyos, de gyakran fellépő kockázatokról nem értesülnek (Füzesi–Tistyán 1998). A Gallup 1994. évi vizsgálata alapján az emberek 69%-a környezetvédelmi témaköröket illetően elsősorban a televízióból informálódik. A nyomtatott sajtó és rádió szerepe másodlagos.

A jelenlegi kutatás is hasonló eredményeket kapott. A megkérdezettek 39 százaléka nyilatkozott úgy, hogy rendszeresen olvas valamilyen napilapot és nagyjából ilyen arányban találjuk azokat is, akik vagy soha, vagy csak hébe-hóba lapoznak fel egy-egy újságot. Az elektronikus média népszerűbb: híradót tízből hét ember néz rendszeresen, a rádió hírműsorait pedig minden második ember hallgatja ilyen gyakorisággal. E három mutatóból egy hírfogyasztást mérő főkomponenst szerkesztettünk.

5a. táblázat Hírfogyasztás főkomponens faktorsúlyai
(Eljárás: Principal Component Analysis)

	Faktorsúly
Újságolvasás	,621
Televíziók hírműsorai	,787
Rádiók hírműsorai	,761

Megőrzött információhányad: 53%

A változók közötti korreláció mértékei szignifikánsak, de igen alacsony együtt járást jeleznek. Ennek oka, hogy az elektronikus hírfogyasztás széles körben elterjedt, azaz a környezetvédelmi preferenciák eloszlásának kevés esélye van. Azonban, ha kiemeljük az újságolvasási szokásokat, akkor egy fontos következtetést levonhatunk. Azok körében tapasztalhatunk szignifikánsan alacsonyabb környezettudatossági preferenciákat, akik elzárkóznak a sajtótermékek fogyasztásától. Azaz a rendszeresség alig, a „nyitottság” (vagy lehetőség) ténye viszont erősen befolyásolja az attitűdöket. Ez az összefüggés megszorításokkal, de igaz az elektronikus média fogyasztási szokásaira, illetve az attól való elzárkózásra is.

5b. táblázat Újságolvasási szokások és környezettudatosság kapcsolata
 (összes megkérdezett, átlagok)

	Megvalósult cselekvés	Feltételezett cselekvés	Fizetési hajlandóság (Ft)
Nap mint nap több napilapot is elolvas	3,97	7,21	313
Rendszeresen olvas egy napilapot	3,59	7,05	285
Hol ebbe, hol abba a napilapba szokott belenézni	3,67	6,51	315
Csak alkalomszerűen szokott napilapokat olvasni	3,40	6,92	292
Szinte sohasem olvas napilapokat	2,39	5,22	207

Természetesen nemcsak a médiafogyasztási gyakoriság, hanem az érdeklődési terület is fontos befolyásoló szerepet kap. A kutatásban a megkérdezetteknek húsz műsorszortípusról kellett eldönteniük (ezek főleg televíziós műsorszortípusok voltak), hogy mennyire érdeklődnek irántuk. Három jellemző érdeklődési dimenziót sikerült elkülöníteni: közéleti-politikai műsorok (főleg gazdasági, politikai műsorok), ismeretterjesztő műsorok (természetfilmek, tudományos műsorok) és szórakoztató, bulvár műsorok (filmek, sorozatok, sztárok élete) iránti érdeklődést.

5c. táblázat Közéleti érdeklődés főkomponens faktorsúlyai
 (Eljárás: *Principal Component Analysis*)

	Faktorsúly
Belpolitikai hírek	,829
Bűnügyek	,575
Gazdasági hírek	,819
Külpolitikai hírek	,825
Politikai vitaműsorok	,769

Megőrzött információhányad: 59%

5d. táblázat Ismeretterjesztő műsorok iránti érdeklődés főkomponens faktorsúlyai
 (Eljárás: *Principal Component Analysis*)

	Faktorsúly
Természetfilmek	,797
Történelmi filmek	,816
Tudományos ismeretterjesztő filmek	,875
Útifilmek, utazás	,844

Megőrzött információhányad: 69%

5e. táblázat Szórakoztató, bulvár műsorok iránti érdeklődés főkomponens faktorsúlyai
(Eljárás: *Principal Component Analysis*)

	Faktorsúly
Kabarék, humoros műsorok	,664
Kalandfilmek	,717
Krimik	,607
Sztárok élete	,609
Tévésorozatok	,589
Zenés-táncos show-műsorok	,700

Megőrzött információhányad: 42%

A közéleti érdeklődés mutatja a legerősebb kapcsolatot – különösen a feltételezett cselekvés dimenziójában. Azok, akik kevésbé fogékonyak a közéleti, politikai témák iránt, kevésbé mutatkoznak cselekvésre hajlandónak. Az ismeretterjesztő műsorok tekintetében hasonló összefüggés tapasztalható. A megvalósított cselekvés leginkább a szórakoztató, bulvár témák iránt kevésbé fogékony lakossági csoport körében jellemző. Ugyan ezek mind gyenge kapcsolatok (a Pearson-féle korrelációs együttható mértéke egyik esetben sem haladja meg a 0,2-es határértéket), de az összefüggések inkább alátámasztják feltételezéseinket.

Az életmódbeli szokások befolyásoló ereje

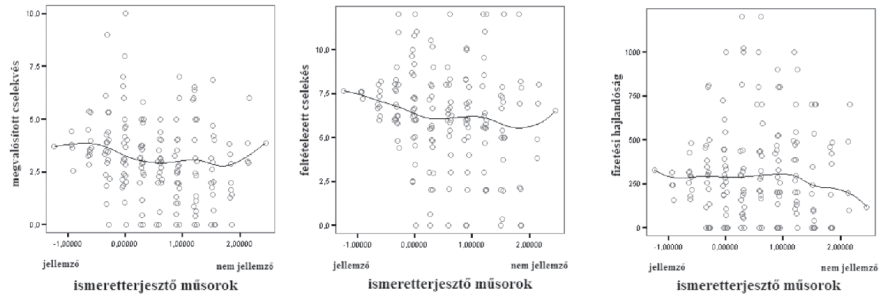
Hipotézisek – eredmények

A kiinduló feltételezésünk az volt, hogy akik gyakran végeznek szabadidős tevékenységeket, azok környezetvédelmi aktivitása és tenni akarása is magasabb. Amennyiben a hírek nem tudnak elég széles körhöz elérni, megmarad az esélye a személyes tapasztalat befolyásoló erejének.

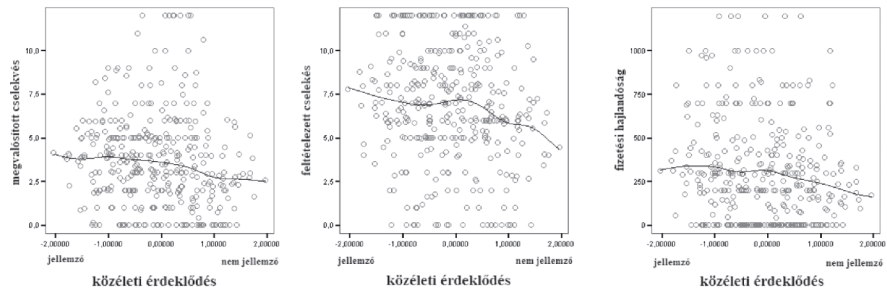
Négy fő aktivitási dimenziót sikerült elkülöníteni⁴ a válaszadók szabadidős tevékenységeinek elemzésével. Az első dimenzió a kultúrával kapcsolatos szokásokat (pl. színházba járás, múzeumok látogatása) jelöli ki. A második csoportba a társas aktivitási formákat (sörözők, borozók, zenés-táncos szórakozóhelyek látogatása) soroltuk. A harmadik a szabadtéri aktivitás típusokat (túrázás, sportolás), a negyedik pedig az egyéb, otthoni szabadidős elfoglaltságokat (videózás, számítógépezés) tartalmazza.

Az életmódbeli (kulturális, társas aktivitás, szabadtéri aktivitás, otthoni szabadidős tevékenység) dimenziók mentén a médiafogyasztási szokásokhoz hasonlóan csak gyenge kapcsolatokat fedezhetünk fel. Leginkább a kultúrafogyasztási szokások mutatnak kapcsolatot, a szabadtéri aktivitások – ahol az ember közvetlenül találkozik a természettel, környezetével – legerősebben a fizetési hajlandósággal járnak együtt. Meglepő fordulat, hogy ez a kapcsolat lényegében nem erősebb, mint az otthonülő tevékenységek esetében.

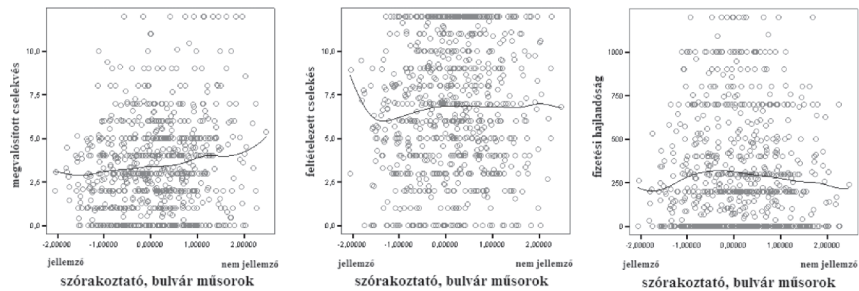
4 Függelék 401a., 401b., 401c. 401d. táblázatai.

Ia. ábra Ismeretterjesztő műsorok iránti érdeklődés és környezettudatosság kapcsolata

Ib. ábra Közéleti érdeklődés és környezettudatosság kapcsolata

Ic. ábra Szórakoztató, bulvár műsorok iránti érdeklődés és környezettudatosság kapcsolata

A személyes tapasztalás, problémával szembesülés befolyásoló ereje

Hipotézisek – eredmények

A szakirodalom is rámutat arra, hogy a társadalmi szolidaritás magasabb szintet mutat, ha az emberek közvetlenül szembesülnek az adott problémával. A kutatás során azt vizsgáltuk, hogy az egyén környezetével való elégedettség, illetve az illegális hulladéklerakásokkal való szembesülés mennyiben befolyásolja a cselekvési és fizetési hajlandóságot.

A Gallup 1992. nemzetközi vizsgálatában három szinten (helyi, országos és világ-szinten) vizsgálta a környezeti állapot megítélését. A magyar válaszadók az ország és világ környezeti állapotát sokkal rosszabbnak ítélték meg, mint a helyi viszonyokat. Ebben hasonlóságot mutatunk Lengyelországgal, Oroszországgal és a Koreai Köztársasággal. Ezeknél az országoknál tehát nem érvényesül az az általános szabály, miszerint a közeli problémákat nagyobbra értékeljük, mint a távolabbiakat. Ennek ellentmond, hogy a kutatók az érintettséggel magyarították a településtípusonként eltérő attitűdöket. A TÁRKI 1996. évi kutatása rámutatott ugyanis arra, hogy a mindennapokon megtapasztalt környezetkárosító jelenségeket egyben fontosabbnak is ítéltük. Mindemellett az Eurobarometer 1993-as kutatása – más EC országokkal összehasonlításban – feltárta, hogy a magyar válaszadók jóval negatívabban értékelik az egyes környezeti problémákat. A hulladékkérdés megítélése Magyarországon kiugróan problematikusnak bizonyult (38%vs.62%).

Belátható, hogy az adott problémával való szembesülés csak akkor hozhat kimutatható eredményt, ha azt az egyén szubjektív módon is negatív élményként értékeli. Kutatásunkban a kérdés a közvetlen és tágabb környezettel való elégedettséget vizsgálta (úgy mint a lakóhellyel, a köztisztasággal, a levegőtisztasággal, az ivóvízminőséggel vagy általánosságban a környezeti állapottal). A válaszokat egy főkomponensbe rendeztük.

Meglepő eredményt mutat, hogy a problémával szembesülés nem mutat hatást a környezetvédelmi preferenciákra: a környezettel való elégedettség korrelálatlan a cselekvési és fizetési hajlandósággal. A környezeti problémákkal való szembesülést mértük úgy is, hogy megkérdeztük a válaszadókat, van-e környékükön illegális hulladéklerakó, szemételep. A szemétkerakók jelenléte (megkérdezettek 28%-a (!) jelezte, hogy több ilyen is van környezetében) csak gyengén hat a környezettudatoSSágra. A megvalósított és feltételezett cselekvés esetében az átlagok szignifikánsan különböznek egymástól, s azok a megkérdezettek, akik szemetesebb környezettel szembesülnek, valamivel nagyobb cselekvési potenciállal is rendelkeznek.

6. táblázat A környezetben illegális szeméttelp és a környezettudatosság kapcsolata
(összes megkérdezett, átlagok)⁵

	Megvalósult cselekvés	Feltételezett cselekvés	Fizetési hajlandóság (Ft)
Van, több is (28%)	3,70	7,21	301
Van, egy (16%)	3,52	6,80	297
Nincs (43%)	3,37	6,48	283
Nt/nv (14%)	2,93	6,18	255
Összes megkérdezett	3,42	6,67	285

A közügyekben való aktivitás befolyásoló ereje

Hipotézisek – eredmények

A korábbi társadalmi attitűdök és a demokrácia fiatalsága magyarázó tényezője lehet a környezetvédelmi cselekvések hiányának. A hipotézis szerint az emberek közügyekben való aktivitása és igénye pozitívan befolyásolja a környezetvédelem érdekében tett lépéseket. Bár a kapott eredmények a gyakorlati tapasztalatoktól kicsit eltértek (a válaszadók több mint ötöde jelezte biztosra a részvételét egy környezetvédelmi beruházás közmeghallgatásán) a hipotézis beigazolódott mindhárom vizsgált függő változó esetében.

7. táblázat Részvétel közmeghallgatáson és környezettudatosság kapcsolata
(összes megkérdezett, átlagok)⁶

	Megvalósult cselekvés	Feltételezett cselekvés	Fizetési hajlandóság (Ft)
Biztosan	4,15	7,92	401
Valószínűleg igen	3,90	7,11	305
Valószínűleg nem	3,22	6,26	233
Biztosan nem	1,98	4,84	162
Nt/nv	2,53	5,86	253

5 Az alapadatokra vonatkozó kérdés: *Van-e az ön környezetében illegális hulladéklerakó?*

6 A *Függelékben* található 601a. 23. kérdés válaszai alapján.

Szociológiai Szemle 2008/2.

Az életkor hatása

Hipotézisek – eredmények

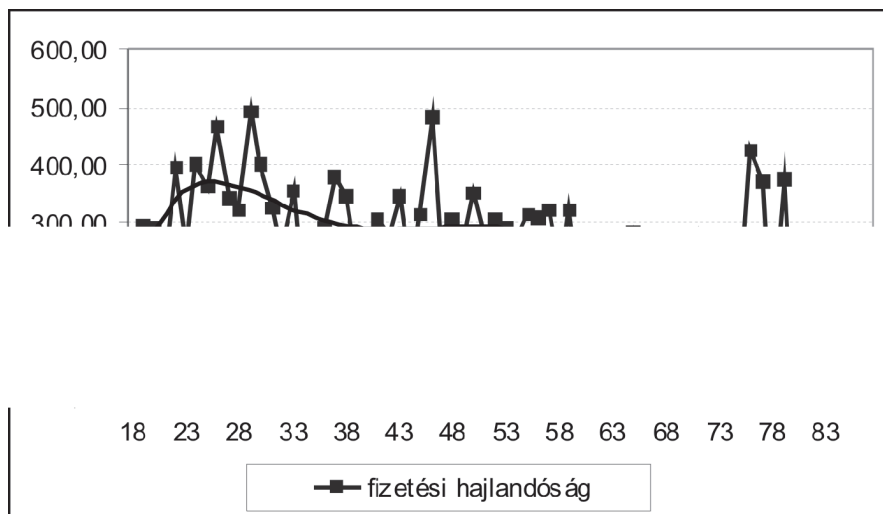
Amennyiben feltételezzük, hogy a szocialista államberendezkedés negatívan hatott a társadalom tagjainak szolidaritására, úgy elvárásunk, hogy a fiatalabb korosztály társadalmilag szolidárisabb legyen, a környezetvédelmi problémákra érzékenyebben reagáljon.

A kutatási eredmények alapján a hipotézissel ellentétes eredményre jutottunk. Nem a fiatal korosztály az, aki aktívan képviseli a zöld értékeket. A korrelációs együttható értéke alapján az életkornak első olvasatra nincs hatása sem a megvalósított, sem a feltételezett cselekvésre. A fizetési hajlandóságra vonatkozóan is csak igen gyenge, fordított arányú kapcsolat jellemző. Az életkor hatása ugyanakkor kimutatható. Ha diagramokra vetítjük az értéket, akkor láthatjuk, hogy a 25-28. életévig mindhárom tényezőben növekszik a környezettudatosság, aminek szintje a 60. életévig stabil marad. A nyugdíjkorhatár elérése korszakhatár. Mindhárom, de különösen a fizetési hajlandóság mértéke rohamosan csökken. Így bár generációs hatás kimutatható, nem a legfiatalabb korosztály, hanem a 30-55 éves korosztály tekintetében beszélhetünk magasabb szintű környezettudatosságról.

2a. ábra Életkor és a megvalósított, illetve feltételezett cselekvés kapcsolata
(összes megkérdezett, átlagok)

2b. ábra Életkor és a fizetési hajlandóság kapcsolata
(összes megkérdezett, átlagok)

Korábbi kutatások alkalmával is vizsgálták az életkor befolyásoló szerepét a környezettudatosságra. Az Eurobarométer (1993) azt mutatta, hogy a problémák iránti érzékenységet a kor negatívan befolyásolta. Ennek ellentmond, hogy a TÁRKI (1994) kutatásában a fiatalabb korosztály az átlagosnál nagyobb arányban tartotta „komoly problémának” a környezetszennyezést. Ezt támasztotta alá egy tanulók körében végzett kutatás is: Magyarország környezeti állapotát egy egytől ötig terjedő skálán a diákok átlagosan 1,98-as értékre tették (Diákok, Fact Intézet 1994). A Gallup 1992-es kutatásában – a környezeti problémák egyénre kifejtett hatásával kapcsolatban – jelen felméréssel azonos eredmények születtek, mely szerint leginkább a fiatal középkorúak (31-45), a legkevésbé pedig a 60 évnél idősebbek aggódnak.

Kutatásunkkal jellegében hasonló kérdéskörben a TÁRKI 1993-ban, illetve 1996-ban végzett vizsgálódása kissé eltérő eredményre jutott. Az eredmények azt mutatták, hogy az életkor növekedésével az áldozatvállalási hajlandóság (magasabb árak, adók megfizetése, vagy alacsonyabb életszínvonal) mértéke csökken, s ezzel párhuzamosan nő a teljesen elutasítók köre. A jelenlegi, valamint a korábbi kutatás eredményeit összevetve arra a következtetésre juthatunk, hogy a tíz évvel ezelőtti, a környezetvédelem ügye iránt nyitott fiatalok helyére attitűdjeikben hasonló, környezettudatos fiatal generáció került, ám e fiatalabb nemzedék elköteleződése érezhetően gyengébb.

A háztartási jövedelem befolyásoló ereje

Hipotézisek – eredmények

A fizetési hajlandóság mérésénél elengedhetetlen, hogy a háztartások jövedelmi helyzetét figyelembe vegyünk. Korábbi kutatási adatokban már felmerült, hogy a környezeti értékek preferálása elsősorban a vagyonosabb rétegekhez kapcsolható. Így nem csak jövedelemszint, de vagyoni helyzet alapján is értékeltük az eredményeket.

Az Eurobarometer 1993-as kutatásában a környezeti problémák iránti érzékenységet az iskolai végzettség és a jövedelem is pozitívan befolyásolta. A Galup 1994. eredményei alapján a magasabb iskolázottságúak voltak azok, akik a átlagosnál nagyobb arányban tartották a környezetszennyezést komoly problémának. A TÁRKI 1993-as és 1996-os korábban idézett kutatása hasonló következtetésekre jutott: magasabb áldozatvállalási hajlandóságot mutattak a vagyonosabb és alacsonyabbat a szegényebb megkérdezettek.

A kutatásunk során arra a következtetésre jutottunk, hogy a háztartások jövedelme csak gyengén befolyásolta a szelektív hulladékgyűjtéssel kapcsolatos preferenciákat. A szubjektív vagyoni helyzet megítélése ugyanakkor jobban alátámasztja a vagyoni-jövedelmi helyzet, illetve a környezettudatossággal kapcsolatos attitúd közötti összefüggésre vonatkozó hipotézist.

8. táblázat Szubjektív anyagi helyzet és környezettudatosság kapcsolata
(összes megkérdezett, átlagok)

	Megvalósult cselekvés	Feltételezett cselekvés	Fizetési hajlandóság (Ft)
Gondok nélkül élnek	3,87	7,14	398
Beosztással kijönnek	3,63	6,98	348
Éppen hogy kijönnek jövedelmükből	3,39	6,36	248
Hónapról-hónapra anyagi gondjaik vannak	2,70	6,15	176
Nélkülözések között élnek	3,43	7,20	116
Nt/nv	2,91	7,10	169

A nemek jelentősége a környezettudatosságban

Hipotézisek – eredmények

A hipotézisünk az volt, hogy a nők társadalmi szerepük miatt nagyobb fokú érzékenységet mutatnak a társadalmi problémák iránt. Azt vártuk, hogy a társadalmi szolidaritás a női nem tekintetében magasabb szintű, és ez a környezetvédelem területén is megjelenik.

Hipotézisünket alátámasztotta, hogy a Gallup 1994-es kutatása igazolta, hogy a nők az átlagosnál nagyobb arányban tartották komoly problémának a környezetvédelmet. Egy másik kérdéskörben viszont azt láthattuk, hogy a nők és férfiak között nincs

Szociológiai Szemle 2008/2.

lényeges különbség a környezeti aggodalom fokát tekintve. Ezt támasztotta alá a TÁRKI 1993-as és 1996-os kutatása, amely azt mutatta, hogy nincs eltérés az áldozatvállalás tekintetében a nemek között.

Eredmények a TÁRKI kutatásával mutattak hasonlóságot, ugyanis nem igazolták hipotézisünket.⁷ A férfiak és nők közti különbségek elhanyagolhatóak, sőt, azonos problémaérzékenyséjük mellett a férfiak valamivel nagyobb cselekvési gyakorlattal jellemezhetők, mint a nők. Végső megállapításként azonban be kell látni, hogy a nemnek nincs kimutatható hatása a megvalósított és feltételezett cselekvési és fizetési hajlandóságra sem.

A jövő generációja iránti szolidaritás, a gyerek szerepe a környezettudatosságban

Hipotézisek – eredmények

A környezetvédelem egyik fő üzenete, hogy a jövő generációjának életkörülményeit, egészségi állapotát nagy mértékben meghatározza a jelenlegi környezettel kapcsolatos tevékenység. Így a hipotézis alapján arra számítottunk, hogy a háztartáson belül a gyermekek száma javítja a fizetési és cselekvési hajlandóságot.

Beigazolódtott az a hipotézis, miszerint a gyerek meghatározó tényező a környezettudatosság tekintetében. Különösen a feltételes cselekvési értékek magasabbak a gyerekes családban. A generációs különbségek mellett ez a tény is megerősíti azt a kiindulópontot, mely szerint a környezetvédelem nem csak a jelen, de a jövő generációja iránti szolidaritás mérőszámaként is funkcionálhat. A gyerekes családok mind a három mércén környezettudatosabbnak mutatkoznak. A gyerekek száma azonban kevésbé befolyásolja a környezettudatosságot.

9. táblázat Van-e gyerek a háztartásban, illetve a környezettudatosság kapcsolata (összes megkérdezett, átlagok)

	Megvalósult cselekvés	Feltételezett cselekvés	Fizetési hajlandóság (Ft)
Nincs	3,31	6,38	268
Van gyerek	3,65	7,27	320
Összesen	3,42	6,67	285

7 Függelék 901a. táblázata alapján.

A mikrotársadalmi szolidaritás hatása a makrotársadalmi szolidaritásra, a településtípus befolyásoló ereje

Hipotézisek – eredmények

A kiinduló álláspont az volt, hogy egy kisebb közösséghez való tartozás csökkentti annak az esélyét, hogy az egyén makrotársadalmi szolidaritása erősebb legyen. Kíváncsiak voltunk, hogy a fent említett összefüggések hogyan jelentkeznek, ha az emberek iránti bizalmat vizsgáljuk. Azt feltételeztük, hogy amennyiben adott településen a mikrotársadalmi kapcsolatok erősebbek, úgy az emberekbe vetett bizalom is magasabb szintű (és fordítva). Úgy találtuk, hogy az attitűdök ezen szintjén feltételezésünk nem állta meg a helyét, bár részeredmények felmutathatók: a településtípus és a környezetvédelmi cselekvési hajlandóság csak a budapestiek és a megyei jogú városok lakói körében tért el az átlagtól. A fővárosiak bizalmi szintje jócskán eltér a vidéki nagyvárosok lakóiétól, ráadásul negatív irányban. Azaz Budapesten a közösségi bizalmi szint jóval alacsonyabb, valószínűsíthetően az egyetlen „igazi” nagyvárosban tapasztalható elidegenedésnek köszönhetően.

Így a további eredmények nem igazolták, hogy a mikro- és makrotársadalmi szolidaritás között összefüggés lenne a környezetvédelem területén. A kapott összefüggések így más magyarázatot igényelnek.

A fentiek ellenére a környezettudatossági attitűdök eltérő módon alakultak, ha a különböző településtípusban élőkét hasonlítjuk egymáshoz. Ha a szelektív hulladékgyűjtési gyakorlatot nézzük, a legkedvezőbb mutatót a megyei jogú városok lakosai körében találjuk (ahol a szelektív hulladékgyűjtés lehetősége jelenleg az átlagosnál magasabb színvonalú), míg a kisvárosokban és különösen a legkisebb településeken ennél jóval rosszabb az arány. A feltételezett cselekvés már kiegyenlítettebb, bár a fővárosiak és a vidéki nagyvárosiak között szignifikáns különbség található. Úgy tűnik azonban, a budapestiek a fizetési hajlandóságban az erősebbek, míg a többi településtípus között eltűnnek a különbségek.

10. táblázat Településtípus, illetve környezettudatosság kapcsolata
(összes megkérdezett, átlagok)

	Megvalósult cselekvés	Feltételezett cselekvés	Fizetési hajlandóság (Ft)
Budapest	3,61	5,89	343
Vidéki nagyvárosok	4,07	7,23	266
Kisvárosok	3,31	6,71	272
Községek	2,99	6,76	274

A TÁRKI (1993, 1996) áldozatvállalási kérdéskörére kapott válaszok azt mutatták, hogy lakóhely szerint hasonlóan viselkedik két csoport: a megyeszékhelyen és Budapesten élők támogatóbbak, mint a kisvárosokban vagy a községekben élők. Más kutatások is azt mutatták, hogy településtípus és régió szerint eltérés van a környezeti problémák iránti érzékenység tekintetében. Az Eurobarometer (1993) eredményei sze-

rint a problémák megoldását elsősorban a budapestiek, a fővárosi agglomerációban és a Dunántúlon élők tartják a legsürgetőbbnek, míg az ország észak-keleti részén ez kevésbé számít égető problémának. A Gallup 1992-ben, illetve 1994-ben felvett kutatása hasonló összefüggéseket mutatott ki.

A vallásosság szerepe

Hipotézisek – eredmények

A TÁRKI (1993, ISSP) kutatása alapján Szántó János arra a következtetésre jutott, hogy a mai magyar társadalom környezettel kapcsolatos beállítódása alapvetően négy típusba sorolható: praktikus szemléletűek csoportja, „enyhe ökocentrikus világgépet” vallók, „erősebb ökocentrizmust” vallók valamint a „technikai optimizmussal” bírók csoportja. Ez a tipológia többé-kevésbé jól összevág a hazai értékszociológiai vizsgálatokkal, amely a kutatások során arra engedett következtetni, hogy a vallásosságnak fontos szerepe van a környezettel kapcsolatos beállítódásokban.

Hipotézisünk szerint a vallásosságban megjelenő szolidaritás kapcsolódhat más közösségi együttműködési területekhez is, például a környezetvédelemhez. Az elemzés ezt a hipotézist azonban cáfolta. A vizsgált változók között a korábbi kutatások hipotéziseivel ellentétben nem mutattunk ki összefüggést.

ÖSSZEGRZÉS

A kutatás célja az volt, hogy rávilágítsunk arra, hogy a környezetvédelemmel szimpatizáló lakossági attitűdök nem hozzák magukkal automatikusan a környezettudatos cselekvések végrehajtását. Kiindulópontunk szerint az attitűdkérdésekre adott válaszok jól tükrözik az adott téma társadalmi elfogadottságát, de ez még nem elegendő az egyének cselekvési aktivitásához. A környezetvédelmi beruházásoknak nem elegendő a célját ismerni, minden részletét a társadalommal egyeztetni, elfogadtatni is kell.

A kutatási eredmények arra engednek következtetni, hogy a legfontosabb feladat a környezetvédelem területén a lakosság információhoz juttatása, a demokratikus lehetőségek kihasználásának biztosítása, népszerűsítése. A környezeti nevelés erőteljesebb hangsúlyozásával a fiatal célcsoport körében kell a környezettudatosságot elterjeszteni. A korábbi évek társadalmi bizalmatlansága az egyik legnagyobb gátja a cselekvésnek, amelyet a hipotézissel ellentétben szankciókkal sem lehet nagymértékben befolyásolni. Ennek egyik legfőbb oka, hogy a környezetvédelemben elsősorban a társadalmi szolidaritás gyökerei húzódnak meg, amely a jövő generáció iránti szolidaritásban mutatkozik meg. Ezt igazolja a gyerekekkel rendelkező háztartások aktívabb környezettudatossága. Jó kezdeményezés lehet a jövő nemzedéke országgyűlési biztosának (ombudsman) kinevezése, azonban nem szabad, hogy a társadalmi ismeretszint és elvárás hosszú távon és nagymértékben elszakadjon a politikai szintértől. Így meg kell fogalmazni azt az igényt, hogy a közigazgatás a civil szervezetek – többek között az egyházak – és a társadalom többi részének tájékoztatása és aktív bevonása révén valószínűsítse meg környezetvédelmi elképzeléseit.

Szociológiai Szemle 2008/2.

A magyar társadalom sajátos jellemzőket mutat a társadalmi szolidaritás területén. A környezetvédelem jó példa annak megmutatkozására, hogy az általános attitűdök nem jelentenek elegendő motivációt a cselekvéshez, a valódi áldozatvállaláshoz. A magyarországi helyzet hasonlóságot mutat a jóléti társadalmi rendszerek általános elfogadottsági szintjéhez, de egyidejűleg az áldozatvállalás alacsony szintje jellemzi. Ráadásul erre a témakörre is igaz, hogy a valós vagy érzékelt társadalmi státusz nagyban kijelöli a környezettudatos cselekvési területet. Az eredmények fényében további kutatási területként ajánlkozik az egészségügyi, nyugdíjrendszeri, adótudatossági kutatások eredményeinek összevetése a környezetvédelmi társadalmi kutatások eredményeivel.

IRODALOM

- Bacow, L.S.–Wheeler, M. (1984): *Environmental Dispute Resolution*. New York: Plenum Press.
- Csontos, L.–Kornai, J.–Tóth I.Gy. (1996): Az állampolgár, az adók a jóléti rendszer reformja. *Századvég*. Új Folyam 2: 2–38.
- Elster, J. (1995): *A társadalom fogaskerekei, magyarázó mechanizmusok a társadalomtudományokban*. Budapest: Osiris-Századvég.
- Fact (1993): Környezeti értékek szocializációja a pécsi oktatási intézményekben. Fact Intézet.
- Füzesi Zs.–Tistyán L. (1998): A környezeti tudat alakulásának elemzése a rendszerváltás óta eltelt időszakban, Budapest: BKE Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék, 54. számú füzet, február.
- Gallup (1992): *The Health of the Planet Survey*. Budapest: Magyar Gallup Intézet.
- Gallup (1994): *Zöldülő Magyarország? Környezeti Attitűdök 1994 őszén*. Budapest: Magyar Gallup Intézet.
- Gentischer P.–Hartman M.–Kalas Gy.–Tarnik Cs. (1997): *A lakossági fogyasztási szokások változásának összefüggése a hulladékgazdálkodással*. Budapest, október.
- Kahnemann, D.–Knetsch, J.L.–Thaler, R.H. (1991): Anomalies: the Endowment Effect, Loss Aversion, and Status Quo Bias. *Journal of Economic Perspectives*, 5: 193–206.
- Kerekes S.–Kindler J. (1994): A magyarok és a környezet 1993-ban? Európai összehasonlítás az Eurobarométer kérdőíve alapján. Budapest: Környezettudományi Központ Alapítvány.
- Lindenberg, S. (2002): Solidarity, its Microfoundations and Macrodpendence. In Favereau, O.–Lazega, E. eds.: *Conventions and Structures in Economic Organization*. Markets, Networks and Hierarchies. Cheltenham and Northampton: Elgar, 282–328.
- Ockenfels, A.–Weimann, J. (1999): Types and Patterns – An Experimental East-West-German Comparison of Cooperation and Solidarity. *Journal of Public Economics*, 71: 275–287.
- Olson, M. (1997): *A kollektív cselekvés logikája*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Ostrom, E. (1990): *Governing the Commons: The Evaluation of Institutions for Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Raub, W.–Weesie, J. (1990): Reputation and Efficiency in Social Interactions: an Example of Network Effects. *American Journal of Sociology*, 96: 626–654.
- TÁRKI (1993, 1996): Mészáros-Baráth-Polonyi-Vad: Lakossági vélemények, attitűdök a magyarországi környezetvédelem helyzetéről Zárótanulmány Budapest, 1996. november
- Vári A.–Vásárhelyi J.–Szirmai V.–Bognár J. (1997): Városi közösségekben folyó komplex környezetjavító-tudatformáló programok vizsgálata. Budapest: BKE Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék, november.
- Uzzi, B. (1997): Social Structure and Competition in Interfirm Networks: the Paradox of Embeddedness. *Administrative Science Quarterly*, 42(1): 35–67.

Szociológiai Szemle 2008/2.

FÜGGELÉK

101a. táblázat Melyik állítás áll Önhöz a legközelebb? (összes megkérdezett, %)

A hulladékok kezelésével nem kell különösebben foglalkozni, eddig is minden a szemétkerakóba került.	11%
A szelektív hulladékgyűjtés és újrahasznosítás nagyon fontos, mert egyre több hulladék keletkezik, melyet nem lehet egyszerűen csak elföldelni. A szelektív hulladékgyűjtés megoldja ennek a problémáját.	47%
A szelektív hulladékgyűjtés és újrahasznosítás nem elegendő a hulladékprobléma megoldásához, oda kell figyelni arra is, hogy csökkenjen a keletkező hulladék mennyisége.	40%
Nem tudja, nem válaszol	2%

101b. táblázat És ezek közül melyik állítás áll Önhöz a legközelebb? (összes megkérdezett, %)

Manapság a keletkező hulladék mennyisége évről-évre növekszik. Ezért mindenkinek kötelessége, hogy a szemetét szelektíven gyűjtse, hogy azt újrahasznosítsák, csak így biztosítható, hogy gyermekeinknek, unokáinknak is tiszta országot hagyjunk hátra.	72%
Nincs olyan jel, amely azt mutatná, hogy a hulladék-helyezés probléma lenne. Amíg a szemetes elszállítja és van hely a földben, addig a szelektív hulladékgyűjtéssel sem kell törődni.	10%
Az a legfontosabb, hogy ne kerüljön illegálisan az erdőszélre lerakásra a szemet. A többi majd a természet megoldja.	15%
Nem tudja, nincs válasz	3%

101c. táblázat Az eltérő csomagolási hulladékokat külön gyűjtők aránya

Hány hulladékfajta gyűjt/gyűjtene a háromból:	Jelenlegi gyakorlat			Feltételezett cselekvés
	spontán említés	tételes említés	← a kettőt együttvéve	
0	35%	30%	28%	17%
1	27%	23%	22%	24%
2	23%	25%	25%	32%
3	15%	23%	25%	27%

101d. táblázat Mit szoktak Önök itt ebben a háztartásban szelektíven gyűjteni? (NYITOTT KÉRDÉS)

Szoktak-e Önök itt ebben a háztartásban szelektíven gyűjteni...

1. Újságpapírt, nyomtatványokat?
2. Más papírhulladékokat?
3. Műanyag palackokat?
4. Fém italos dobozokat?

Szociológiai Szemle 2008/2.

5. Egyéb fémhulladékot?
6. Fehér üvegeket (konzerv, ital stb.)?
7. Színes üvegeket?
8. Elemeket, akkumulátorokat?
9. Festékes dobozokat?
10. Lejárt gyógyszert?
11. Kerti hulladékot, szerves hulladékot?
12. Háztartási gép és elektronikai hulladékot?
13. Egyéb, éspedig:

101e. táblázat Ön milyen hulladékokat lenne hajlandó szelektíven gyűjteni és külön zsákokba dobni, ha bevezetnék ezt a rendszert?

(NYITOTT KÉRDÉS)

hajlandó lenne-e szelektíven gyűjteni a háztartásában felhalmozódó...

1. Újságpapírt, nyomtatványokat?
2. Más papírhulladékokat?
3. Műanyag palackokat?
4. Fém italos dobozokat?
5. Egyéb fémhulladékot?
6. Fehér üvegeket (konzerv, ital stb.)?
7. Színes üvegeket?
8. Elemeket, akkumulátorokat?
9. Festékes dobozokat?
10. Lejárt gyógyszert?
11. Kerti hulladékot, szerves hulladékot?
12. Háztartási gép és elektronikai hulladékot?
13. Egyéb, éspedig:

101f. táblázat A megkérdezettek hány százaléka lépne be az adott áremelésnél az elfogadói körbe? (összes megkérdezett, %)

	Belépési gyakoriság
Nem hajlandó a jelenleginél többet fizetni	42
200–600 Ft	33
700–1200 Ft	23
Nt/nv	2

301a.48. kérdés: Hallott-e Ön arról, hogy szigorodtak az illegális szemétkerakókra kiszabható büntetéseket, és így akár 3 év börtönbüntetést is kaphat az, aki szemetet hord az illegális szemétkerakóba és, hogy akár 5 év börtönbüntetést kaphat az, aki veszélyes hulladékot hord az illegális helyekre?

- 1 – Hallott róla
2 – Nem hallott róla
0 – Nem tudja X – Nincs válasz

301a 49. kérdés: Mi erről az Ön véleménye:

- 1 – Még ennél is szigorúbban kellene büntetni,
- 2 – Egyetért a büntetéssel és annak súlyosságával vagy
- 3 – Túl szigorúnak érzi a büntetést?
- 0 – Nem tudja X – Nincs válasz

401a. táblázat Szabadidős tevékenységek: kultúra fogyasztás főkomponens faktorsúlyai
(Eljárás: *Principal Component Analysis*)

	Faktorsúly
Moziba járás	,721
Színházba járás	,802
Regényolvasás	,673
Múzeumok, kiállítások látogatása	,760
Zenehallgatás	,551

Megőrzött információhányad: 50%

401b. táblázat Társas aktivitás főkomponens faktorsúlyai
(Eljárás: *Principal Component Analysis*)

	Faktorsúly
Zenés-táncos szórakozóhelyekre járni	,838
Éttermek, sörözők, borozók látogatása	,835
Összejárni barátokkal, ismerősökkel	,739

Megőrzött információhányad: 65%

401c. táblázat Szabadtéri aktivitás főkomponens faktorsúlyai
(Eljárás: *Principal Component Analysis*)

	Faktorsúly
Túrázás, kirándulás	,702
Sportolás (egyéni)	,862
Foci, más labdajáték	,770

Megőrzött információhányad: 61%

401d. táblázat Szabadidős tevékenységek: egyéb otthoni tevékenységek főkomponens faktorsúlyai (Eljárás: *Principal Component Analysis*)

	Faktorsúly
Számítógépezés, internetezés	,760
Videó/DVD nézés	,796
Sportközvetítések nézése	,527
Sakkozás, kártyázás	,576

Megőrzött információhányad: 45%

401e. táblázat Aktivitási formák⁸ és a környezettudatosság kapcsolata (Perason-féle korrelációs együtthatók, zárójelben a szignifikanciahányados)

	Megvalósult cselekvés	Feltételezett cselekvés	Fizetési hajlandóság
Kultúrafogyasztás	-,173 (,000)	-,091 (,000)	-,241 (,000)
Társasági aktivitás	-,016 (,528)	-,020 (,433)	-,132 (,000)
Szabadtéri aktivitás	-,111 (,000)	-,086 (,001)	-,200 (,000)
Egyéb otthoni szabadidős elfoglaltságok	-,058 (,026)	-,116 (,000)	-,171 (,000)

601a. 23. kérdés: Részt venne-e Ön a lakókörnyezetében tervezett, környezetet érintő beruházást megelőző lakossági közmeghallgatáson?

- 1 – Biztosan részt vennék
- 2 – Valószínűleg részt vennék
- 3 – Valószínűleg nem vennék részt
- 4 – Biztos, hogy nem vennék részt?
- 0 – Nem tudja
- X – Nincs válasz

8 A főkomponensek negatív értékei jelzik, ha valakire jellemző az adott aktivitási forma, pozitív értékei pedig azt, ha nem.

901a. táblázat Nem és környezettudatosság kapcsolata (azonos probléma-térkép esetén)
(érdemben válaszolók, átlagok)

		Megvalósított cselekvés	Feltételezett cselekvés	Fizetési hajlandóság
<i>Problémakör: belvíz, árvíz</i>				
Fontosnak tartják	Férfiak	3,32	6,74	242
	Nők	3,68	6,97	260
	Összesen	3,52	6,87	252
<i>Szignifikancia⁹:</i>		,193	,519	,509
<i>Problémakör: autók által okozott légszennyezés</i>				
Fontosnak tartják	Férfiak	3,22	7,00	300
	Nők	3,34	6,51	298
	Összesen	3,29	6,73	299
<i>Szignifikancia:</i>		,644	,174	,959
<i>Problémakör: ivóvíz minősége</i>				
Fontosnak tartják	Férfiak	3,14	6,36	261
	Nők	3,55	5,98	261
	Összesen	3,37	6,14	261
<i>Szignifikancia:</i>		,108	,304	,989
<i>Problémakör: veszélyes hulladékok</i>				
Fontosnak tartják	Férfiak	3,43	7,10	288
	Nők	3,42	6,74	315
	Összesen	3,42	6,91	302
<i>Szignifikancia:</i>		,965	,332	,407
<i>Problémakör: allergiát okozó növények</i>				
Fontosnak tartják	Férfiak	3,60	6,75	283
	Nők	3,33	6,25	293
	Összesen	3,44	6,46	289
<i>Szignifikancia:</i>		,365	,212	,770
<i>Problémakör: gyárak által okozott légszennyezés</i>				
Fontosnak tartják	Férfiak	3,12	6,34	222
	Nők	3,23	6,41	285
	Összesen	3,18	6,38	253
<i>Szignifikancia:</i>		,691	,857	,043
<i>Problémakör: szelektív hulladékgyűjtés</i>				
Fontosnak tartják	Férfiak	4,48	7,53	330
	Nők	3,64	7,09	361
	Összesen	4,00	7,28	348
<i>Szignifikancia:</i>		,044	,397	,524

9 95%-os konfidencia-intervallumon.

Szociológiai Szemle 2008/2.

„HA VOLNA KÉT ÉLETEM...” A szerepkonfliktusból fakadó feszültségek a nyugat-európai, a posztoszocialista országok- és az USA-beli nők között*

GREGOR Anikó

PhD-hallgató, ELTE Társadalomtudományi Kar
H-1117, Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A.; e-mail: aniko.gregor@gmail.com

Abstract: This paper examines the chances and changes of conflicts between family and work roles of women in West-European, Post-communist and USA based on multivariate statistical method. The most significant differences among the various regions are the features of women employment which is reflected in the results as well. Based on the facts both in 1994 and in 2002 women living in Post-communist countries had the biggest chance to face with such role conflicts. In West-European countries women seemed to be more protected from such conflicts due to part-time employment.

Összefoglaló: A tanulmány a nyugat-európai, a posztoszocialista és az egyesült államokbeli nők családi és foglalkozási szerepei közötti konfliktusok esélyét és annak változását vizsgálja többváltozós statisztikai módszer segítségével. A különböző régiók között az egyik alapvető különbség a női foglalkoztatás jellegzetességei között húzódik, és ez visszatükröződik a kapott eredményekben. Az adatok tanúsága szerint 1994-ben és 2002-ben is a posztoszocialista országokban élő nőknek volt a legnagyobb esélye a szerepek közötti konfliktus ezen típusának átélésére, miközben a nyugat-európai régióban kimutatható, hogy a részmunkaidő jobban óvta ettől a szerepkonfliktustól a vizsgálatban résztvevő nőket.

Keywords: ISSP, double workload, role theory, role conflicts, role accumulation, family-work conflict, part-time employment

Kulcsszavak: ISSP, kettős teher, szerepelmélet, szerepkonfliktus, szerepakkumuláció, család-munka konfliktus, részmunkaidős foglalkoztatás

BEVEZETÉS

A nemi szerepekről szóló szakirodalomban kedvelt kutatási téma a leginkább nők esetén vizsgált „kettős teher” (*double burden*) jelensége. A kettős teher vagy egy másik közkezdvelt elnevezéssel, a második műszak (*second shift*) lényege, hogy a kétkere-

* Jelen tanulmány rövidített változata a szerző által írt „*Apa mosdik, anya főz*” – *Együtt lenni jó?* című szakdolgozat (2007) egyik fejezetének. A szerző köszönetét fejezi ki Székelyi Mária tanárnőnek a szakdolgozat és a tanulmány elkészülése során nyújtott szakmai segítségéért és támogatásáért. A szerző ugyancsak köszönettel tartozik Adamik Máriának a tanulmány különböző verzióihoz fűzött értékes megjegyzéseiért, valamint a *Szociológiai Szemle* két névtelen bírálójának hasznos és építő jellegű kritikáiért.

sős családmódel elterjedésével a nőknek két terepen is helyt kell állniuk: a munka világában és a háztartás vezetésében, gyereknevelésben is. A szerepek közötti konfliktusok típuspéldájaként említhetjük azt, amikor a női családi szerepek kerülnek konfliktusba a foglalkozási-hivatási szerepekkel.

A következőkben egy elméleti bevezetést követően az ISSP (*International Social Survey Programme*) 1994-es és 2002-es nemzetközi adatain többváltozós statisztikai módszerek felhasználásával próbáljuk meg megragadni a nőknek azon csoportját, akiknél az anyaszerep és a foglalkozási szerep konfliktusba kerülhetett. Előrebocsátjuk, hogy a rendelkezésünkre álló változókkal közvetlenül nem tudjuk mérni a szerepkonfliktus létét és annak mértékét, de közvetett információkat kaphatunk róla. Elgondolkodhatunk azon is, hogy vajon lehet-e kvantitatív módszerekkel mindezt megragadni, vagy ez egy tipikusan olyan terep, ahol a kvalitatív módszerek (pl. strukturált interjú) lehetnek a hatékonyabbak. A szerepek közötti konfliktus kutatásánál a kvalitatív módszerek képesek lehetnek a szerepek közötti ütközések mélyebb struktúráját feltárni, és nagy előnyük a kérdőíves kutatással szemben, hogy a konfliktust átélő a saját szavaival írhatja le az átélt érzelmeket. Ugyanakkor tudjuk, hogy a kvalitatív módszerek egyik legnagyobb hátránya, hogy nagyobb mintán igen időigényes az adatfelvétel és az eredmények elemzése. Összességében tehát az lenne a legideálisabb, ha kvalitatív és kvantitatív módszerekkel is történt volna a témában adatfelvétel. Jelen esetben azonban be kell érünk a kvantitatív adatokkal, melyekből viszont nagyobb mintára tudunk általánosabb kijelentéseket tenni a témával kapcsolatosan.¹

Mielőtt magára az elemzésre rátérnénk, bemutatjuk a társadalmi szerepek elméletét, ezen belül is a szerepkonfliktus-, illetve a szereppakkumulációs elméleteket. A szerepelméletek bemutatása után rátérünk a vizsgált országcsoportok bemutatására, különös tekintettel a női foglalkoztatottság alakulására és a szociálpolitika gyermek-ellátórendszerrel kapcsolatos jellemzőire. Ezt fogja követni az elemző rész.

TÁRSADALMI SZEREPEK ELMÉLETE, SZEREPKONFLIKTUS, SZEREPAKKUMULÁCIÓ

A klasszikus (normatív) szerepelmélet egyik atyja, G.H. Mead definíciója szerint a szerepek olyan szabályszerű, összetett viselkedések, amelyek egy adott szituációhoz kötődnek, egy személy egy sajátos célelés motivációja köré épülnek, és amelyek kollektív normák és elvárások által meghatározottak. (Mead 1973). Erving Goffman szerepdefiníciójában jobban kiemeli a szerephez kapcsolódó regulatív elemet. Goffman szerint „a státus egy bizonyos pozíció, a pozíciók valamely rendszerében vagy sémájában, amelyet a kölcsönös kötelek, a pozíciók birtokosainak jogai és kötelességei kapcsolnak az adott egységen belüli többi helyzethez. A szerep az a tevékenység, melyet bizonyos helyzetű ember akkor végez, ha kizárólag a helyzetéből adódó normatív követelmények alapján kellene cselekednie [...] A szerep a szocializáció alapegysége” (Goffman 1981: 10-12).²

1 Nem lehetetlen pusztán kvantitatív módon a szerepkonfliktus mérése. Chusmir és Koberg a nyolcvanas évek közepén dolgozta ki az ún. *sex role conflict scale*-t (SRCS), amelyben 17 állítással próbálják mérni a szerepek ütközéséből fakadó konfliktusokat (Chusmir–Koberg 1986).

Ezeket az elméleti megközelítéseket normatív szerepelméleteknek nevezzük, amelyek szerint a szerepviselkedés a szerepekhez kötődő regulatív szankcióktól függ, a viselkedést azok a szankciók határozzák meg, amelyek a szerepekhez kötődnek (Csepeli 2001).

A normatív szerepelméletekkel szembeni kritikai hangok a hatvanas években erősödtek fel. A fő kifogás pont ezt a normatív meghatározottságot érintette: túlságosan leegyszerűsítő és merev gondolat, hogy egy adott szerep alakítása során a lehetséges szankciókat figyelembe véve konform módon próbálunk viselkedni. Goffman mutat rá saját szerep-definíciójának felülvizsgálatakor, hogy a szerep tulajdonképpen tipikus reagálást jelent, amely még így is különbözhet a tényleges szerepalakítástól. Nagyon fontos, hogy a tipikus szerep nem az a szerep, amit a szerep normatív oldala előír. Éppen ezért külön kell választani a tipikus szerepet, a szerep normatív oldalát és a tényleges szerepalakítást. Ez a három nem feltétlenül esik egybe (Goffman 1978). A normatív szerepelméleti megközelítés kritikájaként született meg az interpretatív szerepelméleti megközelítés, amely a szerepek társas eredetére helyezi a hangsúlyt, a szociális mezőt állítja a középpontjába, kitüntetett figyelmet szentel a szerepalakítás kontextusának. Az interpretatív szerepelmélet nézőpontjából definiálja újra Helena Znaniecka Lopata a szerep fogalmát. Lopata (2006) szerint a szerep egymástól kölcsönösen függő társas interakciók sokasága, mely interakciók az egyén és egy társadalmi kör (*social circle*) között zajlanak. A szerep kötelezettségeket, jogokat és privilégiumokat is magában foglalhat. Érdekes azt is letisztázni, hogy kik tartoznak ebbe a bizonyos társadalmi körbe. Mindazok a személyek és egyéb társadalmi szereplők ide tartoznak, akik felé a szerepet alakító egyénnek valamilyen kötelezettségei vannak, és akiktől az egyén jogosultságot kap a szerep alakításához. Maga a társadalom, illetve maga a társadalmi kör az, amelynek jogában áll meghatározni azokat a szükséges képességeket, amelyek birtoklása esetén valaki képes lehet egy szerep alakítására.

Az egyén egy időben több szereppel is rendelkezhet, és ezek ütközhetnek egymással. A szerepkonfliktus altípusai közül mi most annak bemutatására fókuszálunk, amely során egy személy különböző szerepei kerülnek konfliktusba egymással. Ezeket szerepek közötti konfliktusoknak nevezzük³ (Csepeli 2001). Ennek következménye Csepeli szerint, hogy mindkét szerepteljesítés minősége romlik.

Cseh-Szombathy László szerepkonfliktussal kapcsolatos fejtegetéseiben a normatív szerepelméletre jellemző elemek térnek vissza. A szerepkonfliktusokat úgy definiálja, mint a sok szerepelvárás közötti ütközéseket (Cseh-Szombathy 1985: 68). A házastársi konfliktusoknak három fő forrását különíti el (első: a házastársak személyiségéből fakadó konfliktusok, második: a családi mikroközösség működéséből fakadó konfliktusok, harmadik: a makrotársadalom szintje, norma- és célrendszeréből fakadó konfliktusok), ezek közül számunkra a harmadik, azaz a makrotársadalmi tényezők a fontosak. Ide tartoznak a társadalomnak azok a normái, amelyek szabályozzák a nemi szerepek iránti elvárásokat. A szerepkonfliktusok egyrészt az eltérő szerepelvárások-

2 Meg kell jegyeznünk, hogy a szerepelmélet másik vezéralakja, Ralph Linton is a státus fogalmából indul ki a szerep definiálásakor. Mint megfogalmazza: „A kölcsönös viselkedés mintáinak ellentétes pozícióit státusoknak nevezik. [...] A státus egyszerűen jogok és köteleességek összessége. A szerep a státus dinamikus vonatkozása. [...] Amikor a státust alkotó jogokat és köteleességeket gyakorolja, szerepet játszik” (Linton 1997: 267).

3 A szerepkonfliktusok másik két csoportja a szerepen belüli konfliktus és a személy-szerep konfliktus.

ból, másrészt a társadalom fejlődéséből fakadó kulturális különbségekből is kialakulhatnak (Cseh-Szombathy 1985: 60). A szerző úgy véli, hogy ez a jelenség a mai nyugati, gazdaságilag fejlett társadalmakban leginkább a feleségeket sújtja, mi azonban kiterjesztjük mindezt a házasságon kívüli párkapcsolatban, élettársi közösségekben élő nőkre is. Véleményünk szerint ugyanis nem a papírtól függ az, hogy egy nő mennyire érez feszültséget a szerepkonfliktusából fakadóan. Cseh-Szombathy szerint a nőknél különösen problémás a kereső tevékenységből fakadó elvárásoknak és a családon belüli szerepek által támasztott elvárásoknak való megfelelés, megfelelni vágyás (Cseh-Szombathy 1985: 70). Egyrészt a nők már nem csak azért dolgoznak, mert nincs más választásuk (természetesen ez továbbra is nyomós érv, hiszen a nő jövedelme ugyanúgy alapvetően szükséges a kétkeresős családmodellek elterjedésével, mint a férfié), hanem mert érdekli is az, amiben tevékenykedik, és ezáltal önmegvalósítási igényeit is kielégíti. A fő konfliktus Cseh-Szombathy szerint abból fakad, hogy a nő a családi feladatainak ellátása során ragaszkodik a tradicionális megoldáshoz. „Ha valaki rendszeres kereső munkát végez, akkor e családi, gazdasági feladatokat már nem képes az egykor megkívánt szinten ellátni” (Cseh-Szombathy 1985: 71). Cseh-Szombathy külön kiemeli, hogy a modern társadalmakban az egyik legsúlyosabb összeütközés az anyaszerep és a foglalkozási szerep között van. Az anyák ugyanis a gyermekük megszületésekor rövidebb-hosszabb időre, de felfüggesztik keresőtevékenységüket, így viszont nem gyakorolják a hivatásukat. Az otthon töltött idő, a pálya megszakítása hátrányosan befolyásolhatja a nők későbbi előmeneteli lehetőségeit. Cseh-Szombathy szerint a társ szerepe rendkívül fontos lenne abban, hogy ezt a szerepkonfliktust csökkenteni lehessen, ha a társ „kezdetől fogva jelentőséget tulajdonít apaszerepének, és részt vállal a gyermekgondozásban. [...] A gyakoribb férjmagatartás azonban nem ez. A férfiak nagy része természetesnek tekinti, hogy felesége az anyai szerepet előnyben részesíti, és nem lát különösebb problémát a pálya megszakításában” (Cseh-Szombathy 1985: 74). Cseh-Szombathy szerint probléma, hogy ez a fajta magatartás még külső támogatásban is részesül a társadalom részéről, mert maga a társadalom is ilyen magatartást tart természetesnek. „Amikor az anyaság és a kereső munka konfliktusáról van szó, a megszokott reakció habozás nélkül elsőbbséget ad az anyai szerepnek, és mintegy természetesnek tekinti a női karrier szempontjából keletkező hátrányokat” (Cseh-Szombathy 1985: 75). Cseh-Szombathy szerint ebből a látásmódból belső szerepkonfliktusból könnyen lehet külső, a párkapcsolatban együtt élő felek közötti konfliktus, ha a férfi a nő munkaerőpiacra való visszatérése ellenére is úgy gondolja, hogy nem segít a házimunkában, mert úgy véli, hogy kereső tevékenysége révén eleget tesz az elvárásoknak (Cseh-Szombathy 1985: 75).

A szerepkonfliktus-elmélet tárgyalása során mindenképpen érdemel néhány szót az ún. szerepakkumulációs-elmélet. Ez a normatív szerepelméletek kritikai felülvizsgálásával párhuzamosan jelent meg, és a szerepkonfliktus-elméleteket kritizálja. Sieber szerint a szerepkonfliktus-elméletek figyelmen kívül hagyják azt a lehetőséget, hogy a többféle szerepalakítás következtében pozitív érzések, jutalmak is létrejöhetnek, amelyek meghaladhatják az elvárásokból fakadó teher mértékét. Négy típusba sorolja ezeket a lehetséges pozitívumokat: 1. (a szerepekből fakadó) privilégiumok, 2. státuszbiztonság, 3. szerepalakítás és státusz növelésének forrása, 4. személyiség gazdagodása és az én kielégítése (Sieber 1974) Nagy Beáta kiemeli, hogy a szerepakkumulációs elmélet akár még eredményesebb is lehetne a női munkavállalás vizsgálatokor a

szerepkonfliktus elmélettel szemben, de mindenképpen az lenne az ideális, ha a két eltérő nézőpont, megközelítés együttes alkalmazásával tárnák fel a kutatók a különböző szerepek alakításával kapcsolatos jellegzetességeket (Nagy 2001). Jelen kutatás során most nincs lehetőségünk a szerepakkumulációs elméletek nézőpontját is bevonni (tekintve, hogy ezzel kapcsolatos attitűdkérdéseket nem tették fel a megkérdezetteknek), de a jövőbeni kutatások esetében nem hagyhatjuk majd figyelmen kívül.

A VIZSGÁLT RÉGIÓK ÉS SAJÁTOSSÁGAIK

A vizsgálatban résztvevő országokat három régióba soroltuk: USA-t meghagytuk önmagában egy régióként, a posztszocialista országok alkották a második régiót (Csehország, Szlovénia, Bulgária, Lengyelország, Magyarország), és a többi, nyugat-európai ország pedig a harmadik régiót (Németország, Ausztria, Svédország, Norvégia, Spanyolország, Nagy-Britannia, Hollandia). A három régiót elsődlegesen Inglehart és Baker értéktérképe (2000) szerint hoztuk létre, ahol ezek az országcsoportok egy ún. szekuláris-rationális és egy megélhetés-önkifejezés tengely⁴ mentén kerültek három különböző síknegyedbe. De a témánk szempontjából más releváns különbségek is ahhoz vezettek, hogy ezt az országcsoportosítást megtartsuk. Leginkább a nők munkaerőpiacra történő beáramlásuk folyamatában, a részmunkaidős foglalkoztatás mértékében és a gyermekfelügyelet módjaiban láthatunk különbségeket. Blaskó Zsuzsa is kiemeli, hogy a posztszocialista országok és a nyugati országok között jelentős különbségek vannak a női munkavállalás keretében a strukturális és munkaerőpiaci háttérrel tekintve. (Blaskó 2006) Ezeket mutatjuk most be röviden.

S. Molnár Edit felhívja a figyelmünket arra, hogy „a nők helyzete másképp alakult a nyugat-európai, illetve a piacgazdaságra az elmúlt évtized során áttérő, volt szocialista országokban” (S. Molnár 1999: 44). A legfőbb különbség S. Molnár szerint, hogy Észak- és Nyugat-Európa országaiban a nők munkaerőpiacra történő beáramlása egyfajta szerves fejlődés eredménye volt, míg a posztszocialista országokban az erőltetett egyenjogúsítás politikai ideológiája nevében történt a női munkavállalás növelése, és ezt a közvélemény is sokkal nehezebben és jóval nagyobb ellenállással fogadta, mint Nyugat-Európában. A nők iskolai végzettségi szintjének fokozatos emelkedésével változott a közvélemény is a női munkavállalás megítélésével kapcsolatosan. A posztszocialista országokban a 70-es években az emberek nagyobb hányada azon a véleményen volt, hogy a nők szívesebben maradnának otthon, addig a nyolcvanas évekre már a munkaképes korú nők kisebb hányada gondolta azt, hogy a munkavállalás kényszerből fakad. A kilencvenes évek további véleménybeli modernizálódást hoztak⁵ (S. Molnár 1999).

4 A két dimenziót összesen tíz attitűdkérdésből hozták létre faktoranalízissel, a két dimenzió a tíz változó mentén tapasztalható országok közötti heterogenitásának 70 százalékát ragadta meg.

5 Ez utóbbihoz feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy Tóth Olga (1995a, 1995b) kutatásai szerint Magyarországon 1988 és 1994 között a férfiak, de különösen a nők véleménye tradicionálisabb irányba fordult a női munkavállalással kapcsolatosan. Tóth a vélemények változásának legfőbb okát abban látja, hogy „a nők belefáradtak abba a nyugat-európaihoz képest valóban nagy terhelésbe, ami a teljes munkaidős munka és a háztartás ellátása jelent” (Tóth 1995a: ??).

Az USA-ban az 1940-es években kezdett növekedni a házas nők foglalkoztatási rátája. Míg 1940-ben a házas nők 15 százaléka volt foglalkoztatott, addig 1950-ben 24, 1960-ban 32, 1970-ben 41, 1980-ban 50, 1995-ben pedig 61 százalék. Az óvodás- vagy iskoláskorú gyerekekkel rendelkező anyák munkaerőpiacra történő tömeges beáramlása a 60-as években kezdődött meg, 2000-re a legfeljebb óvodáskorú gyerekekkel rendelkező anyák kétharmada, az iskoláskorú gyerekekkel rendelkező anyáknak pedig háromnegyede volt jelen a munkaerőpiacon (Nagy Hesse-Biber–Carter 2005). Gøsta Esping-Andersen szerint az USA a liberális jóléti államok egyik példája, ahol rászorultság igazolásához kötött a segélyezés, és „a jóléti szféra határai egyenlők a munka helyett a segély választásának határhajlandóságával. A jogosultsági szabályok következképpen szigorúak és gyakran stigmához kapcsolódnak; a juttatások tipikusan szerények” (Esping-Andersen 1991: 124). Ez eredményezheti azt, hogy a nők igyekeznek belépni a munkaerőpiacra. A részmunkaidős foglalkoztatás az 1950-es évektől kezdve terjedt el, a legmeredekebb növekedés a 70-es években volt megfigyelhető. A részmunkaidős foglalkoztatásban dolgozó nők arányát vizsgálva azt láthatjuk, hogy az időben előrehaladva egyre jobban elválik egymástól a 22–44 évesek és a 45–64 éves nők részmunkaidős foglalkoztatási rátája: a fiatalabb korcsoporté 1969-ben 17 százaléka volt, az idősebbé 13 százalék. 1990-re a 22–44 éveseken belül 10 százalékponttal nőtt ez az arány, az idősebbek között kis mértékű (másfél százalékpontos) csökkenés következett be. (Tilly 1991) A női részmunkaidős foglalkoztatási ráta az OECD adatai szerint 2005-ben nem sokkal 20 százalék alatt volt.⁶ Az Egyesült Államokban profitorientált gyermekellátó intézmények működnek, és állami támogatásban csak a legrászorultabbak részesedhetnek. A gyermekes, kétkeresős családoknak tehát a legtöbb esetben maguknak kell kigazdálkodniuk azt az összeget, amelyből a gyermek napközbeni felügyeletét finanszíroznák. Tárkányi Ákos jegyzi meg, hogy az Egyesült Államokban „valamennyi fejlett ország közül a legkevésbé kiépített és bőkezű a családpolitika rendszere”. (Tárkányi 1997: 199) Az USA-ban a 3 év alatti gyermekek 54 százaléka volt gyermekintézményben elhelyezve 1995-ben, ez ahhoz képest, hogy a költségeket átlagosan 76 százalékban a szülők állják, elég magas arány. Frey Mária ezt azzal magyarázza, hogy „a családok nem pusztán az elérhetőségből indulnak ki a szolgáltatások igénybevételénél, hanem a költségből és a minőségből” (Frey 2001: 292). Nem ritka, hogy az alacsony jövedelmű családok akár a család bevételének negyedét is a gyermekgondozási díjra fordítják, derül még ki Frey fejtegetéseiből (Frey 2001). Margaret L. Anderson a nyolcvanas évek Amerikája kapcsán számol be arról, hogy az USA-ban a gyermekgondozás gyakorlatilag magán jellegű gondozást jelent. A gyermekgondozás felelőssége gyakorlatilag egy az egyben a nőkre hárul. Az anyák és a gyermekek otthoni „izolációja” azon a feltevésen alapszik, miszerint a gyerekről a legjobban az édesanyja képes gondoskodni. Mégis vannak kivételek – mondja Anderson, itt gondolhatunk a babysitterekre vagy a pótnagymamákra. Ilyenkor az anyuka menedzseli a gyermekgondozást, és egy másik nő lesz az, aki elvégzi azt. Anderson arról is beszámol, hogy ha az amerikai foglalkoztatási adatokat megvizsgáljuk, látható, hogy a gyermekes anyák nagyobb arányban lépnek be a munkaerőpiacra, és különösen magas ez a belépési arány azoknál az anyáknál, akiknek a gyermeke nem jár még iskolába (L. Andersen 1983: 181–182).

⁶ Forrás: www.oecd.org/dataoecd/30/39/38752777.pdf, letöltés ideje: 2008. június 14.

A nyugat-európai országok már jóval heterogénebb képet mutatnak, mégis megfigyelhetők bizonyos sajátosságok, amelyek elkülönítik ezt az országcsoportot az Egyesült Államoktól és a poszt szocialista országoktól. Nyugat-Európában is a II. világháborút követően kezdtek beáramlani a nők a munkaerőpiacra, ez a beáramlás az utóbbi két-három évtizedben gyorsult fel. A vizsgált országokban a nők foglalkoztatási rátái 2002-ben 65 százalék körül alakultak, és ez jelentős növekedést jelent az 1994-es szinthez képest, akkor átlagosan 50 százalékos volt a foglalkoztatási ráta. Mindenképpen meg kell jegyeznünk, hogy a vizsgált országok közül Spanyolország lóg ki jelentősen a foglalkoztatási rátákat tekintve (a nők foglalkoztatási rátája 2002-ben mindössze 44 százalék volt, 1994-ben a munkaképes korú nők harmada volt foglalkoztatott).⁷ A részmunkaidős foglalkoztatási rátákat tekintve viszont azt mondhatjuk, hogy a nyugati államokban a poszt szocialista országoknál magasabb arányban dolgoznak a nők részmunkaidőben. Látványosan kiemelkedik ebből a szempontból az országok közül Hollandia. 1994-ben 54, 2002-ben már 74 százalékos volt a nők részmunkaidős foglalkoztatása. Hollandia eltérő utat járt be a női munkavállalás tekintetében, mint a többi ország. A hatvanas években igen alacsony volt a nők, különösen a házas nők foglalkoztatási rátája (1960-ban a holland nők 26, a házas nők mindössze 7 százaléka volt foglalkoztatott), a kilencvenes évekre gyakorlatilag megduplázódott a nők foglalkoztatási rátája, a házas nők pedig meghétszereződött. Ezekben a változásokban igen jelentős szerepe volt a részmunkaidős munkalehetőségek elterjedésének. 1980-ban a foglalkoztatott holland nők fele részmunkaidőben dolgozott (Sainsbury 1996). Nyugat-Európa más országaiban is hasonló folyamatokat figyelhetünk meg, jellemző, hogy a hatvanas évektől kezdve a női foglalkoztatottak arányának növekedése mögött nagyrészt a házas nők munkaerőpiacra való tömeges belépése áll. Ez a jelenség pedig leginkább – akárcsak Hollandia esetében – a részmunkaidős foglalkoztatás elterjedésének köszönhető. Ugyancsak sokféle variánsa létezik a 6 éven aluliak ellátási formáinak. Nagy-Britanniában és Ausztriában a 3 év alatti gyermekek elhelyezésére, felügyelésére többnyire a magánszektor ad lehetőséget, míg a többi országban magas az állami szerepvállalás. A 3 év feletti gyerekek felügyelete már mindenhol többségében az állami intézményekben történik.⁸

A poszt szocialista országokban a nők munkaerő-piacra történő tömeges beáramlása a II. világháború után indult be a politikai ideológia erőteljes nyomására. Az extenzív iparosítás időszakában folyamatosan igényelte a munkaerőt, és az egyik legnagyobb tartalékot ebben az addig csak a háztartásban tevékenykedő, illetve a parasztságból elvándorló nők jelentették. (Schadt 2003: 40–41) Schadt Mária szerint jól elválaszthatóak egymástól a tőkés és a szocialista társadalmak abban a tekintetben, ahogyan a női foglalkoztatást a társadalmak megítélték. A szerző szerint a szocialista országokban „a gazdaság munkaerő-szükséglete folyamatosan felszívta a női munkaerő-tartalékot, ezért a nők gazdasági aktivitása folyamatosan növekvő és magas, míg a nyugat-európai társadalmakban a nők foglalkoztatása hullámzó”. (Schadt 2003: 42) Schadt szerint a szocialista társadalmak nőtagjainak drasztikus életmódváltására tett kísérletei számtalan negatív következménnyel jártak, hiszen míg korábban a házasságkötés után a nők szinte kizárólagos feladata a család ellátása volt, ezután viszont ez az életmód ki-

7 Forrás: KSH, Nemzetközi statisztikai évkönyv, 2004.

8 Forrás: OECD, www.oecd.org/dataoecd/45/28/37864525.pdf, letöltés ideje: 2008. június 14.

fejezetten leértékelődött a dolgozó nő képe és eszményéhez képest. Amit az ideológia a nők felszabadítása és egyenlősítése címszó alatt propagált, Schadt szerint nem volt más, mint a kettős teherviselés megszületése. A problémát leginkább az okozta, hogy a családban továbbra is a tradicionális munkamegosztás maradt meg, ráadásul a nőkhöz rendelték továbbra is azokat a feladatokat, amelyeket még a politikai ideológia is leértékelte (a háztartás vezetése). A kettős teherviselés mellett az új szerepelvárásokkal is meg kellett küzdeniük, ráadásul ezeknek a nőknek nem is volt mintájuk ahhoz, hogy ebben a teljesen új szituációban, a kétkeresős családmodellben hogyan tudnának megfelelni minden elvárt szerepnek, hogyan legyenek egyszerre dolgozó nők, jó feleségek és gondoskodó anyák (Schadt 2003: 143–146).

A posztszocialista országok sajátossága, hogy bár alacsonyabb a nők foglalkoztatási rátája a nyugat-európai nőkéhez képest, a női foglalkoztatottak döntő (csaknem teljes) többsége teljes munkaidőben dolgozik, a részmunkaidős foglalkoztatásban dolgozó nők aránya elenyésző, egyedül Lengyelországban haladja meg a 10 százalékot (2003-ban 13 százalék volt, miközben 1995-ben még csak alig 6 százalék). A vizsgálható posztszocialista országokban a nők foglalkoztatási rátája 55 százalék körül mozgott 2003-ban, ez az 1995-ös szinthez képest mindössze kb. 5 százalékponttal volt magasabb.⁹ Így tehát bár alacsonyabb szintű a foglalkoztatás, mégis akik a munkaerőpiacon jelen vannak, összességében több munkaórát dolgoznak, mint a nyugat-európai nők. Az OECD adatai szerint a posztszocialista országokban a 3-6 éves gyerekeket állami fenntartású óvodákban lehet elhelyezni, miközben a 3 év alatti gyermekek elhelyezési lehetőségei már valamivel változatosabb képet mutatnak az egyes országok között.¹⁰ Lengyelországban és Csehországban a 3 éves kor alatti gyerekek ellátása nagyobb mértékben történik a magánszektor keretein belül, míg a többi vizsgált országban sokkal jellemzőbb az állami szerepvállalás dominanciája.

ELEMZÉS

Arra voltunk kíváncsiak, hogy vajon a fejlett európai régióban, a posztszocialista országokban és az USA-ban élő anyák esetében van-e eltérés abban, hogy milyen jellegű anyaszerepet (teljes vagy rész munkaidős munkavállaló dolgozó anya, vagy főfoglalkozású anyaság) tartanak kívánatosnak a gyermek különböző életkorában, és hogy ők maguk az életükben mit tudtak megvalósítani.¹¹ Ha a kettő között eltérés van, akkor feltételezhető, hogy a kérdezett szerepkonfliktust élt át. A kérdés megválaszolására az ISSP 1994-es és 2002-es nemzetközi adatfelvételét használtuk fel. Hipotézisünk szerint a posztszocialista országokban élő nők között lesznek a legnagyobb arányban a feltételezhetően szerepkonfliktust átélt nők, hiszen őket sújtotta leginkább a kettős te-

9 Forrás: KSH, Nemzetközi statisztikai évkönyv, 2004, saját számítás.

10 Forrás: www.oecd.org/dataoecd/45/28/37864525.pdf, letöltés ideje: 2008. június 14.

11 Ugyan azt a kérdést, hogy maga a kérdezett hogyan dolgozott az egyes életszakaszokban, férfiaknak is feltettük, ám az az információ nem áll rendelkezésünkre, hogy milyen munkavégzést várnak el az apáktól az egyes életszakaszokban, így az apaszereppel kapcsolatos frusztrációt – bár rendkívül érdekes téma és terület volna – sajnos nem tudtuk megvizsgálni. A kutatásnak viszont egy további folytatandó ága lehetne.

her. Az időbeli változásokat illetően azt várjuk, hogy 1994-ről 2002-re nem változik érdemi mértékben a szerepkonfliktust potenciálisan átélő anyák aránya. A két időpont között ugyanis jóformán nem történt semmilyen érdemi változás ezekben az országokban, amelyek a foglalkoztatási formák pluralizálódására utalnának. A fejlett Európa régiójára és az USA-ra vonatkozóan azt várom, hogy kevésbé lesz magas a szerepkonfliktust átélő nők aránya, időben viszont a kétkeresős családmódel terjedésével akár növekedhet is ez az arány.

A kérdőívben mindkét évben a következő három¹² életszakaszra vonatkozóan tudakolták meg, hogy hogyan kellene dolgoznia a nőnek, illetve hogy maguk a válaszadók mit követtek, amikor hasonló helyzetben voltak? (A válaszlehetőségek a következők voltak: 1: teljes munkaidőben dolgozzon, 2: részmunkaidőben dolgozzon, 3: háztartásbeli státusz.)

1. amikor van nem iskoláskorú (hanem annál fiatalabb) gyermeke
2. amikor a legkisebb gyermek is iskolába jár még
3. amikor a gyerekek már kirepültek otthonról

Itt rögtön meg kell jegyeznünk, hogy a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok egyik nehézségébe ütközünk, ha megnézzük ezeket az életszakaszokat. Az egyes országok szociális ellátórendszere, és az a mögött megbújó ideológia nagyban befolyásolhatja azt, hogy ezek a határok egyáltalán közösen érvényesek lehetnek-e. Gondoljunk csak például Magyarországra, ahol a nagyobbik vágás bizonyosan nem a „nem iskoláskorú/iskoláskorú gyermek” határnál van, hanem sokkal fontosabb az óvodáskor, vagy akár a bölcsődéskor elérése, mert ekkortól válik lehetővé az anya számára, hogy akár már teljes munkaidőben dolgozzon, ráadásul a gyermek 3 éves korában mindenképpen megszűnik a GYES folyósítása is, ami mindenképpen arra ösztönzi majd a családot, hogy az anya is menjen el dolgozni, ha csak nincsenek annyira jó anyagi helyzetben, hogy megtehetik, hogy az anya ne dolgozzon. Mindezeket figyelembe véve azonban véleményünk szerint a létrehozott mutató jól használható majd arra, hogy rávilágítson az esetleges szerepkonfliktusokra, mert ezek az életszakaszok markánsak a család versus munka konfliktusában.

Ebből a három változóból tehát létrehoztunk egy új változót, ami a megfelelőnek tartott anyaszerepet, anyai munkavállalást vagy munka nem vállalását méri a megfelelő életszakaszokban, és egy másikat, ami azt mutatja, hogy ténylegesen mit tudtak megvalósítani. Értelemszerűen ebbe az elemzésbe azok a nők kerültek, akik mind egyik szakaszon átestek, és mindegyikre érvényes választ adtak.¹³ Ezek után néztük meg azt, hogy maguk a megkérdezettek mit valósítottak meg.¹⁴

12 Egészen pontosan négy életszakaszra vonatkoztak a kérdések, én azonban az elsőt (mielőtt még nem születik gyermeke a nőnek) elhagytam, mert ezáltal ordinális változóként tudtam kezelni a később létrejövő tipológiát.

13 Utólag korrigáltam azokat az eseteket, amikor pl. a kért életkora miatt tartottam aggályosnak, hogy lehet érvényes válasza a végső változón, így kirekesztettem pl. azokat a nőket, akiknek az életkora 18 és 29 év között volt. Az irányelv az volt, hogy iskoláskor előtt legfeljebb ugyanolyan mértékben dolgozzon, mint amikor a legkisebb gyermek iskolás, és ebben az életszakaszban is kisebb vagy ugyanolyan mértékben dolgozzon, mint amikor a gyerekek kirepültek, az ezeknek a kritériumoknak megfelelő válaszokat fogadtam el válaszstruktúráknak.

Ahogy az várható, az élet sok esetben átírja az elképzeléseket, és az elgondolt formák számánál a megvalósult formák száma jóval több.¹⁵ Ezekkel kibővült a tipológia.

A tipológia értékei egy olyan sorrendet adnak ki, amelynek egyik végén a mindvégig dolgozó anya (aki mindhárom életszakaszban teljes munkaidőben dolgozott, illetve ezt tartja kívánatosnak), míg a másik végén a mindvégig otthon maradó anya képe áll. Közöttük pedig a logikusnak ítélt választványok is sorrendbe rendezhetők. A lényeg az, hogy amikor a gyermek fiatalabb, lehetőleg potenciálisan több időt tudjon az anya velem eltölteni. Ha csak a két végpontot nézzük meg, akkor az látszik, hogy a válaszolóknak mindössze 7,4 százaléka preferálja azt az életformát, amikor az anya végig dolgozik, míg ennek a megvalósítására 28,7 százalékuk volt kénytelen. Eközben 17 százalék volt végig otthon mindhárom életszakaszban, ezt az opciót ideálisnak viszont egy kérdezett sem választotta. Jól látható tehát, hogy a kívánatosnak tartott és a végül megvalósított munkavégzés között igen nagy különbségek vannak (*Melléklet 1. táblázat*).

Ebből a két változóból létrehoztunk egy tipológiát, amelynek három értéke lett. Vannak azok a nők, akik nem tudták megvalósítani az elvárásaikat, és többet kellett dolgozniuk, mint szerettek volna ezekben az életszakaszokban. Ők azok, akik amiatt érezhetnek frusztrációt, mert az anyai szerepüket kevésbé tudták betölteni, mint a dolgozó nő szerepüket. Rajtuk kívül vannak azok a nők, akik abban a szerencsés helyzetben vannak, hogy úgy tudták alakítani az életüket, ahogyan azt ők optimálisnak gondolják. Végül a harmadik csoportot azok a nők alkotják, akik kevesebbet dolgoztak, mint amennyit szerintük kellene egy anyának ezekben az életszakaszokban. Ők pedig amiatt frusztrálódhatnak, mert a dolgozó női szerepüknek nem tudtak eleget tenni.

Ha 1994-et és 2002-t nézzük, akkor azt mondhatjuk, hogy nincs szignifikáns különbség a frusztrációt mérő változó megoszlásában a két év között (*1. táblázat*).

1. táblázat Az anyaszereppel kapcsolatos frusztrációt mérő változó (három életszakaszt vizsgálva) megoszlása 1994-ben és 2002-ben, %

	1994	2002	p
Többet dolgozott, mint amit kívánatosnak tart	43,1	44,7	0,5
Azt valósította meg, amit kívánatosnak tart	22,3	21,2	0,5
Kevesebbet dolgozott, többet volt otthon, mint amit kívánatosnak tart	34,5	34,1	0,8
Összesen	100,00	100,00	-

Ha megnézzük, hogy az egyes régiókban a két vizsgált évben hogyan alakult az egyes frusztrációs csoportba tartozó nők aránya, akkor azt láthatjuk, hogy egyedül a posztoszocialista országok esetében láthatunk szignifikáns változást, méghozzá két kategória mentén: azoknak a nőknek az aránya szignifikánsan csökkent, akik anyaszere-

14 A logikus struktúrájú választ adók aránya 85,70 százalék. A fennmaradó 14,30 százalék 12,84 százaléknál érvénytelen (válaszhiányos) és 1,46 százaléknál illogikus válaszadóból áll.

15 A megvalósult formák között előkerültek olyanok is, amelyeknek a választványját jónak ítélem meg, viszont az elvárt változón nem jelent meg. A megvalósult formák között előkerültek olyanok is, amelyeknek a választványját jónak ítélem meg, viszont az elvárt változón nem jelent meg. Ezekkel kibővült a tipológia.

pükben érezhették magukat frusztrálnak, azoké pedig szignifikánsan nőtt, akik kevesebbet dolgoztak, mint amennyit szerettek volna. (2. táblázat) A régiók egymáshoz hasonlítása során kirajzolódik, hogy mindkét évben a posztoszocialista országokban élők között volt a legmagasabb azoknak az aránya, akik többet dolgoztak, mint amennyit kívánatosnak tartottak volna. Ezzel tehát beigazolódni látszik a hipotézisünk.

2. táblázat Az anyaszereppel kapcsolatos frusztrációt mérő változó (három életszakaszt vizsgálva) megoszlása 1994-ben és 2002-ben a vizsgált régiókban, %

	1994	2002	p
<i>Fejlett Európa</i>			
Többet dolgozott, mint amit kívánatosnak tart	33,1	37,1	0,2
Azt valósította meg, amit kívánatosnak tart	28,6	23,7	0,1
Kevesebbet dolgozott, többet volt otthon, mint amit kívánatosnak tart	38,3	39,3	0,7
Összesen	100,0	100,0	
<i>Posztoszocialista országok</i>			
Többet dolgozott, mint amit kívánatosnak tart	70,5	60,1	0,00**
Azt valósította meg, amit kívánatosnak tart	17,7	21,6	0,1
Kevesebbet dolgozott, többet volt otthon, mint amit kívánatosnak tart	11,8	18,3	0,01*
Összesen	100,0	100,0	
<i>USA</i>			
Többet dolgozott, mint amit kívánatosnak tart	42,1	45,6	0,5
Azt valósította meg, amit kívánatosnak tart	19,5	19,2	0,9
Kevesebbet dolgozott, többet volt otthon, mint amit kívánatosnak tart	38,5	35,2	0,5
Összesen	100,0	100,0	

A posztoszocialista országok után mindkét évben az USA-ban a legnagyobb az anyaszerepükben frusztrálódást átélő nők aránya, a legkevesebb pedig a fejlett európai régióban. Érdekesre bukkanhatunk, ha megvizsgáljuk azoknak a nőknek az arányát, akik az elképzeléseiknek megfelelően tudták alakítani az anyai és a dolgozó női szerepüket. Míg 1994-ben még szignifikáns különbség van az egyes régiók között ebben a tekintetben, és jól látható, hogy a fejlett európai régió belül a legmagasabb ez az arány, addig 2002-re abszolút a kiegyenlítődség, és már nincs szignifikáns eltérés. Úgy tűnik tehát, hogy a markáns különbségek 2002-re már eltűntek, és a régiók nem különböznek abban, hogy a nők hány százaléka tudja beteljesíteni a vágyait az anyaszerep és a dolgozó női szerep összehangolásával kapcsolatban. Azoknak a nőknek az aránya pedig, akik kevesebbet dolgoztak, és többet voltak otthon, mindkét évben a fejlett európai régió és az USA-n belül volt a legmagasabb, míg a posztoszocialista régió belül a legalacsonyabb.

A posztoszocialista régióban azt láthatjuk, hogy szignifikánsan növekedett azoknak a nőknek az aránya, akik többet voltak otthon, és kevesebbet dolgoztak, mint amennyit kívánatosnak tartanak a vizsgált életszakaszokban, és mindemellett szignifikánsan nőtt azoknak a nőknek az aránya, akik többet voltak otthon, mint amennyit ideálisnak

tartottak volna. Makrostatisztikai mutatókban kerestük ez utóbbi jelenség magyarázatát. Ha megvizsgáljuk a régióba tartozó országokban a női munkanélküliségi ráta alakulását kb. 1993 és 2003 között, akkor azt láthatjuk, hogy Csehországban, Magyarországon és Szlovéniában csökkent, míg Bulgáriában és Lengyelországban nőtt, utóbbi országban 2003-ban a női munkanélküliségi ráta 20,4 százalékos¹⁶ volt. Úgy gondolom, hogy a többit otthon tartózkodók arányának növekedése mögött a munkanélküliség hatása bújík meg, ami az otthon szférájába irányította vissza a nőket. Mivel Lengyelország a régió legnagyobb országa, ezért az ott jelentkező erőteljes összefüggés az egész régió profilját meghatározza.

Mindent összevetve úgy látszik, hogy leginkább a posztszocialista régióon belül történtek változások, és ezen a régióon belül található a legtöbb összefüggést.

Mielőtt azonban rátérnénk a szerepek közötti konfliktus meglétének statisztikai vizsgálatára, megpróbáljuk alátámasztani azt az elképzelésünket, miszerint azok a nők, akik többit dolgoztak, mint amennyit kívánatosnak tartanak, egyfajta büntudatot érezhetnek amiatt, hogy gyermekeikkel kevesebb időt töltöttek. Tóth Olga az 1994-es ISSP-adatfelvétel magyar adatainak vizsgálatakor jutott arra a következtetésre, hogy egyfajta „társadalmi méretű lelkiismeret-furdalásnak vagyunk tanúi”, mivel jól látszott, hogy 1988-hoz képest 1994-re szignifikáns erősödött azzal az állítással való egyetértés, miszerint „Hat éves kora előtt mindenképpen megsínyli egy kisgyereket, ha az anyja dolgozik” (Tóth 1995b: 35). Még a magasan iskolázott nők között is csupán 20 százalék vélte úgy, hogy az anya munkavállalása nem jár automatikusan káros hatással a gyermekekre nézve (Tóth 1995b). Mi azt vizsgáltuk meg, hogy vajon az előbb definiált csoportok közül melyen belül lesz a legmagasabb egyetértés ezzel az állítással.¹⁷ A Tóth által Magyarország esetében látott kollektív lelkiismeret-furdalásról feltettük, hogy általánosan jellemző lesz a posztszocialista régióban élő nőkre (mindkét évben), és nagyobb mértékben érezhetik ezt, mint a fejlett európai vagy az egyesült államokbeli társaik. Feltételeztük továbbá azt is, hogy átlagosan azok a nők fognak a legnagyobb mértékben egyetérteni a fenti állítással, akik többit dolgoztak, mint amennyit szerintük ideális esetben kellett volna. A 3. táblázat a kapott eredményeinket foglalja össze.

16 Forrás: Nemzetközi statisztikai évkönyv, KSH, 2004.

17 Egy egész itemsort állt a rendelkezésünkre, amely a női munkavállalással kapcsolatos attitűdök méréseire volt hivatott, ám ebből egyedül ez az állítás volt az, amely mindkét évben és mindhárom régió esetében szignifikáns különbséget mutatott a szerepek közötti konfliktust mérő változónk csoportjai között.

3. táblázat „Hat éves kora előtt mindenképp megsínyli egy kisgyerek,
ha az anyja dolgozik.” átlagos egyetértés egy ötfokú skálán,
1: egyáltalán nem ért egyet – 5: teljesen egyetért

	1994	2002
<i>Fejlett Európa</i>	P=0,019<0,05	P=0,004<0,05
Többet dolgozott, mint amit kívánatosnak tart	3,57	3,41
Azt valósította meg, amit kívánatosnak tart	3,41	3,14
Kevesebbet dolgozott, többet volt otthon, mint amit kívánatosnak tart	3,34	3,21
Összesen	3,50	3,33
<i>Posztszocialista országok</i>	P=0,009<0,05	P=0,000<0,05
Többet dolgozott, mint amit kívánatosnak tart	3,85	3,71
Azt valósította meg, amit kívánatosnak tart	3,5	3,04
Kevesebbet dolgozott, többet volt otthon, mint amit kívánatosnak tart	3,69	3,52
Összesen	3,79	3,57
<i>USA</i>	P=0,002<0,05	P=0,000<0,05
Többet dolgozott, mint amit kívánatosnak tart	3,26	3,23
Azt valósította meg, amit kívánatosnak tart	2,63	2,11
Kevesebbet dolgozott, többet volt otthon, mint amit kívánatosnak tart	3,16	2,93
Összesen	3,13	3,00

Jól látható, hogy minden vizsgált évben és minden vizsgált régióban azok a nők értettek egyet átlagosan leginkább az említett állítással, akik többet dolgoztak, mint amennyit ideálisnak tartottak a gyermekük, gyermekeik egyes életszakaszában. Az egyik hipotézisünk tehát beigazolódott. Az a hipotézisünk is igaznak bizonyul, miszerint mindkét évben a posztszocialista nők értettek átlagosan leginkább egyet az állítással (mindkét évben $p=0,000<0,05$). Sőt, az is igaz, hogy mindkét évben a posztszocialista régióba tartozók nők értettek egyet átlagosan a leginkább az állítással azok közül, akik többet dolgoztak, mint amennyit ideálisnak tartanak (mindkét évben $p=0,000<0,05$). Az átlagok vizsgálatából még az is elmondható, hogy mind a fejlett európai régió válaszadói, mind a posztszocialista nők átlagos egyetértésének mértékében csökkenés következett be 1994-ről 2002-re. Úgy tűnik tehát, mintha a posztszocialista nőkre jellemző kollektív lelkiismeret-furdalás mértéke csökkent volna a két vizsgálati év között.

Mindezek után rátérnénk annak a vizsgálatára, hogy vajon milyen szocio-demográfiai tulajdonságokkal rendelkező nők élhetnek át nagyobb eséllyel szerepkonfliktust amiatt, mert többet dolgoztak, mint amennyit szerintük kellett volna. Mivel a figyelmünket a kívánatosnak tartottnál több munkavégzésből fakadó lehetséges szerepkonfliktus felé kívántuk fordítani, ezért létrehoztunk egy dummy változót, amelynek 1-es értéke jelenti, hogy többet dolgozott, 0-s értékébe pedig a változó többi értéke került (az ideálisnak megfelelő munkavállalást produkálók és akik kevesebbet dolgoztak, mint amennyit ideálisnak tartanak). Ezt a változót bináris logisztikus regresszió módszerével vizsgáltuk, a magyarázó változóink pedig a kérdezett kora, iskolai végzettsége, gazdasági aktivitása, lakóhelyének településtípusa, melyik régióba

tartozik, vallásosság és édesanyjának gazdasági aktivitása a kérdezett 14 éves kora előtt.¹⁸ Elsőként minden érvényes válasszal rendelkezőt bevontuk a modellbe, a magyarázó változók között pedig az adatfelvétel éve, a régióba tartozás, az iskolai végzettség, a korcsoport, a gazdasági aktivitás, a településtípus és a vallásosság szerepeltek. A logisztikus regresszió eredményeit a 4. táblázat foglalja össze.¹⁹

4. táblázat A foglalkozási és a családi szerepek konfliktusát elemző logisztikus regresszió eredményei, összes érvényesen válaszoló

Változó neve	B-érték	S.E.	Wald-	Szign. érték	Esélyhányados
<i>Konstans</i>	-1,05	0,32	10,24	0,00	0,36
<i>Vallásosság</i> (ateisták)			5,99	0,05	
Maximum havonta jár	0,25	0,15	2,92	0,09	1,29
Hetente jár	0,38	0,16	5,99	0,01	1,46
<i>Kérdezett anyja dolgozott-e a kérdezett 14 éves kora előtt</i> (nem)	0,53	0,10	26,36	0,00	1,70
<i>Életkor</i> (30–39 éves)			17,00	0,00	
40–49 éves	1,02	0,26	15,18	0,00	2,76
50–59 éves	0,90	0,25	12,56	0,00	2,46
60–69 éves	0,71	0,28	6,61	0,01	2,04
70 éves vagy idősebb	0,72	0,29	6,09	0,01	2,06
<i>Gazdasági aktivitás</i> (teljes munkaidőben aktív)			83,54	0,00	
Részmunkaidőben aktív	-0,96	0,18	27,57	0,00	0,38
Munkanélküli	-0,53	0,34	2,52	0,11	0,59
Nyugdíjas	-0,46	0,18	6,78	0,01	0,63
Háztartásbeli	-1,40	0,18	62,70	0,00	0,25
Egyéb inaktív	-0,14	0,32	0,18	0,67	0,87
<i>Régió</i> (fejlett Európa)			22,21	0,00	
Posztszocialista	0,73	0,17	18,03	0,00	2,07
USA	0,07	0,16	0,22	0,64	1,08

OLS $R_c = 0,12$

$RL^2 = 0,09$

Khi-négyzet próba értéke 224,82; $df=21$; $p = 0,00 < 0,05$, találati arány = 66,1%***, a priori vsz = 54,5%

Maga a modell szignifikáns,²⁰ a modell magyarázóerejét az OLS R^2 -tel jellemezhetjük, melynek értéke 0,12. A bevont független változók közül a vallásosság, a kérdezett anyjának gazdasági aktivitása, a kérdezett életkora, gazdasági aktivitása és a régió

- 18 A bináris logisztikus regresszió módszere lehetőséget ad arra, hogy a változók önálló magyarázóerejükben jelenjenek meg, tehát ki van belőlük szűrve azoknak a változóknak a hatása, amelyek még a modellben szerepelnek.
- 19 Itt és a továbbiakban csak a szignifikáns hatással bíró független változók szerepelnek. A változónév utáni zárójelben a referenciacella szerepel. A modellben válaszhiány miatt nem szerepelnek a bolgár, a spanyol, a brit és a norvég megkérdezettek.
- 20 Ezt a khi-négyzet próbához tartozó szignifikanciából láthatjuk. A független változók bevonása 9 százalékkal csökkentette a nulladik lépéshez tartozó likelihood-függvény értékét, ennyivel sikerült tehát javítani a lehető legrosszabb „illeszkedést”.

Szociológiai Szemle 2008/2.

hat szignifikánsan a függő változóra. Az esélyhányadosokból²¹ a következők olvashatók ki. A vallásosság éppen hogy szignifikánsan²² hat a frusztrációt mérő változóra. Az ateistákhoz²³ képest a hetente járók közel másfélszer nagyobb eséllyel élhetnek át szerepkonfliktust. Ez feltehetően abból fakad, hogy a vallásos világképben a nő szinte kizárólagos feladata a gyermeknevelés, így ha a család anyagi körülményei úgy hozták, hogy a nőnek is dolgoznia kell, akkor a vallásos nők nagyobb eséllyel élnek át frusztrációt, mint a nem vallásosak. Ha a kérdezett anyja dolgozott a kérdezett 14 éves kora előtt, akkor 1,7-szer nő meg az esélye, hogy többet fog dolgozni, mint amennyit kívánatosnak tart, tehát viszi tovább a családi mintát. A 30–39 évesek kategóriájához képest a 40–49 éveseknek majdnem háromszor akkora az esélyük, hogy többet dolgozzanak, és ennek a korcsoportnak a legmagasabb az esélyhányadosa. A teljes munkaidősökhöz képest a részmunkaidőben dolgozók körülbelül harmadakkora eséllyel érezhetnek a szerepeik között konfliktust, de szintén 1-nél kisebb az esélyhányadosa a nyugdíjasoknak és a háztartásbelieknek. A számunkra különösen lényeges eredmény pedig az, hogy a fejlett európai régióhoz képest a posztszocialista országokban élő nőknek körülbelül kétszer nagyobb az esélyük arra, hogy a foglalkozási és a családi szerepeik között konfliktust élhetnek át. Különösen nagy ez a különbség, ha azt is emlékeztünkbe idézzük, hogy a régiós hatás az összes többi változó kontroll alatt tartása mellett mutatkozik ilyen erősnek. Az amerikai nők a nyugat-európai társaikhoz hasonló eséllyel dolgoztak többet, mint amennyit ideálisnak tartanának. Feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy az évnak nem volt önmagában szignifikáns hatása, tehát az, ha 1994-ről 2002-re lépünk nem hat szignifikánsan arra, hogy változik-e a frusztrációt potenciálisan átélők aránya, ez az eredmény egybecseng azzal, amit a 2. táblázatban láthattunk. Önmagában véve nincs szignifikáns hatása az iskolai végzettségnek és a településtípusnak.

Nézzük meg, mi változik, ha 1994-re és 2002-re külön futtatjuk a modellt! (5. és 6. táblázat)

- 21 Az esélyhányados két esély hányadosa, az esély pedig két valószínűség hányadosa. Az esélyhányados azt fejezi ki, hogy a referenciacellához képest az adott cellába tartozók esetében mekkora eséllyel ütközhetnek a szerepek. Ha az esélyhányados nagyobb 1-nél, akkor a referenciacellához képest nagyobb az esélyük a szerepkonfliktusra.
- 22 A vallásossághoz tartozó szignifikancia 0,49995.
- 23 Valójában ők a nem vallásosak, illetve a templomba soha nem járók.

Szociológiai Szemle 2008/2.

5. táblázat A foglalkozási és a családi szerepek konfliktusát elemző logisztikus regresszió eredményei, összes érvényesen válaszoló 1994-ben

Változó neve	B-érték	S.E.	Wald- érték	Szign.	Esélyhányados
<i>Konstans</i>	-0,53	0,44	1,44	0,23	0,59
<i>Kérdezett anyja dolgozott-e a kérdezett 14 éves kora előtt (nem)</i>	0,32	0,15	4,52	0,03	1,38
<i>Gazdasági aktivitás (teljes munkaidőben aktív)</i>			66,84	0,00	
Részmunkaidőben aktív	-1,13	0,26	19,05	0,00	0,32
Munkanélküli	-0,54	0,52	1,08	0,30	0,58
Nyugdíjas	-0,32	0,25	1,56	0,21	0,73
Háztartásbeli	-1,72	0,26	45,07	0,00	0,18
Egyéb inaktív	-0,11	0,45	0,06	0,81	0,90
<i>Régió (fejlett Európa)</i>			19,07	0,00	
Posztszocialista	0,94	0,25	13,78	0,00	2,55
USA	-0,01	0,24	0,00	0,95	0,99

OLS $R_c = 0,16$ $RL^2 = 0,12$ Khí-négyzet próba értéke 161,49; df=20; $p = 0,00 < 0,05$, találati arány = 67,1%***, a priori vsz =55,1%

1994-ben szignifikáns a modellünk,²⁴ a modell magyarázóerejét mérő OLS R^2 értéke 0,16.²⁵ 1994-ben szignifikáns hatással a kérdezett anyjának gazdasági aktivitása, a kérdezett gazdasági aktivitása és a régióba való tartozás van csupán a függő változóra. Ha a kérdezett anyja dolgozott a kérdezett 14 éves kora előtt, akkor közel másfélszer nő meg az esélye annak, hogy a kérdezett frusztrációt élhet át amiatt, mert a családi kevésbé tudja beteljesíteni a dolgozó női szerepe mellett. A teljes munkaidőben dolgozókhöz képest a részmunkaidősök harmad akkora eséllyel élhetnek át hasonló szerepkonfliktust, a háztartásbeliek még ennél is kisebb, ötöd akkora esélyhányadossal rendelkeznek. 1994-ben a fejlett európai régióhoz képest a posztszocialista régióban élő nőknek két és félszer nagyobb volt az esélye arra, hogy többet dolgozzanak, mint amit kívánatosnak tartottak. Látható, hogy 1994-ben nincs szignifikáns hatása az iskolai végzettségnek, a településtípusnak, a vallásosságnak és a kérdezett életkorának sem.

Ha 2002-t nézzük, akkor az látható, hogy ebben az évben is szignifikáns a modellünk (ezt a chí-négyzet próba szignifikanciája alapján jelenthetjük ki – 6. táblázat).

24 A független változók bevonásával 12 százalékkal tudtuk javítani a legrosszabb illeszkedést.

25 A találatarány 67,1 százalék, ha a becslés és a tényleges csoport-hovatartozás keresztátlóját megvizsgáljuk, akkor a lambda mérőszámhoz tartozó szignifikancia ($\lambda = 0,26$; $p = 0,00 < 0,05$) azt jelzi, hogy a logisztikus regresszió független változói érdemben növelték a találatarányt.

6. táblázat A foglalkozási és a családi szerepek konfliktusát elemző logisztikus regresszió eredményei, összes érvényesen válaszoló 2002-ben

Változó neve	B-érték	S.E.	Wald- érték	Szign.	Esélyhányados
<i>Konstans</i>	-1,67	0,50	11,36	0,00	0,19
<i>Iskolai végzettség (legfeljebb 8 osztály)</i>			7,42	0,05	
9-11 osztály	0,48	0,24	3,89	0,03	1,61
12 osztály	-0,10	0,25	0,15	0,70	0,91
13 osztály v. több	-0,05	0,25	0,04	0,83	0,95
<i>Kérdezett anyja dolgozott-e a kérdezett 14 éves kora előtt (nem)</i>	0,72	0,15	23,80	0,00	2,06
<i>Életkor (30–39 éves)</i>			14,29	0,01	
40–49 éves	1,50	0,42	12,56	0,00	4,46
50–59 éves	1,40	0,41	11,73	0,00	4,07
60–69 éves	1,30	0,44	8,69	0,00	3,67
70 éves vagy idősebb	1,15	0,47	6,05	0,01	3,15
<i>Gazdasági aktivitás (teljes munkaidőben aktív)</i>			21,01	0,00	
Részmunkaidőben aktív	-0,77	0,27	8,30	0,00	0,46
Munkanélküli	-0,48	0,46	1,09	0,30	0,62
Nyugdíjas	-0,58	0,25	5,24	0,02	0,56
Háztartásbeli	-1,09	0,25	18,63	0,00	0,33
Egyéb inaktív	-0,29	0,47	0,39	0,53	0,75

OLS $R_1 = 0,11$

$RL^2 = 0,08$

Khi-négyzet próba értéke 102,38; df=20; $p = 0,00 < 0,05$, találati arány = 65,9%***, a priori vsz = 53,9%

A modellünk 2002-re is szignifikánsnak bizonyult.²⁶ A modell magyarázóerejét mérő OLS R^2 értéke 0,11.²⁷ Úgy tűnhet, hogy 1994-hez képest 2002-re valamelyest gyengült a modellünk. 2002-ben szignifikáns hatással volt a függő változóra az iskolai végzettség, a kérdezett anyjának gazdasági aktivitása a kérdezett 14 éves kora előtt, a kérdezett életkora, a kérdezett gazdasági aktivitása. Az alacsony végzettségűekhez képest a 9-11 osztályt végzetek valamivel több mint másfélszer nagyobb eséllyel érezhettek frusztrációt a lehetséges szerepkonfliktusok miatt, a 12 osztályt és a 13 vagy több osztályt végzetekhez tartozó esélyhányados kb. 1, ők tehát ugyanakkora eséllyel élhetnek át. Ha a kérdezett anyja dolgozott a kérdezett 14 éves kora előtt, ez kétszeresére növelte meg annak az esélyét, hogy a kérdezett többet dolgozzon, mint amennyit indokoltnak tart. 1994-hez képest ez az esélyhányados nőtt, ennek a tényezőnek erősebb lett a hatása. Míg 1994-ben nem volt szignifikáns hatása az életkornak, addig 2002-re ez megváltozott. A 30-39 évesekhez képest a 40-49 évesek majdnem négy és félszer nagyobb eséllyel élhetnek át frusztrációt szerepkonfliktus miatt, és a többi életkori kategóriában is 3 feletti az esélyhányados. A 30-39 éves korosztály tehát a lehetséges frusztráció tekintetében sokkal kedvezőbb helyzetben van 2002-ben, mint a 40-49 éves korosztály volt 1994-ben, amikor ők is a 30-39 éves korosztályba tartoztak. A jelenleg teljes munkaidőben dolgozókhöz képest az összes többi aktivitási kategóriához

26 A független változók bevonásával 8 százalékkal tudtuk javítani a legrosszabb illeszkedést.

27 A találatarány 2002-ben 65,9 százalék, és a becslést valamint a tényleges csoport-hovatartozás kereszt-táblája alapján számított lambda mérőszámhoz tartozó szignifikancia ($\lambda = 0,25$; $p = 0,00 < 0,05$) arról tanúskodik, hogy a logisztikus regresszió független változói érdemben növelték a találatarányt.

tartozó esélyhányados 1-nél kisebb, tehát kisebb eséllyel élhetnek át frusztrációt. 2002-re eltűnik a régió szignifikáns hatása ($p=0,07$) abban az esetben, ha a régióváltozó a szokásos három értéket (fejlett európai régió, posztszocialista országok, USA) veszi fel. Ha viszont létrehozunk egy dummy változót, amely azt méri, hogy a kérdezett a posztszocialista országok régiójába tartozik-e vagy sem, akkor ez a régióváltozó már szignifikáns hatást fejt ki a frusztrációt mérő változóra ($p=0,034$). Ebben a modellben a posztszocialista országokban élő nők másfélszer nagyobb eséllyel élnek át frusztrációt, mint a többi régióban élő nők. Ha az 1994-es modellt újrafuttatjuk ezzel a dummy régióváltozóval, akkor azt láthatjuk, hogy a posztszocialista országokhoz tartozó esélyhányados értéke 2,5. Mindezekből két dolog következik. Egyrészt a fejlett európai régió és USA közeledett egymáshoz, 2002-re tulajdonképpen egy csoportot alkotnak. Másrészt jól látható, hogy jelentősen csökkent – de még mindig 1-nél nagyobb – a posztszocialista régióhoz tartozó esélyhányados. Azaz 1994-ről 2002-re csökkent a posztszocialista nők frusztrációra való esélye, csökkent az esély a már kimutatott kollektív lelkiismeret-furdalásra.

Az egyes régiókon belül lefuttatott logisztikus regressziók a következő eredményeket mutatták. A fejlett európai régiót tekintve mindkét évben annak volt szerepe, hogy a kérdezett dolgozó vagy „főfoglalkozású” anya nevelte-e, valamint hogy milyen a kérdezett aktuális gazdasági aktivitása (*Melléklet 2. és 3. táblázat*). 1994-ben és 2002-ben is közel kétszer növelte meg a frusztrációra való esélyét valakinek az a tény, ha az anyja dolgozott a kérdezett 14 éves kora előtt. Megváltozott a teljes- és a részmunkaidős munkavállalás hatása is, hiszen míg 1994-ben a teljes munkaidőben dolgozókhoz képest a részmunkaidősök negyedakkora eséllyel élhettek át szerepkonfliktust, addig 2002-re ez az esélyhányados lecsökkent egészen 0,1-re. 2002-re tehát a fejlett európai régióban a részmunkaidő jobban óvta a nőket az ilyen jellegű szerepkonfliktustól, mint 1994-ben. Ez arra enged következtetni, hogy a fejlett európai régióban élő nők esetében a részmunkaidő, tehát a mindkét szerepnek való megfelelés oldja a szerepkonfliktust. Azoknak a nőknek tehát, akik valóban szeretnének mindkét területen kiteljesedni, ehhez a legjobb eszköznek a részmunkaidő bizonyul.

A posztszocialista régióban 1994 és 2002 között jelentős változások történtek, legalábbis erről árulkodnak a logisztikus regressziós modellek (*Melléklet 4. és 5. táblázat*). Bár mindkét évben szignifikáns a modell, 1994-ben jóval gyengébb a magyarázóereje (OLS $R^2=0,08$), mint 2002-ben (OLS $R^2=0,19$).²⁸ 1994-ben csupán a kérdezett gazdasági aktivitása hatott szignifikánsan a szerepek közötti konfliktus lehetőségét mérő változóra. Fejlett Európához képest a posztszocialista régióban nem a részmunkaidőben dolgozók rendelkeznek az egyik legkisebb esélyhányadossal a teljes munkaidőben dolgozókhoz képest (ők közel ugyanakkora eséllyel felelik azt, hogy többet dolgoztak, mint az ideálisnak tartott), hanem a háztartásbeliek, ők 0,16-szor kisebb eséllyel élhetnek át szerepkonfliktust.

2002-re a gazdasági aktivitás önmagában már nem is hatott szignifikánsan a frusztrációt mérő változóra. Nem úgy a kérdezett településtípusa, életkora. Érdekes, hogy a kérdezett anyjának gazdasági aktivitása egyik évben sem kapott szerepet a posztszocialista régióon belül. Volt viszont szignifikáns hatása – ahogy előre jeleztük –

28 Sőt, 1994-ben a logisztikus regresszió független változói érdemben nem növelték szignifikáns mértékben a találatarányt.

a településtípusnak: a községi lakosokhoz képest a városokban élő nők kétszer akkora eséllyel élhetnek át szerepkonfliktust. A 30–39 évesekhez képest a 40–49 évesek körülbelül ugyanakkora eséllyel, míg az 50–59 évesek és a 60–69 évesek is több mint másfélszer akkora esélyhányaddal bírnak.

Az USA-ban 1994-ben csupán egyetlen változó, a kérdezett gazdasági aktivitása hatott szignifikánsan a frusztrációt mérő változóra (*Melléklet 6. táblázat*). A teljes munkaidőben dolgozókhoz képest a részmunkaidőben dolgozók 0,33-szor kisebb eséllyel élhettek át szerepkonfliktust. Érdekes, hogy az egyéb inaktívak viszont 2,4-szer nagyobb eséllyel számolhattak be frusztrációról. 2002-re aztán már az egész modell sem volt szignifikáns (*Melléklet 7. táblázat*). Hiába, hogy a kérdezett anyjának gazdasági aktivitása mellett 0,01-es szignifikancia áll, önmagában ez a változó még kevés volt ahhoz, hogy az egész modell szignifikáns legyen. Látszólag az USA-ban 2002-re nincs olyan dimenzió, ami mentén valamilyen biztonsággal, bejósolhatóvá válna, hogy kérdezett érez-e valamilyen feszültséget az anyaszerepének nem megfelelő beteljesítése miatt.

ÖSSZEGZÉS

Jól látható tehát, hogy a posztszocialista régióban bár csökkent azoknak a nőknek az aránya, akik esetében a foglalkozási szerep és a családi szerep konfliktusba kerülhetett, a vizsgált három régió közül még 1994-ben és 2002-ben egyaránt itt volt a legmagasabb azoknak a nőknek az aránya, akik többet dolgoztak, mint amennyit szerintük kellett volna. 1994-ben a posztszocialista nők két és félszer nagyobb eséllyel tartoztak bele az ideálisnál többet dolgozók csoportjába a másik két régióban élő nőkhöz képest. Ez az esély 2002-re ugyan csökkent, de még így is másfélszer akkora eséllyel dolgoztak többet a posztszocialista nők az általuk elképzelt ideálisnál. Mindenképpen ki kell emelni, hogy az iskolai végzettségnek jóformán alig volt hatása a foglalkozási szerep és a családi szerep konfliktusának esélyére. Egyedül 2002-ben láthattuk, hogy a legfeljebb 8 osztályt végzettekhez képest az egy szinttel magasabb iskolai végzettségűek másfélszer nagyobb eséllyel élhetnek át szerepkonfliktust, de az iskolázottság emelkedésével nem nőttek az esélyek. Az egyes régiókon belüli modelleknél pedig már sehol sem volt szignifikáns a hatása. Az eltérő iskolai végzettségű nők tehát kb. azonos eséllyel élnek át a foglalkozási és a családi szerepek közti konfliktust. A posztszocialista országok a családdal rendelkező munkaerő számára nem tudnak olyan foglalkoztatási módot a teljes munkaidő mellett alternatívaként felmutatni, amellyel csökkenteni lehetne a foglalkozási és a családi szerepek közötti konfliktust. Az alternatívák (leginkább a részmunkaidős foglalkoztatás) fájó hiányáról tanúskodnak az adatok. A fejlett európai régió vizsgálatánál kimutattuk, hogy a részmunkaidős foglalkoztatás szerepének erősítésével könnyebben vissza lehetne vezetni a munkaerőpiacra azokat a nőket, akik a gyermekük születése következtében egy időre kiszorultak onnan. Ezáltal nőni tudna a női foglalkoztatottak aránya, és ez végső soron nem csak az adott ország, hanem az egész Európai Unió számára is hasznos lenne, hiszen az Unió az utóbbi évtizedben egyre súlyosabb munkaerő-deficittel kénytelen szembenézni az előregedő társadalmak miatt. Arne L. Kalleberg a *The Mismatched Worker* című könyvében kiemeli,

Szociológiai Szemle 2008/2.

hogy jónéhány országban (köztük az Egyesült Államokban) a nők munkaerőpiacra való belépést egyéni döntésként értékelik, holott ennek vagy az elmaradásának nagyon komoly hatásai vannak az egész nemzetgazdaságra (Kalleberg 2006). Kalleberg szerint – és ezt mi is könnyen beláthatjuk – nem elég a rugalmas és a részmunkaidős foglalkoztatási formák elérhetőségén javítani: biztosítani kell mindehhez az infrastrukturális hátteret (pl. bölcsődék, napközbeni gyermekfelügyelet stb.). Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a nők foglalkozási és családi szerepeik közötti konfliktus csökkentésében hatékonyan tudnának segíteni a társak is, például a háztartási munkák egyenlőbb megosztásával. Mindezek hiányában a foglalkozási szerep és a családi szerep közötti konfliktus folytonos, generációról generációra való újratermelődésének lehetünk nagy valószínűséggel a jövőben tanúi.

IRODALOM

- Blaskó Zs. (2006): *Nők és férfiak, keresőmunka, házimunka – A „család” tematikájú ISSP 2002-es adatfelvételének elemzése*. Budapest: KSH NKI.
- Chusmir, L.H.–Koberg, Ch.S. (1986): Development and Validation of the Sex Role Conflict Scale. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 22 (4): 397–409.
- Cseh-Szombathy, L. (1985): *A házastársi konfliktusok szociológiája*. Budapest: Gondolat.
- Csepeli, Gy. (2001): *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris.
- Esping-Andersen, G. (1991): Mi a jóléti állam? In Ferge Zs.–Lévai K. szerk.: *A jóléti állam*. Budapest: T-Twins, 116–135.
- Frey M. (2001): Egyensúlyt teremteni a fizetett munka és a családi élet között. *Demográfia*, 3–4: 280–304.
- Goffman, E. (1978): Érintkezések: szórakozás a játékban. In Goffman, E.: *Érintkezések (Válogatott tanulmányok)*. Szociológiai füzetek 14., Budapest: Oktatási Minisztérium.
- Goffman, E. (1981): *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest: Gondolat Kiadó, 10–15.
- Inglehart, J.–Wayne E. (2000): Modernization, Cultural Change and the Persistence of Traditional Values. *American Sociological Review*, 65: 19–51.
- Kalleberg, A.L. (2006): *The Mismatched Worker*. New York: W.W. Norton & Company.
- L. Andersen, M. (1983): *Thinking About Women – Sociological Perspectives on Sex and Gender*. New York: Macmillan Publishing.
- Linton, R. (1997): Státus és szerep In Bohannan, P.–Glazer, M. eds.: *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest: Panem-McGraw Hill Book, 267–284.
- Lopata, H.Z. (2006): Gender and Social Roles In Chafetz, J.S. ed.: *Handbook of the Sociology of Gender*. New York (NY): Springer.
- Mead G.H. (1973): *A pszichikum, az én és a társadalom*. Budapest: Gondolat.
- Nagy B. (2001): *Női menedzserek*. Budapest: Aula.
- Nagy Hesse-Biber, Sh.–Carter, G.L. (2005): *Working Women in America: Split Dreams*. Oxford: Oxford University Press.
- KSH (2004): *Nemzetközi statisztikai évkönyv*.
- S. Molnár E. (1999): Családi értékek – magatartások – demográfiai tendenciák. *Századvég*, 14(ősz), 31–54.
- Sainsbury, D. (1996): *Gender, Equality and Welfare States*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schadt M. (2003): *„Feltörekvő dolgozó nő.”* Pécs: Pro Pannonia Kiadói Alapítvány.

Szociológiai Szemle 2008/2.

- Sieber, S.D. (1974): Toward a Theory of Role Accumulation. *American Sociological Review*, 39(4): 567–578.
- Tárkányi, Á. (1997): Európai családpolitikák: összehasonlítások, következtetések svéd, francia és amerikai példák alapján. *Demográfia*, 2–3: 195–202.
- Tilly, Ch. (1991): Reasons for the Continuing Growth of Part-Time Employment. *Monthly Labor Review*, március: 10–18.
- Tóth O. (1995a): Attitűdváltozások a női munka megítélésében. *Szociológiai Szemle*, 1: 71–86.
- Tóth O. (1995b): Hogyan egyeztethető össze a női munka a családi szerepekkel? *INFO-Társadalomtudomány*, 32: 33–39.

MELLÉKLET

1. táblázat Hogyan dolgozzon a nő az egyes életszakaszokban
 (amikor a gyerek még nem iskoláskorú, amikor a legkisebb gyerek iskolás,
 amikor a gyerekek kirepültek)? Lehetséges válaszok:
 teljes munkaidőben dolgozzon, részmunkaidőben dolgozzon, maradjon otthon.
 A válaszstruktúrák és azok megoszlása, %

Hogyan dolgozott a nő?	Ténylegesen %	Ideálisan %	Jó-e ez a válaszstruktúra?
Teljes-teljes-teljes munkaidő	28,68	7,44	Igen
Teljes-teljes-részmunkaidő	0,77	-	Nem
Teljes-teljes-otthon maradt	1,19	-	Nem
Teljes-rész-teljes munkaidő	0,34	0,64	Nem
Teljes-teljes-részmunkaidő	0,32	-	Nem
Teljes-rész-otthon maradt	0,13	-	Nem
Teljes-otthon-teljes munkaidő	0,41	-	Nem
Teljes-otthon-részmunkaidő	0,25	-	Nem
Teljes-otthon-otthon maradt	0,52	0,14	Nem
Rész-teljes-teljes munkaidő	5,38	11,49	Igen
Rész-teljes-részmunkaidő	0,42	-	Nem
Rész-teljes-otthon maradt	0,24	-	Nem
Rész-rész-teljes munkaidő	5,58	-	Igen
Rész-rész-részmunkaidő	4,29	20,57	Igen
Rész-rész-otthon maradt	0,80	-	Nem
Rész-otthon-teljes munkaidő	0,12	-	Nem
Rész-otthon-részmunkaidő	0,08	-	Nem
Rész-otthon-otthon maradt	0,78	0,69	Nem
Otthon-teljes-teljes munkaidő	7,29	4,75	Igen
Otthon-teljes-részmunkaidő	0,38	-	Nem
Otthon-teljes-otthon maradt	0,50	-	Nem
Otthon-rész-teljes munkaidő	6,65	-	Igen
Otthon-rész-részmunkaidő	5,63	30,37	Igen
Otthon-rész-otthon maradt	0,79	-	Nem
Otthon-otthon-teljes munkaidő	6,22	11,08	Igen
Otthon-otthon-részmunkaidő	5,31	-	Igen
Otthon-otthon-otthon maradt	16,94	-	Igen
Nem adott érvényes választ	-	12,84	-
Összesen	100,00	100,0	-

2. táblázat A foglalkozási és a családi szerepek konfliktusát elemző logisztikus regresszió eredményei, fejlett európai régió 1994-ben

Változó neve	B-érték	S.e.	Wald-érték	Szign.	Esélyhányados
<i>Konstans</i>	-0,27	1,00	0,08	0,78	0,76
<i>Kérdezett anyja dolgozott-e a kérdezett 14 éves kora előtt (nem)</i>	0,69	0,29	5,61	0,02	1,99
<i>gazdasági aktivitás (teljes munkaidőben aktív)</i>			29,69	0,00	
Részmunkaidőben aktív	-1,41	0,56	6,22	0,01	0,24
Munkanélküli	-0,89	0,73	1,50	0,22	0,41
Tanuló					
Nyugdíjas	-0,91	0,54	2,84	0,09	0,40
Háztartásbeli	-2,88	0,56	26,40	0,00	0,06
Egyéb inaktív	-1,34	0,70	3,69	0,05	0,26

OLS $R^2 = 0,19$

RL² = 0,16

Khi-négyzet próba értéke 58,82; df=18; p = 0,00 < 0,05, találati arány = 71,2%***, a priori vsz = 62,4%

3. táblázat A foglalkozási és a családi szerepek konfliktusát elemző logisztikus regresszió eredményei, fejlett európai régió 2002-ben

Változó neve	B-érték	S.e.	Wald-érték	Szign.	Esélyhányados
<i>Konstans</i>	-0,98	1,02	0,92	0,34	0,38
<i>Kérdezett anyja dolgozott-e a kérdezett 14 éves kora előtt (nem)</i>	0,65	0,28	5,20	0,02	1,91
<i>Gazdasági aktivitás (teljes munkaidőben aktív)</i>			26,50	0,00	
Részmunkaidőben aktív	-2,38	0,58	16,57	0,00	0,09
Munkanélküli	-0,43	0,78	0,31	0,58	0,65
Tanuló					
Nyugdíjas	-1,13	0,54	4,32	0,04	0,32
Háztartásbeli	-2,25	0,54	17,28	0,00	0,11
Egyéb inaktív	-0,90	0,86	1,10	0,29	0,41

OLS $R^2 = 0,18$

RL² = 0,14

Khi-négyzet próba értéke 51,73; df=18; p = 0,00 < 0,05, találati arány = 71,8%***, a priori vsz = 60,3%

4. táblázat A foglalkozási és a családi szerepek konfliktusát elemző logisztikus regresszió eredményei, posztszocialista régió 1994-ben

Változó neve	B-érték	S.e.	Wald-érték	Szign.	Esélyhányados
<i>Konstans</i>	-0,98	1,02	0,92	0,34	0,38
<i>Gazdasági aktivitás</i> (teljes munkaidőben aktív)			10,98	0,05	
Részmunkaidőben aktív	-0,09	0,71	0,01	0,90	0,92
Munkanélküli	-0,78	0,65	1,46	0,23	0,46
Tanuló					
Nyugdíjas	-0,23	0,39	0,35	0,55	0,79
Háztartásbeli	-1,81	0,58	9,72	0,00	0,16
Egyéb inaktív	-0,54	0,77	0,49	0,48	0,58

OLS $R_c = 0,08$

RL $_c = 0,07$

Khi-négyzet próba értéke 31,86; df=18; $p = 0,02 < 0,05$, találati arány = 71,2%, a priori vsz = 70,0%

5. táblázat A foglalkozási és a családi szerepek konfliktusát elemző logisztikus regresszió eredményei, posztszocialista régió 2002-ben

Változó neve	B-érték	S.e.	Wald-érték	Szign.	Esélyhányados
<i>Konstans</i>	0,02	0,74	0,00	0,98	1,02
<i>vallásosság</i> (ateisták)			13,57	0,00	
Maximum havonta	0,58	0,38	2,27	0,13	1,78
hetente	-0,32	0,35	0,84	0,36	0,73
<i>Településtípus</i> (falu)			6,55	0,04	
város	0,68	0,30	5,30	0,02	1,98
nagyváros	0,08	0,31	0,07	0,79	1,09
<i>Életkor</i> (30–39 éves)			9,81	0,04	
40–49 éves	0,06	0,65	0,01	0,92	1,06
50–59 éves	0,50	0,66	0,58	0,45	1,65
60–69 éves	0,44	0,72	0,37	0,54	1,55
70 éves vagy idősebb	-0,47	0,74	0,40	0,53	0,63

OLS $R_c = 0,19$

RL $_c = 0,16$

Khi-négyzet próba értéke 80,34; df=18; $p = 0,00 < 0,05$, találati arány = 70,7%***, a priori vsz = 59,0%

6. táblázat A foglalkozási és a családi szerepek konfliktusát elemző
logisztikus regresszió eredményei, USA 1994-ben

Változó neve	B-érték	S.E.	Wald- érték	szign.	Esélyhányados
<i>Konstans</i>	-0,28	1,12	0,06	0,80	0,75
<i>Gazdasági aktivitás</i> (teljes munkaidőben aktív)			14,06	0,03	
Részmunkaidőben aktív	-1,10	0,52	4,48	0,03	0,33
Munkanélküli	-0,39	1,65	0,06	0,81	0,68
Tanuló					
Nyugdíjas	-0,26	0,58	0,20	0,65	0,77
Háztartásbeli	-1,52	0,55	7,61	0,01	0,22
Egyéb inaktív	0,88	1,35	0,42	0,52	2,40

OLS $R^2 = 0,14$

RL $R^2 = 0,12$

Khi-négyzet próba értéke 31,78; $df=18$; $p = 0,03 < 0,05$, találati arány = 70,8%** , a priori vsz = 58,6%

7. táblázat A foglalkozási és a családi szerepek konfliktusát elemző
logisztikus regresszió eredményei, USA 2002-ben

Változó neve	B-érték	S.E.	Wald- érték	szign.	Esélyhányados
<i>Konstans</i>	-1,74	1,24	1,97	0,16	0,18
<i>kérdezett anyja dolgozott-e a</i> <i>kérdezett 14 éves kora előtt (nem)</i>	0,93	0,35	7,06	0,01	2,55

OLS $R^2 = 0,13$

RL $R^2 = 0,10$

Khi-négyzet próba értéke 26,70; $df=18$; $p = 0,08 > 0,05$, találati arány = 67,7%** , a priori vsz = 55,0%

MŰHELY

A KÖRNYEZETVÉDELLEM REPOLITIZÁLÓDÁSA Ökopolitikai értelmezési keretek dinamikája a Zengő-Mozgalomban¹

SCHEIRING Gábor

MTA Politikatudományi Intézet
Cím; e-mail: sch.gabor@gmail.com

BEVEZETŐ

„Úgy tűnik, megállapíthatjuk, hogy a Zengő védelmében kialakult koalíció valóban nagy jelentőségű: vele lépte át a politikában a zöld mozgalom azt a határt, ami a megtúrt kategóriát a visszaszorítandótól elválasztja. Az ökológiai alternatíva elérte az ingerküszöböt, a kritikus tömeget.”²

„[A] hegytető védelmében mutatott kiállással új fejezet kezdődhet a hazai zöld-politikában.”³

Reggel négykor keltettek bennünket. Egy mikrobusz és egy kocsit várt ránk, így alig maradt időnk befejezni a transzparenseket. A hideg nem akart múlni, ahogy megérkeztünk a hegy lábához. A fák jegesen villogtak a holdfényben. Úgy huszonöt elszánt állampolgár gyűlhetett össze azon a fagyos reggelen, hogy a hegyet megmászva előbb érkezzenek a tetőre, mint a fák kidöntésére készülők buldózerek. A tetőn azonnal hozzáláttunk a barikádépítéshez, hogy elzárjuk a radar tervezett helyszínéhez vezető utakat. Idővel egyre több ember érkezett, a reggel végére már a média is megjelent. Aggódó, de elszánt emberek lepték el a mecseki hegytetőt. Bár az építkezés kezdetét arra reggelre tervezték, mégsem történt semmi. A kivitelező zavarba jött. Az „első zengői csata” eldőlt. A következő napokon az állampolgárok megszervezték a „Zengő-örséget”, voltak, akik bevállalták a mínusz húsz-harminc fokos éjszakázást is a hegytetőn, tél közepén. Néhány nappal később a kivitelező egy biztonsági csapatot bérelt föl, hogy megtisztítsa a terepet az aktivistáktól, akik viszont a fákhöz láncolták ma-

- 1 A cikk a Közép-Európai Egyetem (CEU) szociológia és szociál-antropológia tanszékére a mesteri fokozat megszerzéséhez benyújtott szakdolgozat rövidített és átdolgozott változata. Köszönettel tartozom a Védegyelet csapatának, amiért elviselték, hogy a kutatás elvégzése érdekében „élősködjem rajtuk”, Don Kalbnak és Boda Zsoltnak a kutatás elvégzéséhez nyújtott tanácsaiért, és Zentai Violetának a dolgozathoz fűzött megjegyzéseiért.
- 2 Vay Márton (2005: 15), a Védegyelet Zengő-kampány koordinátora, a *Zengő: Ökológia, politika és társadalmi mozgalmak a Zengő-konfliktusban* című kötet szerkesztője.
- 3 Kumin Ferenc, politológus (Kumin 2004).

gukat, így téve lehetetlenné a fák kivágását. A „második zengői csata” is eldőlt. A fákért folytatott küzdelmet „a szívekért és agyakért” a nyilvánosság előtt folytatott küzdelem követte.

A Zengő a bánáti bazsarózsa (*Paeonia officinalis banatica*) otthona, e faj kilencven százaléka él e hegyoldalon. A Dél-Dunántúl legmagasabb hegycsúcsa (682m) fekvésének köszönhetően egyben egy NATO radar tervezett otthona is lett volna. A terület védett, a konfliktus kirobbanásakor már folyamatban volt a Natura 2000-hez való csatlóása, ami EU szintű védeltséget biztosít. A Zengőért aggódó állampolgárok, helyiek és országos civil szervezetek, a jogi védelem elégtelenségéből kiindulva polgári engedetlenséggel védték meg a hegytetőt. A konfliktus menete jól ismert, e tanulmánynak nem tárgya a kronológia feldolgozása, ezt már megtette számos újság, illetve egy könyv is elérhető az ügyről (Vay 2005).

A fenti etnográfiai beszámoló a résztvevő megfigyelés erejével villant fel egy szelertet a Zengő-csatából. E csaták sikerének megértéséhez azonban messze túl kell mennünk a terepen. A Zengő-mozgalom nem csak a hegycsúcs megvédését érte el, hanem a poszt-szocialista Magyarország politikailag legjelentősebb zöld mozgalmává is vált egyben, ahogy azt a cikk elején szereplő (és számos további) megnyilvánulások is alátámasztják. Jelen tanulmánynak nem tárgya a teljes ügy feldolgozása, a radar helyszínéről szóló érvek és ellenérvek értékelése, a polgári engedetlenség megítélése. Ezek a kérdések indifferensek a tanulmány elé kitűzött célok szempontjából. Akárhogy vélekedünk is a mozgalomról, azt leszögezhetjük, ahogy a Zengő-ügy kapcsán a témával foglalkozó közbeszédben is megfogalmazódott a felismerés: *a magyar zöld mozgalom újrapolitizálódott,⁴ a zöldek a Duna-mozgalom letűnése után először tettek szert jelentősebb politikai momentumra a Zengő-konfliktus hátán.⁵*

A társadalmi mozgalmakkal kapcsolatos irodalom elméleti fölismeréseire támaszkodva a tanulmány egy hármast igyekszik alátámasztani (1. keret-rezonancia [*frame resonance*]).⁶ A Charles Tilly (1999) által azonosított négy alapvető tényezőt (értékesség, egységesség, számosság és elköteleződés) túl, a Zengő-mozgalom sikerének (és az ökológizmus repolitizálódásának) megértéséhez elengedhetetlen a mozgalom által propagált értelmezési keret rezonanciájának vizsgálata. A Zengő-mozgalom kommunikációja során olyan új, az ökológizmus hazai megjelenésének tekinthető ökopolitikai értelmezési keretet alkalmazott, mely jól rezonált a helyi politikai kultúra és közbeszéd sajátosságaira (2. keret-integráció [*frame bridging*]). A Zengő-mozgalmat alkotó tág koalíció (helyiek, zöld szervezetek, jogvédők, szakértők és értelmiségiek) létrejöttét előmozdította, hogy az ökopolitikai mester keret három különböző keret integrációjának eredménye. Az integratív mester keret által facilitált koalíció jelentősen megnövelte a mozgalom erejét és elfogadottságát (3. útfüggőség [*path dependence*]). Az ökopolitikai mester keret megfogalmazása egy sajátos politikai-kul-

4 A politizálódás kifejezést nem pártpolitikai értelemben használom. A nyilvánosság előtt bizonyos társadalmi szintű kérdések (jelen esetben az ökológiai fenntarthatatlanság) és rájuk adott sajátos válaszok megfogalmazását értem alatta.

5 Későbbi fejlemények is ebbe az irányba mutatnak, pl. Sólyom László elnökké választása, vagy a Védjegyet 2006 őszi „sajnálatos események” kapcsán tanúsított aktív közéleti szerepvállalása.

6 A fogalmakat a következő szakaszban definiálom.

turális örökségbe ágyazva zajlott le, a lokális jelentéshálózatok és hatalmi mezők történetének kontextusában.

FOGALMAK, ELMÉLETI KERET, MÓDSZERTAN

Jelen tanulmány tehát a mozgalmakutatások eredményeire támaszkodik elsősorban (lásd Boda és Scheiring 2006), bár merít a kritikai kultúrakutatás fogalmi készletéből is. Ahogy McAdam, Tarrow és Tilly (2001) érvel, a mozgalmak vizsgálata során nem kezelhetjük a „struktúrákat”, „strukturális lehetőségeket” objektíve adottként, hisz ezek mindig kulturális reprezentációkon keresztül közvetítődnek, s így áttételesen képeznek oksági tényezőt. A mozgalmak veszélyeket és lehetőségeket társítanak bizonyos észlelt jelenségekhez – ez a framing, azaz keretezés folyamata, melyet nem szűkíthetünk csak a célokról folytatott stratégiai gondolkodásra. Az objektív struktúrák hatása tehát egy szubjektív értelemdadási folyamat, a keretezés (*framing*) függvénye⁷ (Oliver–Johnston 2000).

Az *értelmezési keret* (frame) koncepciója tehát a mozgalmak életében lezajló kognitív folyamatok megragadására szolgáló egyik legalapvetőbb fogalom, melynek gyökerei Goffman (1981) vizsgálódásaiig nyúlnak vissza⁸. A nyolcvanas évek végén a már-már eltűnő goffmani kategóriát mozgalom és médiakutatók elevenítették föl újra, jelentősen átalakítva, pontosítva a korábbi elméletet és eljárást (Fischer 1997). Ezen újabb definíciók közül az egyik legismertebb, a Snow és szerzőtársai (1986) által megalkotott definíció:

Az értelmezési keretek lehetővé teszik, hogy az egyének elhelyezzék, azonosítsák, észleljék és kategóriákba rendezzék az életükben és a világban lezajló eseményeket. Azáltal, hogy az eseményeket jelentéssel ruházzák fel, az értelmezési keretek a tapasztalat szervezőjeként és a cselekvés irányítójaként funkcionálnak, akár egyéni, akár kollektív szinten (Snow et al. 1986: 464).

A keretek a szerzők klasszikus hipotézise szerint akkor segítik elő egy mozgalom sikerét, ha *rezonálnak* a tágabb közönség által vallott nézetekre, keretekre, így képesek szimbolikusan is megteremteni a kapcsolatot a mozgalom és a célközönség között, elfogadottá téve a mozgalom által propagált célt, célokat, mobilizálva a támogatókat, és demobilizálva az ellenzőket. A rezonancia a keretek sikerének, így a mozgalmak sikerének is a kulcsa tehát: „Az innovatív mester keretek hiánya a mobilizáció kudarcához vezethet még akkor is, ha a strukturális feltételek megfelelőek lennének” (Snow et al. 1986: 477).

Snow és szerzőtársai elmélete szerint a keretek eredményességét tovább növelheti, ha azok többféle célközönség, támogatói bázis megszólítására képesek. A keretek te-

7 Hazai vonatkozású példákkal élve: Anthony Obershall (1996) kutatásában az átmenettel kapcsolatos mozgalmi mobilizáció során mutatta ki, hogy a politikai lehetőségstruktúrák észlelete a keretezési folyamattól függ.

8 Goffman pedig Gregory Batesontól kölcsönözte a fogalmat, aki a keretet olyan metakommunikációs eszköznek tekinti, mely meghatározza a paramétereket arra vonatkozóan, hogy „mi történik” (Bateson 1954, lásd Oliver–Johnston 2000).

hát nem csak egy kulturális közösség nézeteire rezonálhatnak, hanem akár többére is, ehhez az kell, hogy egy integratív, a különböző kereteket egymással összefüggésbe hozó ún. *mester keret*⁹ dolgozzon ki és alkalmazzon a mozgalmat. Ezáltal lehetővé válik egy összetett célközönség megszólítása és tágabb koalíciók létrehozása. A *keret-integráció* (frame bridging) „két vagy több ideológiailag összeillő, ám strukturálisan független keret összekapcsolását” jelenti (Snow et al. 1986: 467). Sidney Tarrow e jelenség megragadásakor *keret-sűrítésről* beszél (Tarrow 2002: 22), mely a mozgalmat által adresszált problémák és ellenfelek egybesűrítésére utal. A keret-integráció az ideológiaépítés egy formája – hiszen korábban egymástól független problémákról és állításokról derül ki a keret-integráció révén, hogy összefüggőek, közös elméleti komplexumba ágyazhatóak, így kollektív társadalmi cselekvés alapját képezhetik. A mozgalmakutató Hank Johnston például a katalán Franco-ellenes ellenzék esetében a katolikusok és a marxisták, illetve különböző etnikai csoportok közötti koalíció létrejöttét vizsgálja, ami a kutató szerint négy különböző keret egy mester keretbe való integrációjának eredménye volt (Johnston 1991).

A keret-integráció fogalma mellett az *útfüggőség* (path dependence), illetve a szimbolikus örökség interszjektív újraalkotásának megragadására megalkotott *egyezkedés* (negotiation) fogalmára is támaszkodom. Az előbbi fogalom a szociológiában, utóbbi elsősorban az interpretatív antropológiában és a kritikai kultúrakutatásban terjedt el (Marcus–Fischer 1995; During 1995), s arra hívja föl a figyelmet, hogy az értelmezési keretek megkonstruálását behatároló kulturális-ideológiai örökség nem megbonthatatlan, hanem átfordítható, újraértelmezhető – nyitott az egyezkedésre.

E kutatási feladat diszciplinárisan talán a *politikai antropológiához* (Zentai 1997; A.Gergely 2001) áll legközelebb, ám e fogalmak ugyanúgy fölbukkannak szociológiai és politológiai fórumokon is, a keretelemzés pedig talán leginkább szociológiai műfaj, antropológusok számára túlságosan kemény. Módszertanilag a kutatásban kettős stratégiát követtem: az empirikus adatgyűjtés egyik része a résztvevő megfigyelés volt, melynek keretében összesen fél évet töltöttem a Zengő-mozgalmárok körében kutatóként 2004 és 2005 során.¹⁰ A résztvevő megfigyelés különösen alkalmas arra, hogy a

9 A mester keret nem azonos az ideológiával. Az ideológia jóval komplexebb fogalom, kidolgozottabb elméletrendszerrel feltételez. A keret a mozgalmak életében és kommunikációjában jelenlévő meghatározó fogalmak, észlelési és határkijelölő sémák empirikus megragadására szolgáló eszköz, s mint ilyen jóval operacionálisabb az ideológiánál: „A keret fogalma *kognitív folyamatokra* utal, melyek révén a személyek bizonyos *háttértudás fölhasználásával értelmeznek eseményeket* vagy körülményeket, illetve helyezik el ezeket egy tágabb jelentérendszerben. A keretezési folyamat arra a folyamatra utal, mely révén egy szereplő egy bizonyos, és nem másik keretet hív segítségül, hogy üzenetét kommunikálja, jelezze, hogyan értendő az üzenet. A hétköznapi interakciókban a keretezés hallgatólagosan történik finom nyelvi és nem nyelvi eszközökkel. A társadalmi mozgalmakra alkalmazva a keretezés általában szándékos folyamatokra utal, melyet a szervezetekben mozgalmi vállalkozók irányítanak. Az ideológia fogalma ezzel szemben *komplex, egész jelentés és hitrendszerek tartalmára* irányítja az elemző figyelmét, e hitrendszerek különböző dimenzióira, és arra, ahogyan a különböző eszmék egymáshoz kapcsolódnak. Az ideológiák, mint eszmék halmazai *az egyének kognitív, gondolati folyamataitól függetlenül is értelmezhetőek* és tanulmányozhatóak” (Oliver–Johnston 2000: 44, kiemelés tőlem).

10 A kutatás nagyrészt a Közép Európai Egyetemen (CEU) folytatott tanulmányaimmal párhuzamosan zajlott. A rövid idő jelentette korlátokat ellensúlyozta, hogy önkéntesként már kapcsolatban voltam a Zengő-mozgalmat alkotó Védegylettel 2002-től. A mozgalmárok között így tehát probléma nélkül tudtam „résztvevőként” közlekedni, nem volt szükség hosszú időt igénylő ismerkedésre és beilleszkedésre. A CEU által támogatott tanulmányi követelmények ugyanakkor kiszakítottak a mozgalmi hétköznapiokból, lehetővé téve, hogy az eseményeket inkább kívülállóként figyeljem meg. A megfigyelések során az

mozgalmi hétköznapi szintjén figyeljük meg az interszubjektív jelentés-adó folyamatokat, és „elcsúszunk” pillanatok, melyek a diszkurzív és strukturális kontextus figyelembe vételével lehetővé teszik a mozgalmak megértését. A keretezési folyamatokban – a médiával való kapcsolattartásban – fontos szerepe volt a Védegylet Egyesületnek, ami indokolja, hogy a második módszertani stratégia, a tartalomelemzés tárgyául védegyletesek által produkált szövegeket, illetve velük készített interjúkat válasszak. E stratégia Johnston (1995: 237) keret-elemzéssel kapcsolatos meglátásai-ból indul ki, aki szerint a makroszintű diskurzus-elemzés nem elég konkrét, ehelyett kevés, a mozgalmak életében „kritikus csomópontokból” származó szöveget kell alaposabban elemezni, s e tartalomelemzés révén feltárni a keretek belső hierarchiáját. A kritikus csomópontokból származó szövegek elemzéséhez ideális eszköz a Vay Márton (2005) által szerkesztett kötet (*Zengő: Ökológia, politika és társadalmi mozgalmak a Zengő-konfliktusban*), mely a Zengő mozgalom tagjainak legfontosabb nyilatkozatait, közleményeit, publicisztikáit tartalmazza. A könyv elektronikus változata lehetővé tette a számítógéppel támogatott, precíz tartalomelemzést. Az empirikus elemzés során a szövegeket újraolvasva a tipikus érveket kódoltam, majd ezeket kategóriákba (szuperkódokba) rendeztem, végül ezek között kerestem logikai kapcsolatokat.

A kutatás tárgyának megválasztása természetesen nem jelenti azt, hogy a mozgalom többi résztvevőjének hozzájárulása ne lenne legalább annyira fontos a siker magyarázatában: a helyi szervezők, további országos zöld szervezetek, szakértők, jogvédők mind fontos szerepet játszottak az eredmény elérésében. Azt sem állítom, hogy a megfelelő keretezés elegendő magyarázat egy mozgalom sikerére. Pusztán azt állítom (mondhatnám: azt a mozgalom-kutatók által fölvetett hipotézist erősítem meg), hogy a megfelelő keretezés fontos, és gyakran figyelmen kívül hagyott tényezője a mozgalmi sikernek.

E módszertani mix eredményeképpen a kutatás részben *idiografikus* (amennyiben egy sajátos keret terjedésének megértésére törekszik), ugyanakkor *nomotetikus* igényteléssel állításokat is megpróbál alátámasztani (a mozgalmak sikerének feltételei), bár egyetlen eset vizsgálatával ez nyilván gyenge lábakon áll. Egy konkrét eset alaposabb émiikus megértése ugyanakkor hozzájárulhat az univerzális társadalmi törvényszerűségek, okozatiságok precízebb magyarázatához is.

ÖKOPOLITIKA AKCIÓBAN: A ZENGŐ-KONFLIKTUS

A Zengő-mozgalmat számos intézményi szereplő alkotta, valamint külső szövetségeseket is keresett (mint pl. az állampolgári jogok országgyűlési biztosa, aki a radar-telepítési eljárás alkotmányosságával kapcsolatban fogalmazott meg kételyeket, további jogvédők, európai zöldek, vagy ismert értelmiségiek). A Zengő-mozgalom legfontosabb szereplői a következők voltak (*I. ábra*)¹¹: helyiek (a helyi lakókat tömörítő Civilek a Zengőért Mozgalom illetve önkormányzati hivatalnokok), Greenpeace, Magyar

etnográfiai módszernek megfelelően feljegyzéseket és interjúkat készítettem. A CEU kutatóival folyamatosan konzultáltam a pozicionalitással kapcsolatos módszertani kihívások kezelése érdekében. Újra leszögezném: a kutatás által kitézött cél nem a mozgalom értékelése, illetve a konkrét konfliktus elemzése, megoldási javaslatok kidolgozása. A cél a mozgalom saját céljaihoz mért sikerének megértése és magyarázata, melynek kulcsát a mozgalom jelentésalkotó, keretezési folyamataiban vélem fölfedezni.

Szociológiai Szemle 2008/2.

Természetvédők Szövetsége (MTVSZ), Pécsi Zöld Kör, Zöld Fiatalok és a Védegylet. Mint már fentebb jeleztem, e szereplők közül a Védegylet súlya nagyobb volt a nyilvánosság munkában, míg más szervezetek a nemzetközi kapcsolatok, a helyi szervezés, a szakértői bázis biztosítása terén vállaltak nagyobb szerepet.

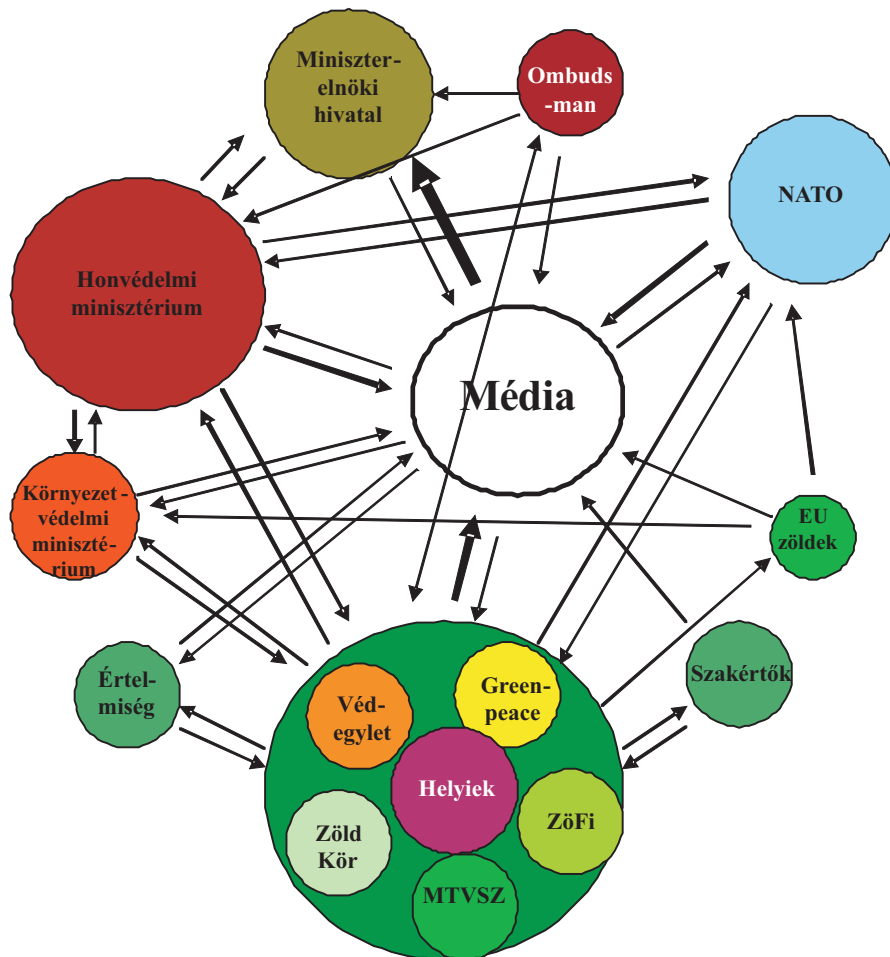
Hogyan lehetséges, hogy a zöldekkel nem mindig egyetértő jogvédők, a zöld mozgalmon kívüli közszereplők is elköteleződtek a Zengő-mozgalom mellett, és hogy a társadalom jelentős része, s végül a kormányzat is elutasította a Zengőt, mint a radar helyszínét? Számos más környezetvédelmi üggyhez képest a Zengő ügy egyik sajátossága az ökopolitikai értelmezési keret nyilvános alkalmazása. Az ökopolitika keret alkalmas arra, hogy a környezetvédelem ügyét komplex, mozgalmi cselekvést és politikai választ igénylő társadalmi problémaként tematizálja. A Zengő-mozgalom nem csak az erős helyi szerveződés, a kitartó aktivisták terén jelentett újat, hanem az ökopolitika keret debütálását is jelentette.¹² Melyek tehát az ökopolitikai értelmezési keret egyes elemei? A résztvevő megfigyelés és a dokumentumok kvalitatív tartalom-elemzése során három különböző értelmezési keret rajzolódott ki: egy hagyományos környezetvédelmi keret; egy liberális demokrata keret; illetve egy radikális demokrata keret. Nem a kommunikáció teljes célközönségéről van tehát szó, pusztán amellet érvelek, hogy a Zengő mögött álló (aktív résztvevőkből és támogatókból álló) koalíció, hálózat létrejöttét az integratív ökopolitika mester-keret tette lehetővé.

Az értelmezési kereteken belül különböző szinteket különböztethetünk meg, Hunt, Benford és Snow (1994) terminológiájára támaszkodva: diagnosztikai, prognosztikai és motivációs keretezésről beszélhetünk. Az empirikus elemzés során igyekeztem az azonosított keretek különböző szintjeit is megragadni, s végül Hunt és szerzőtársai kategóriát némileg módosítva négy szintet különböztettem meg. Az első szint a kortárs magyar társadalomról állapít meg tulajdonságokat (pl. posztmodernizáció és az ipari társadalom problémái, vagy poszt szocializmus és a szocializmus és a kapitalizmus bírálata). Ezt a szintet az ábrán narancssárgával jelöltem. A második szint, melyet kézzel jelöltem, részletesebb diagnosztikai és prognosztikai keret-elemeket tartalmaz (természeti erőforrások kizsákmányolása, a liberális demokrácia intézményeinek üressége, a nyilvánosság depolitizálódása). A harmadik szintet, mely motivációs elemeket tartalmaz, ibolyaszínnel jelöltem. Ez a szint az azonosított és prognosztizált problémákra adható válaszok alapelveit foglalja magában. Végül konkrét cselekvés szintjét jelölő keret-elemeket sötétpirossal jelöltem. Ezen a szinten olyan koncepciók szervezik a kommunikációt, mint a jogbiztonság, vagy a civil társadalom megerősítése.

A következőkben részletesen is bemutatott keretek tehát az aktivista szövegek kvalitatív elemzésén alapulnak – sajnos azonban hely-korlátok miatt a szövegszerű idézeteket a szükséges minimumra szorítottam.

- 11 Az ábra nem egy mély kapcsolat-háló elemzés eszköze, hanem a szereplők és viszonyaik szemléltetését célozza, ezáltal megvilágítva a keret-integrációra vonatkozó érvet.
- 12 Voltak természetesen ez előtt is ügyek, elsősorban a Védegylet köthetően, melyek az ökopolitika keretében jelentek meg, ám a nyilvánosság előtti igazi áttörést a Zengő-ügy hozta.

Szociológiai Szemle 2008/2.

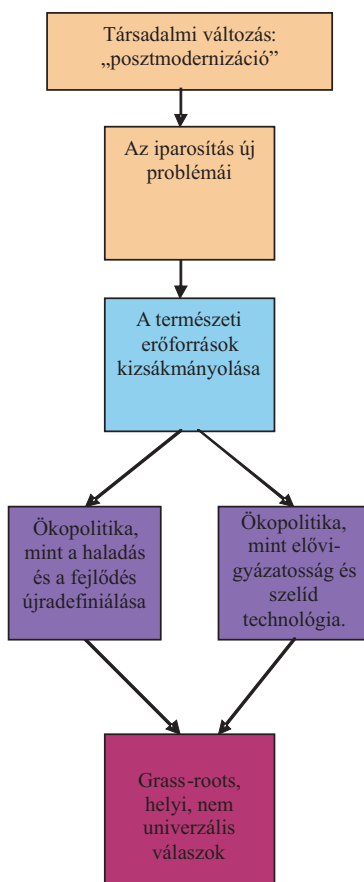
1. ábra A Zengő-konfliktus szereplői

A Hagományos Környezetvédő Keret

A hagyományos környezetvédelmi keret (2. ábra) magját az az érv adja, hogy a civilizáció mára olyan állapotba került, melyben saját létalapját fenyegeti azáltal, hogy pusztítja és rongálja az emberiséget eltartó természetet. Az interjúk során több aktivista is kötötte ezt a folyamatot az ipari társadalom végéhez, egyesek még posztmodern állapotról is beszéltek. E fogalmak politikai használatát természetesen nem érdemes összekeverni a tudományos használattal – mély kifejtésekkel és szabatos definíciókkal természetesen nem találkozni. A klasszikus környezetvédelmi keretre egy példa:

Szociológiai Szemle 2008/2.

2. ábra A hagyományos környezetvédelmi keret

Ez a terület az 1977 óta védelem alatt álló Kelet-Mecsek Tájvédelmi Körzet része, számos védett és fokozottan védett növényritkaság élőhelye. Példaként a fokozottan védett bánáti bazsarózsát (*Paeonia officinalis banatica*) szeretnénk megemlíteni, ugyanis ezen az élőhelyen található a földkerekség teljes bánáti bazsarózsa állományának 90%-a (Zöldszervezetek levele a NATO főtitkárnak, Vay 2005: 93).

Az ipari társadalom tehát a természeti erőforrások feléléséhez vezet. A Zengő esetében a civilizációt éltető természetet mindenekelőtt a törekeny bánáti bazsarózsa szimbolizálta. Nem véletlenül lett e zengő-hegyi virág a mozgalom jelképe.

A klasszikus környezetvédő keret egyik következő eleme a fejlődés értelmére való rákérdezés. E keret azt a gyakori kritikát hivatott kivédeni, hogy a zöldek retrogádok: ha maga a modern kapitalista fejlődés vált céltalanná és értelmetlenné, akkor az új irányok keresése lehet csak a kiút. Az Escobar (1995) és Sachs (1992) féle fejlődéskritika tehát beszivárgott a klasszikus környezetvédelmi érvelésbe. A nemzeti biztonságra hivatkozó minisztériumi érvelést a gazdasági fejlődés által kreált új típusú biztonsági kihívásokra való rámutatás ássa alá:

Szociológiai Szemle 2008/2.

Nem a „zöldek” a fejlődés ellenségei, hanem a „fejlődésről és jólétről” a huszadik században alkotott fogalmaink kerültek válságba (Schiffer András, Vay, 2005: 156).

A keret következő szintje, a motivációs szint, mely a fenti kritikák alapján új cselekvések alapjait rajzolja meg. A klasszikus környezetvédő keretben ez egyfelől a haladás és a fejlődés újraértelmezését jelenti, illetve az elővigyázatosság, a megőrzés és a szelíd technológiák elvének hirdetését. Végül, a cselekvés szintjén a grassroots, helyi, az egyenreceptektől eltérő megoldásokat találjuk, melyek a környezetvédelmi érvelésben úgy jelennek meg, mint az ökológiai válságra adható valódi válaszok.

A Liberális Demokrata Keret

A liberális demokrata keret (3. ábra) kiindulópontja a rendszerváltás során létrehozott jogállami berendezkedés. Az érvelés a jogállami intézmények ürességére hívja fel a figyelmet, amennyiben a társadalmi szereplők szabadon áthághatják az eljárási szabályokat és sérthetnek meg alapvető alkotmányos elveket. A liberális demokrata berendezkedés rászorul arra, hogy az intézményeket a társadalmi gyakorlatban is kövessék és érvényesítsék – ezért fontos a vibráns civil társadalom. Ez lehet a biztosítéka annak, hogy az eljárási szabályok és az egészséges környezethez fűződő alapvető alkotmányos jogok ne sérüljenek.

Az alkotmány mögöttük áll. Tudniillik az nem úgy van, hogy a kormány vagy az országgyűlés szabadon eldöntheti, hogy most a honvédelmi érdekek ad elsőbbséget vagy a környezetinek, hanem az alkotmány egyértelműen azt mondja, hogy az elért természetvédelmi szintből nem lehet hátralépni (Sólyom László, Vay 2005: 84).

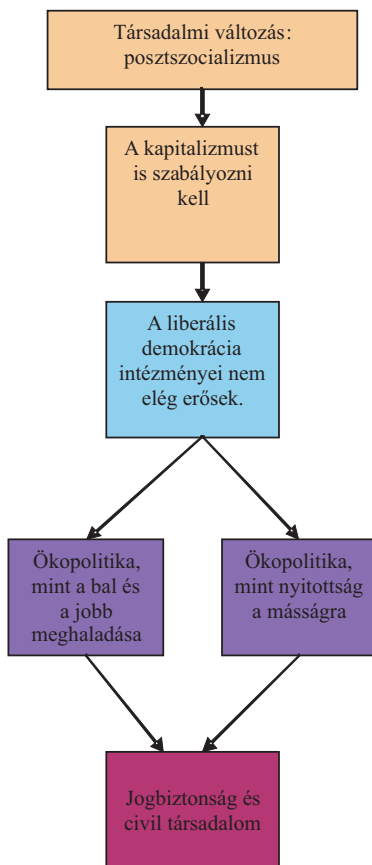
Ha e jogok biztosítása nem lehetséges, akkor a posztoszocialista jogállamiság intézményei üresek. A hatalom feletti harcban a társadalom legalapvetőbb érdekei sérülnek meg.

De ha ezeket a fákat ma Magyarországon radikális következmények nélkül ki lehet vágni, akkor tényleg újra kell gondolni, mit is jelent az, hogy „rendszerváltás”! (Csillag Gábor, Vay 2005: 93)

Az aktivisták ezzel az érveléssel tehát a rendszer saját elveit és értékeit kérik számon a döntéshozókon és a közvéleményen. Ezzel az érvelési stratégiával a klasszikus környezetvédelmi érvelés radikalizmusa tompul, és azáltal, hogy a posztoszocialista Magyarország egyik legalapvetőbb problémájára mutat rá, lehetővé válik, hogy több fél is meghallja a Zengő-védők segélykiáltásait.

A motivációs keretezés szintjén az érvelés az erőltetett bal- és jobboldali megosztottság meghaladását kínálja. Az üressé vált manicheus pártpolitikai csatározások helyett egy definiálatlan alternatív pólus sejlik fel, meglovagolva a széles körben osztott anti-politikai attitűdöket. A másik fél mindenáron való legyőzése helyett a tolerancia és a nyitottság képezi a liberális keretben a cselekvés alapját, mely rímel a zöld érvelésben gyakran föllelhető, a modern racionalitás bírálatából kiinduló „megértés, meg-

győzés helyett” szlogenre. Végül a jogbiztonság civil társadalom általi megerősítését találjuk e keret legalsó szintjén.

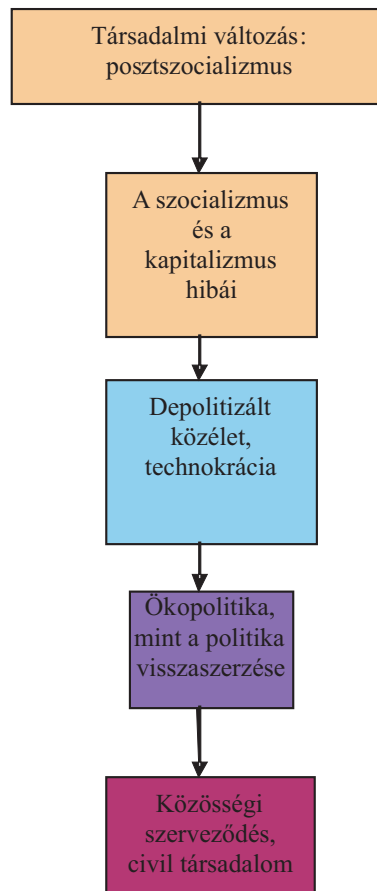
3. ábra A liberális demokrata keret

A Radikális Demokrata Keret

A tartalomelemzés során föltárt utolsó keret (4. ábra) a liberális keret által is érintett demokratikus deficitet tematizálja. Kiindulópontja szintén a poszt-szocialista állapot, melyben ugyanakkor nem az új intézményrendszeren, hanem a velünk élő kádárizmuson van a hangsúly. A kádári depolitizációs stratégia eredménye, hogy az állampolgárok a mai napig képtelenek saját kezükbe venni a politikai közösség sorsának alakítását, a politikai elit zárt, a problémák megoldását elsősorban a szakértői és technokrata rétegtől várják. Ebben a depolitizált nyilvánosságban nem marad tér a célokról és értékekről folytatott vitának, a politika értelmét veszti:

A fejlesztési – így a védelempolitikai – stratégiákat technikai kérdésként kezelni: kimondottan értékelsőbbiséget feltételez. A dilemma innentől kezdve úgy fogalmazódik meg: szeretnénk-e olyan környezetben élni, ahol az életvilág sorsa technikai kérdés? A Zengő megóvása korántsem csak az ott honos fák és virágok miatt fontos. (...) Egy olyan világban, ahol a technokrata gépezet uniformizáló fogaskerekei mechanikusan szűrik ki az alternatívitást, a sokféleség megőrzése mindazoknak az ügye, akik nem óhajtának egy egydimenziósított világban élni (Schiffer András, Vay 2005: 156).

4. ábra A radikális demokrata keret

Az érvelés ezt követően azzal folytatódik, hogy vissza kell állítani a politika értelmét, meg kell teremteni a nyilvánosság azon fórumait, ahol a közjó alapvető kérdéseiről széles társadalmi részvétel mellett lehet vitatkozni és dönteni. A Zengő-konfliktusra is alapvetően csak politikai válasz adható: nincs szakértők által birtokolt univerzális mérce arra vonatkozóan, hogy a hatékonyság, a biztonság és a

fenntarthatóság között hogyan válasszunk. A „visszaszerzett politika” tehát a közpolitikát irányító alapvető értékekről és elvekről folytatott vita, melyet a társadalmi bázis kényszeríthet ki a hatalmasokkal szemben.

Ezeknek az embereknek ma Magyarországon azt megélni, hogy legyőzték a „hatalmasokat” (...) nem bővli dolog, hanem tényleg életre szóló élmény (Csillag Gábor, Vay 2005: 93).

Ennek megfelelően mindenki érintett, nem csak a szakértők. A politika a mit és miért kérdéseiről, nem pedig a hogyanról folytatott vita. A cselekvés szintjén tehát a demokrácia radikalizálását és a szakértői tudás-monopólium megkérdőjelezését találjuk. Ebből következik, hogy a civil társadalom és a közösségi terek megerősítése szükséges.

Mit tanulhatunk e három keret szerkezetének elemzéséből? Először is az aktivisták tudatosan keresték a megfelelő kereteket, a keretezés tehát nem csak tudat allati folyamat, ahogy Goffman klasszikus könyvében megfogalmazta. A mozgalmárok nem csak igyekeztek a legjobban rezonáló kereteket megtalálni, hanem egyben több keretet is használtak, melyek eltérő problémák tematizálására és eltérő célcsoportok megszólítására alkalmasak. Az ellenállás eszköztárában tehát a tudás alkalmazása legalább annyira előkelő helyen szerepel, mint az olyan keményebb változók, mint a szervezeti háttér, anyagi erőforrások, politikai szövetségesek és kapcsolatok.

AZ ÖKOPOLITIKA MESTER KERET SZERKEZETE

Lássuk végül (5. ábra), miként integrálták a Zengő-mozgalmárok a három fent ismertetett keretet egy mester keretté, s ezáltal hogyan kötötték össze a különböző befogadókat és a különböző Zengő-védő szereplőket, és hogyan adtak a Zengő-konfliktusnak egy erőteljes politikai artikulációt. Az ötös ábrán nem csak egymás mellé csúsztattam az eddig különállóként vizsgált kereteket, hanem az empirikus vizsgálat során föltárt kapcsolatokat is igyekeztem jelölni rajta – a választott idézetek pedig jól szemléltetik, hogy miről is van szó.

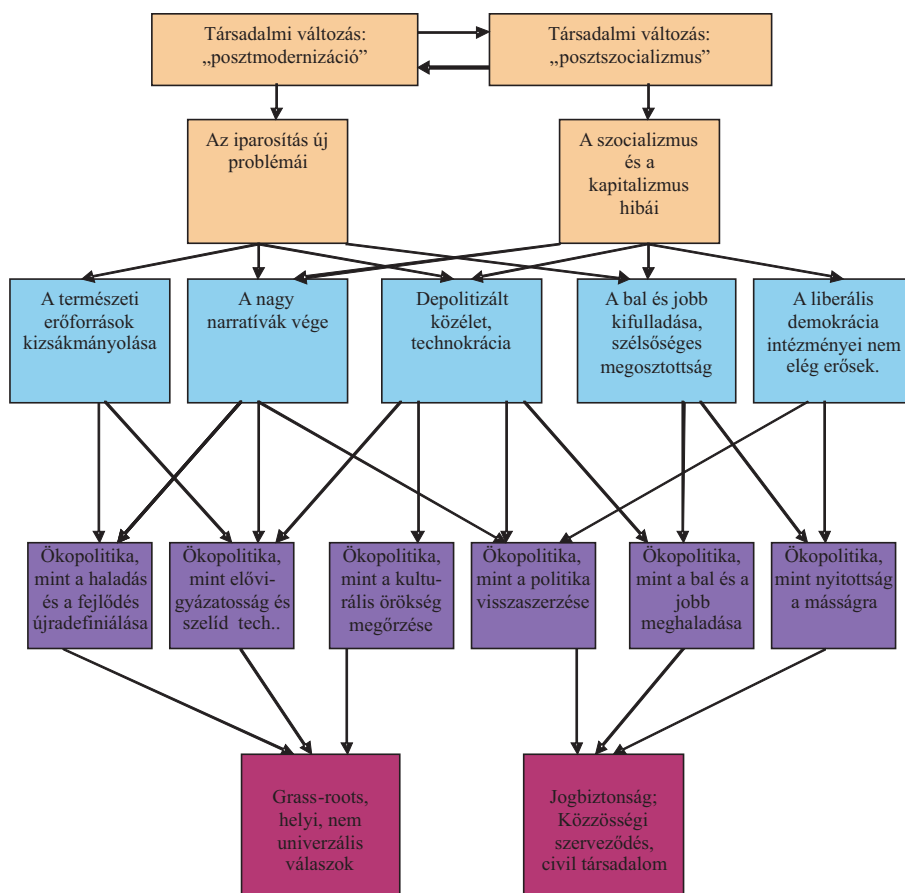
Először is, látható, hogy a két alapozó tézist, azaz a poszt-szocializmust és a poszt-modernizációt kapcsolatba hozták egymással a szereplők. Ahogy a szocializmus kifulladás a hagyományos meta-narratívák kifulladását szimbolizálja, úgy a szocializmus vége a posztmodern kezdetét. A dogmatikus marxizmus itt rokonságba kerül a dogmatikus haladás-hittel. A keretek következő szintjén ez összefüggésben van a bal- és jobboldali alternatívák kiürülésével, melyek elégtelennek bizonyulnak a fenntarthatóságra való áttéréshez:

A hagyományos politikai áramlatok ahhoz a korhoz kötődnek, melyben megszülettek. Ezért nem képesek választ adni a jelenlegi társadalom problémáira. Az általuk kínált válaszok a tizenkilencedik század kérdéseinek választai. Még nemzetközi szinten is igaz, hogy ezek a hagyományos megkülönböztetések vesztettek valamennyit jelentésükből, de ha Magyarországot vesszük, akkor teljesen kiüresedtek. A bal és jobb nem léteznek Magyarországon. Azt gondolom, hogy ez nem csak Magyarország sajátja,

Szociológiai Szemle 2008/2.

hanem legalább egy kelet-európai jelenség, ami a kommunista diktatúra tapasztalatából táplálkozik (interjú Jávor Benedekkel).
Az ezredforduló környékén és után a társadalom talán kezd ráeszmélni, hogy egy sor létező szabadságjog ellenére (melyekért nap, mint nap meg kell küzdenünk), ez a rendszer nem lesz humánusabb, mint az előző, ha nem gyakorlunk állandó kritikát felette, ha nem küzdünk állandóan a hibáinak kijavításán, ha tömegek nem hozzák a hatalom birtokosainak tudomására, hogy miről kellene szólnia a politikának (interjú Schiffer Andrással).

5. ábra Az ökopolitika mester keret

A késő ipari társadalom a nyilvánosság depolitizálódásához vezet, hasonlóan a posztoszocialista állapothoz. E kettő fölerősíti egymást. A nagy ipari-technikai rendszereket csak szakértők tudják igazgatni, tudományos tudásra támaszkodva, hasonlóan a politikai vitákat háttérbe szorító kádári adminisztratív-depolitizáló stratégiához.

A modernista elképzelésekkel ellentétben az emberiség nem egy tudományosan föltárható útvonalon halad előre, ahol néhány tényező meghatározza, hogy mi történik velünk. Ez a folyamat a mi döntéseink függvénye. Az, hogy ilyen válságban vagyunk nem elkerülhetetlen, hanem a mi rossz döntéseink függvénye. A politika ezekről a döntésekről, illetve remélhetőleg jobb döntésekről kellene, hogy szóljon. Ebből az is következik, hogy a politika nem lehet csak egy szűk kisebbség játékszere (interjú Jávor Benedekkel).

A következő szinten láthatjuk, hogy nem csak a diagnosztikai keret-elemek kerültek összekötésbe, hanem a válaszok szintje is. A politika visszaszerzésének követelménye nem csak a depolitizált posztoszocialista állapotból következik, hanem az ipari társadalmak által generált problémákból is. Ezáltal két különböző problémára fókuszáló befogadócsoporthoz is megszólít az integrált ökopolitika mester keret: a környezetvédőket, akiket az ipari társadalom generálta problémák foglalkoztatnak, illetve a hazai politikum ürességén rágódó értelmiségieket, illetve radikálisokat. A létrejött széles koalíciónak ez a közös értelmezési keret alighanem fontos feltétele volt. Hasonlóan integrálódik a liberális keret is, ezáltal elképzelhetővé válik liberálisok belépése is a Zengő-koalícióba, hisz a civil társadalom motivációs kereteleme egyúttal a jogállamiság tartalommal való feltöltését is ígéri. Ne feledjük, hogy a Zengő esetében alkalmazott ökopolitika keretnek fontos alkotóeleme volt az alkotmányosságra, az eljárási szabályokra és alapjogokra való hivatkozás. Erre az integrációra egy példa a következő interjúrészlet:

A legszembetűnőbb példa, ahol a rendszer képtelen az emberek javát szolgálni, az a betegek esete, elég, ha csak arra gondolunk, mennyire lehetetlen az alapjogok biztosítása, ha betegek vagyunk. Vagy vegyük a hajléktalanságokat. A periférián lévők teljesen kikerülnek a rendszerből, anélkül, hogy bármi esélyük lenne érdemleges érdekképviseletre. Ez a technokrata paradigma képtelen őket a rendszeren belül tartani (interjú Schiffer Andrással).

A zöld, liberális és a radikális demokrata keretek integrációja a cselekvés szintjén is megtörténik, a politika kiterjesztése révén:

Mert itt alapvetően róluk, a helyiekről van szó, nem pedig a pártpolitikáról. A politika jelenléte a környezeti konfliktusokban természetes dolog, a köz dolgairól van szó, mindannyiunkat érintő kérdésekről. Hát persze, hogy politika. De nem pártpolitika (Jávor Benedek, Vay 2005: 107).

Végül az integrált ökopolitika mester keret ábráján szerepeltettem egy keretelemet a motivációs szinten, mely nem illeszkedett szervesen a többibe, és nem is szerepelt olyan súllyal a kommunikációban, ezért nem kezeltem önálló keretként. Ennek ellenére egyértelműen detektálható volt az empirikus elemzés során. Ez a konzervatív vagy republikánus csengésű érv a következőként szól: ha a közélet depolitizált és a politika helyreállításra szorul, hogy az alapvető értékekről és hosszú távú célokról folytatott

Szociológiai Szemle 2008/2.

párbeszédben konszenzusra jussunk, akkor szükség van egy közös kulturális örökségre, hogy egy nyelvet beszéljünk, megértsük egymást, egyáltalán lehetővé váljon egy értelmes párbeszéd fenntartása:

Csak akkor érthetünk egyet vagy nem egyet, csak akkor lehet bennünk valami közös vagy különböző, ha értjük egymást (Lányi András egy párbeszédben).

Egy olyan társadalom, mely elvesztette identitását és kultúráját, nem lehet fenntartható. Önálló identitás kiépítésére képtelen emberek vagy fogyasztó géppé válnak vagy a társadalom szélére sodródnak (interjú Schiffer Andrással).

A közös kulturális örökség tehát egy kontextus közös értelmezésének lehetősége, melyben közös cselekvés és közös önkifejezés képzelhető el. De ez a természetvédelem szempontjából is releváns: a helyi ökológiai jellegzetességekhez alkalmazkodott helyi kultúrák megőrzése fontos, hiszen ezek sokkal inkább alkalmasak a biológiai sokféleség megőrzésére, mint az univerzális tudások.¹³ Ez a keretelem tehát egy öko-konzervatív hagyomány¹⁴ jelenlétét indikálja.

A keretek föltárását lezárva elmondhatjuk tehát, hogy a keretezés számos szinten zajlott, kezdve a diagnosztikai szinttel (poszt-szocializmus és poszt-indusztrializáció/poszt-modernizáció, melyek a keret-integráció során összeköttetésbe is kerültek), folytatva a részletesebb helyzetelemzésekkel (mely során fény derül több látszólag független probléma közös gyökerére, mint pl. a bal-jobb kiüresedése), egészen a cselekvések kontúrjait kijelölő elvekig (jelezve, hogy egy válasz több probléma orvoslására is alkalmas lehet, pl. a civil társadalom megerősítése). A hagyományos környezetvédelmi keret, a liberális és a radikális demokrata keretek integrációja lehetővé tette egy tág koalíció létrejöttét, és közös politikai artikulációját. Így válhattak egy időre egymás szövetségeseivé helyi környezetvédők, liberális értelmiségiek, jogvédők, a demokráciát alulról megerősíteni igyekvő radikális demokraták, illetve a kulturális örökség megőrzését zászlóra tűző republikánusok és konzervatívok. Az ökopolitikai keret-integrációt és keretsűritést talán legjobban kifejező idézet:

A másik oldal szimbóluma a bánati bazsarózsa. Használat helyett kíméletet hirdetnek. Az ökopolitika hívei rendületlenül hisznek abban, hogy a politika továbbra is a „szabadság”, a „fejlődés”, a „jó” mibenlétének megállapítására irányul, s nem egyszerű zsákmányszerzési és elosztási kérdés. A szaktudás pedig nem öncél: az a rendeltetése, hogy az egyes értékalternatívák valóra váltását szolgálja. S nem csak a bazsarózsa élőlénnytársulását kell megóvni és helyreállítani. Ezért gyűltek a bazsarózsa mögé közösségelvű konzervatívok, liberális jogvédők, alternatív baloldaliak, akadémikusok és egyetemi hallgatók, tengeri vitorlázó és hegymászó (Schiffer András, Vay 2005: 157–158).

13 Egy jóval korábbi, tehát Zengő előtti, ám beszédes idézet: „Manapság ez a védekező, a kultúrák eleven folytonosságát minden erőszakos beavatkozástól óvó magatartás a politikában különös, új értelmet nyer. Soha nem forgott ekkora veszélyben a földi élet gazdag sokfélesége. Az emberhez méltó élet szellemi és természeti alapjait soha nem fenyegette olyan gyors és tömeges pusztulás, mint most. Soha, egyetlen hódító sem rendelkezett a mostaniakhoz fogható hatásos eszközökkel az embertömegek véleményének és akaratának ellenőrzésére, a múlt tudásának megsemmisítésére” (Lányi 2001).

14 Ennek gyökereiről a későbbiekben még szót ejtek.

HELYI SAJÁTOSÁGOK AZ ÖKOPOLITIKA MESTER KERETBEN

Amennyiben az ökopolitikai mester-keret működött, annyiban rezonálnia kellett a politikai kultúra helyi sajátosságaira. Anélkül, hogy különösen mélyebben elmerültünk volna az ökopolitikai keretek genealógiájában, már eddig is fölfigyelhettünk rá, hogy a Nyugat-Európában elterjedt ökológiai keretekhez¹⁵ képest vannak helyi eltérések.

Melyek ezek a legszembeötlőbb sajátosságok?

Először is, visszaemlékezve a korai nyugati zöld mozgalom és a békemozgalom kibogozhatatlan összeszövődéseire, illetve tekintettel a zöldek kortárs békemozgalmakban betöltött szerepére (iraki háború), föltűnő, hogy a biztonsággal és békével kapcsolatos érvek nem kaptak helyet a Zengő-konfliktus kommunikációjában. A tágabb globális geopolitikai vitákból való kimaradással a Zengő aktivisták a globalizációkritikai mozgalomból is kimaradnak. Hogy ez mennyiben volt egy előre eltervezett stratégiai döntés, vagy mennyire inkább sodródás (azaz a résztvevők magukkal hozott ideológiájának) eredménye, nem világos. A hazai rendszerkritika öröksége minden bizonnyal hozzájárult e fejleményhez. Másfelől azt is felhozhatjuk, hogy a hazai közönség nem szokott hozzá a radikálisabb rendszerkritikához, így a látványos tüntetéseket is produkáló globalizációkritikával való szimbolikus közösségvállalás sokakat elidegeníthetett volna. Az utcai demonstrációk kevésbé tolerált jelenségek hazánkban, hisz maga az egész átmenet is felülről vezérelt konfliktuskerülő folyamat volt, semmint alulról jövő és összetűzésekkel terhelt. Ebben a vonatkozásban véleményem szerint beszédes a „lehet más a világ” szlogen átfordítása „lehet más a politika” szlogenre. A kapcsolat megmarad a globalizációkritikával, de kevésbé egyértelmű, és megváltozott jelentéstartalommal töltődik föl. Ezen a ponton jól látszik, hogyan „egyezkedik” (negotiate) a hazai zöld rendszerkritikai szubkultúra a nyugati és déli rendszerkritikai kultúrákkal, sajátos antropológiai értelemben vett hibrid formát hozva létre.

Másodrészt, bár a fejlődés megkérdőjelezése részét képezte a környezetvédelmi keretnek, mégsem volt egy hangsúlyos elem. Az alternatív vidékfejlesztési lehetőségek zárójelbe tétele a vidéki szegénység problémáját is távol tartotta a konfliktus tematizációjától.

Harmadrészt, a bal és jobboldal meghaladásával kapcsolatos keretek a jelenlegi nyugat-európai mozgalmakra kevésbé jellemzőek, de a déli zöldeknél sem igazán merül föl ez a kérdés. A nyugat-német zöldeknél ezt a vitát elég hamar lezárták, bár vannak a mai napig hangok, melyek inkább konzervatív oldalra kötnék a „zöldséget”, mégis inkább a baloldali kategória elfogadása jellemző. A helyi politikai helyzetben, ahol a bal és jobb körüli zavarok jóval jelentősebbek, a meghaladásukra felszólító keretek érthetőbbek. Azt is érdemes látni, hogy maguk az aktivisták sem látják egyfor-

15 Nem mintha lenne egységes ökológizmus (Dobson 1995), de azért megragadhatók a különböző zöld politikai gondolkodási iskolákban közös szálak, közös elvek és közös érvelési stratégiák. Számos nyugati zöld és globalizációkritikai aktivistával folytatott beszélgetéseim során (Európai és Világ Társadalmi Fórumokon, hálózatok stratégiai találkozóin, baráti látogatások alkalmával) e benyomásom megerősödött. Természetesen az elemzés nem tekinthető összehasonlító keret-elemzésnek, egy általános nyugati kerettel való összevetés csak a helyi sajátosságok föltárását szolgálja.

mán a kérdést, vannak, akik szerint pl. a zöld mozgalom képes lenne egy, a jelenlegi hazaitól jelentősen eltérő, valódi baloldaliság fölmutatására.

A Zengő-mozgalom kommunikációjának hátteréül szolgáló, magyar nyelven elérhető zöld elméletek és érvek szelektáltságán is jól megfigyelhető a helyi politikai kultúra nyoma. A kilencvenes évek során a zöld mozgalom nem tudta a korábbi erővel újraalkotni identitását, nem sikerült egy közös ideológiai platformot megalkotni (Harper 1999, Vida 2007). Bár az ökofilozófia klasszikusai már a nyolcvanas évektől kezdve terjedtek hazánkban, a politikai artikuláció szintjén ez mégsem jelent meg. Ahogy Mándi (1999) esettanulmányából is kiderül, ez a felismerés vezérelte a Duna Charta¹⁶ alapítóit, majd néhány évvel később jelentős személyi átfedésekkel a Védegylet alapítóit (Hollós 2003).

Hazánkban nem jelentek meg olyan zöld személyiségek, mint a poszt-marxista zöld André Gorz, David Harvey vagy James O'Connor, akik a nyugati kritikai és zöld gondolkodás meghatározó figurái, s akik bár bírálták a marxizmust, inkább a poszt-marxizmus, semmint az anti-marxizmus jegyében. A magyarországi korai zöld gondolkodásra nagy hatást gyakoroltak konzervatív és romantikus modernitáskritikák, az anarchizmus, a posztmodernizmus, de még a liberalizmus is, a radikális baloldali gondolatok azonban nem.¹⁷ Az átmenet folyamata sem segítette a baloldali rendszerkritika megerősödését, hiszen a baloldalt erősen piactarát erők dominálták és dominálják. Ebben a helyzetben, főleg a radikalizmusra nyitott fiatalok körében (ahogy azt számos interjú is megerősítette) az ökopolitika egy új és autentikus rendszerkritika hangját jelentette. A hazai zöld mozgalmak a nyugat-európai (új)baloldali mozgalmak üzeneteit fogalmazták újra, a hazai körülményekhez adaptálva azokat.

Azt mondhatjuk tehát, hogy az ökopolitika mester keret kevésbé radikális és kevésbé baloldali, mint általában a nyugati vagy déli keretek.¹⁸ Az antimilitarizmus hiánya, a bal-jobb dichotómia meghaladásának igénye, a „lehet más a világ” szlogen átfordítása „lehet más a politika” szlogenne, mind azt mutatják, hogy a magyar ökopolitika mester keret nem a nyugati vagy déli verziók egyenes adaptációja. Ahhoz, hogy rezonáljon, és előmozdítsa a mozgalom sikerét, figyelembe kell vennie a helyi sajátosságokat. A keretezési folyamat egy részénél ezek tudatos döntések eredményei, más esetekben a helyi útfüggőségek tudattalan befolyásai. Az útfüggőség, az egyezkedésekkel előálló hibridek, és a tudatos keret adaptáció tehát egyaránt jellemzik a Zengő-mozgalmat.

- 16 A kilencvenes évek végén a széteső Duna Kör pótlására, és egy társadalmi szintű zöld alternatíva képviselőjére létrejött szervezet.
- 17 Érdekes feladat lenne ellenőrizni azt a hipotézist, mely szerint a hazai zöld mozgalom ideológiai gyökerei erősebben kötődnek a kelet-európai konzervatívizmushoz mint a baloldalisághoz (gondoljunk csak olyan ökológiai gondolkodókra mint György Lajos, Eff Lajos, Kodolányi Gyula, Zelnik József, Lányi András).
- 18 Szabó Máté is megjegyzi (Szabó 1993: 39-42, 60-61), hogy a kelet-európai zöldek, így a hazaiak is, sokkal liberálisabbak voltak a nyugat-európai zöldekénél. Ez elsősorban a politikai liberalizmussal kapcsolatos pozitív elvárásaikban volt tetten érhető: az egypártrendszerrel szemben a plurális berendezkedéstől várták a társadalom jelentős problémáinak megoldását.

KÖVETKEZTETÉSEK: A REPOLITIZÁCIÓ KULCSA

Tanulmányomban azt az érvet igyekeztem alátámasztani, hogy az értelmezési keretek vizsgálata nélkül nem érthető meg a Zengő-mozgalom sikere. Ezt a sikert nem csak a konkrét cél elérésével azonosítottam, hanem a széles körben osztott nézetrel is, mely szerint a Zengő-mozgalom egyben a hazai környezetvédelem repolitizálódását is magával hozta, a mozgalom új közéleti lendületét is adta. A keretezési folyamat kapcsán három részérvet igyekeztem alátámasztani.

(1. keret-rezonancia [frame resonance]) A Zengő-mozgalom sikerének megértéséhez elengedhetetlen a mozgalom által propagált értelmezési keret rezonanciájának vizsgálata.

A Zengő-mozgalom kommunikációja során olyan új, az ökologizmus (Dobson 1995; Meadowcroft 2001) hazai megjelenésének tekinthető ökopolitikai értelmezési keretet alkalmazott, mely jól rezonált a helyi politikai kultúra és közbeszéd sajátosságaira. Bemutattam, hogyan próbál reagálni a mozgalom a hazai közélet depolitizáltságára, a nagyfokú apátiára és bizalmatlanságra (pl. a társadalmi részvétel népszerűsítésével, a technokrácia dekonstrukciójával, a mozgalom relatív óvatosságával, vagy a bal és jobb oldal meghaladásának fölvetésével).

(2. keret-integráció [frame bridging]) A Zengő-mozgalmat alkotó tág koalíció létrejöttét előmozdította, hogy az ökopolitikai mester keret három különböző keret integrációjának eredménye: egy hagyományos környezetvédelmi keret, egy liberális demokrata keret, és egy radikális demokrata keret ötvözete képezte a kommunikáció alapját.

A keret-integráció folyamatát egyfelől a keretek önálló vizsgálatával, másfelől az összekapcsolásukra tett erőfeszítések föltárásával támasztottam alá. Az integratív mester keret által elősegített koalíció (helyiek, zöld szervezetek, jogvédők, szakértők, értelmiségiek, liberálisok, radikálisok és republikánus konzervatívok) jelentősen megnövelte a mozgalom erejét és elfogadottságát.

(3. útfüggőség [path dependence]) Az ökopolitikai mester keret megfogalmazása egy sajátos politikai-kulturális örökségbe ágyazva zajlott le, a lokális jelentés-hálózatok és hatalmi mezők történetének kontextusában.

Ez az útfüggőség nem jelent kizárólag korlátozást, hanem egyben a politikai önkifejezés sajátos alapanyagául is szolgál. A szociokulturálisan elsajátított, hatalmi tényezők által formált ideológiai örökség nem csak a cselekvés korlátjaként értelmezendő, hanem egyben az újraértelmezések révén a kritika és ellenállás eszközeként is.

A diszkurzív mező tehát nem csak determinál, hanem az újraalkotás lehetőségét is magában hordja. A hatalom nem monolitikus. A hazai kritikai és zöld mozgalmak, illetve gondolkodás örökségének vizsgálatával igyekeztem alátámasztani az útfüggés jelenlétét, annak hibridizációra gyakorolt hatását, illetve annak tudatos átalakítását. Megmutattam, hogyan próbálják az aktivisták repolitizálni a kilencvenes években depolitizálódott környezetvédelmet, és ezáltal újraértelmezni a technokrata civil társadalom örökségét. A nyolcvanas évek antipolitikájának (Konrád, Havel) ez a radikális reartikulációja a helyi kritikai gondolkodás által kirajzolt mezsgyében, a marxizmus használata nélkül történt. Amennyiben a hazai zöld mozgalom repolitizálódásának egyik legfontosabb állomását sikerült tartalmasan bemutatnom és értelmezniem – akkor a dolgozat célba ért.

Szociológiai Szemle 2008/2.

IRODALOM

- A.Gergely A. (2001): *Tér, idő, határ és átmenet: Politikai antropológiai esettanulmányok*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Boda Zs.–Scheiring G. (2006): Zöld közpolitika-befolyásolás az Európai Unióban. *Politikatudományi Szemle*, 15(4): 41–74
- Dobson, A. (1995): *Green Political Thought*. London; New York, NY: Routledge.
- During, S. (1995): A kritikai kultúrakutatás történetéről. *Replika*, 17–18: 157–180.
- Escobar, A. (1995): *Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World*. Princeton NJ: Princeton University Press.
- Fischer, K. (1997): Locating Frames in the Discursive Universe. *Sociological Research Online*, 2(3), <http://www.socresonline.org.uk/socresonline/2/3/4.html>, (utoljára letöltve: 2007. augusztus 15.).
- Goffman, E. (1981): *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Harper, K. (1999): Citizens or Consumers? Environmentalism and the Public Sphere in Postsocialist Hungary. *Radical History Review*, 74: 96–111.
- Hollós L.(2003): Nem a hatalmat akarjuk megragadni, hanem az emberek képzeletét: beszélgetés Lányi Andrásal. *Ökotáj*, 31–32: 139–145.
- Hunt, S.A.–Benford, R.–Snow, D.A. (1994): Identity Fields, Processes and the Social Construction of Movement Identities. In Laraña, E. et al. eds.: *New Social Movements: From Ideology to Identity*. Philadelphia: Temple Univ. Press, 185–208.
- Johnston, H. (1991): Antecedents of Coalition: Frame Alignment and Utilitarian Unity in the Catalan Anti-Francoist Opposition. *Research in Social Movements, Conflicts and Change*, 13: 241–259.
- Johnston, H. (1995): A Methodology for Frame Analysis: From Discourse to Cognitive Schemata. In Johnston, H.–Klandermans, B. eds.: *Social Movements and Culture*. London: UCL Press, 217–246.
- Kumin F. (2004): A Zengő jelenség. *Magyar Hírlap*, Vélemény és Vita, április 14.
- Lányi A. (2001): A szabadság hagyománya. *Heti Válasz*, 1(33): 2001.11.23.
- Mándi T. (1999): A Duna Charta. In Szabó M. szerk.: *A Környezetvédelmi Civil Kezdeményezések Magyarországon 1988–1998*. Budapest: Villányi Úti Könyvek, 204–217.
- Marcus, G.E.–Fischer, M.J.M. (1995): Az antropológia mint kultúrkritika. *Magyar Lettre Internationale*, 18.
- McAdam, D.–Tarrow, S.–Tilly, Ch. (2001): *Dynamics of Contention*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Meadowcroft, J. (2001): Green Political Perspectives at the Dawn of the Twenty-first Century. In Freedon, M. ed.: *Reassessing Political Ideologies: The Durability of Dissent*. London: Routledge, 175–192.
- Oberschall, A. (1996): Opportunities and Framing in the Eastern European Revolts of 1989. In McAdam, D.–McCarthy, J.D.–Zald, M.N. eds.: *Comparative Perspectives on Social Movements – Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*. New York: Cambridge University Press, 93–122.
- Oliver, P.E.–Johnston, H. (2000): What a Good Idea! Ideologies and Frames in Social Movement Research. *Mobilization: An International Quarterly*, 5(1): 37–54.
- Sachs, W. ed. (1992): *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power*. Edited. London: Zed Books.
- Snow, D.A.–Rochefford, E.B.–Worden Jr; S.K.–Benford R.D. (1986): Frame Alignment Processes, Micromobilization, and Movement Participation. *American Sociological Review*, 51(4): 464–481.
- Szabó M. (1993): *Alternatív mozgalmak Magyarországon*. Budapest: Gondolat.

Szociológiai Szemle 2008/2.

- Tarrow, S. (2002): The New Transnational Contention: Organizations, Coalitions, Mechanisms. Paper prepared for presentation at the panel on *Social Movements and Transnational Social Movements*, APSA Annual Meeting, August 31, Chicago.
- Tilly, Ch. (1999): From Interaction to Outcomes in Social Movements. In Giugni, M.–McAdam, D.–Tilly, Ch. eds.: *How Social Movements Matter*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 253–270.
- Vay M. szerk. (2005): *Zengő: Ökológia, politika és társadalmi mozgalmak a Zengő-konfliktusban*. Budapest: Végegylet.
- Vida V. (2007): A Duna-kör emlékezete. Szakdolgozat, ELTE-BTK.
- Zentai V. szerk. (1997): *Politikai antropológia*. Budapest: Osiris.

TEST- ÉS ÉNTUDAT KÖLCSÖNÖSSÉGE A VERSENYSPORTBAN

BODNÁR Ilona

Semmelweis Egyetem Testnevelési és Sporttudományi Kar
H-1123 Budapest, Alkotás utca 44.; e-mail: bodnari@mail.hupe.hu

Abstract: One of the recurring events when conducting life-interviews with women trainers is their confrontation with the fact that their physique does not correspond to the body-frame considered to be ideal in their respective sports disciplines. Since they can only preserve their athletic identity with the help of their physique, the course of their careers depends on the solution they find to this problem. The study presents this decision-making situation using the systems theory of Luhmann: as the environmental interaction between a neurophysiological (the body), a psychical (the identity of women trainers) and a social (sports) system. It looks upon this situation as being a communication between female athletes and competitive sport as a social system, in which observation is accorded an outstanding role. Assuming the role of an observer, female athletes see the series of movements and solutions that their trainer does not recognize. Instead of physical perfection, they develop the individual perfection of movement execution.

Összefoglaló: Edzőnőkkel készült narratív életinterjúk egyik visszatérő eseménye, amikor szembesülnek azzal a ténnyel, hogy testük nem felel meg a sportágukban ideálisnak tekintett testalkatnak. Mivel sportolói identitásukat csak testük segítségével őrizhetik meg, ezért pályafutásuk folytatása függ attól, hogy ezt a problémát miként tudják megoldani. Ezt a döntési helyzetet Luhmann rendszerelméletét felhasználva mutatja be a tanulmány: egy neurofiziológiai (a test), egy pszichikai (az edzőnők identitása) és egy szociális (a sport) rendszernek a környezeti egymásra hatásaként. Úgy tekint erre a szituációra, mint a sportolónók és a versenysport mint szociális rendszer közötti kommunikációra, amiben kiemelt szerepet kap a megfigyelés. A sportolónók a megfigyelői szerepkörbe helyezkedve meglátják azokat a mozgássorokat, megoldásokat, amiket edzőjük nem fedez fel. A testi tökéletesség helyett a mozgás kivitelezésének egy individuális tökéletességét dolgozzák ki.

Keywords: sociology of sport, competitive sport, neurophysiological system, physiological system, identity, social system, Luhman

Kulcsszavak: sportszociológia, versenysport, testtudat, éntudat, szociális rendszer, Luhman

BEVEZETÉS

A test szociális története az a terület, ahol a sportszociológia alap kutatásokat végezhet. Ezt a felfogást képviseli Eichberg (1995) is, aki követendő példának a skandináv szociológia „harmadikutas” elképzelését állítja, amelyre a testközpontúság mellett a kapcsolatgazdagság a jellemző: tudományágak, egyes kutatási területek, kvantitatív és kvalitatív kutatási módszerek között (Eichberg 1994). E felfogás helyességét Giulianotti (2005) tíz év távlatából erősíti meg. Könyvének testről szóló fejezetét a következőképpen zárja: a szélesebb szakmai figyelmet hiányolóknak a testet ajánlja kutatási témaként, de csak interdiszciplináris kitekintéssel, új és bátor kutatási módszerek alkalmazásával.

A magyar sportszociológiában sem a test mint téma, sem a kvalitatív kutatási módszerek nem nyertek még teret. Pedig a nemzetközi érdeklődés változásával egy időben hazánkban is született egy alkotás, amelyik fordulatot jelenthetett volna: Kósa Ferenc „Küldetés” című filmje¹. Ez a kultikus mű azonban inkább a sport világán kívül fejtette ki hatását. Balczó András monológja kitűnő példa arra, hogy a kvalitatív kutatási módszer, a narratív életútinterjú az identitásvizsgálat egyik eszköze: tükrözi azt a folyamatos párbeszédet, melyet az egyén önmagával és a környezetével folytat. Többek között ezért választottam én is ezt a módszert az edzőnők pályafutásának vizsgálatához, akikkel a hazai sportszakma és nő történetírás nem foglalkozott még. Az, amire a módszertani kézikönyvek (pl. Andrews és társai 2005) is felhívják a figyelmet, hogy a narratív interjúk különösen olyan esetekben hasznosak, amikor egy addig még nem kutatott identitást szeretnénk feltárni, esetemben is beigazolódott (Bodnár 2003, 2006). Ugyanakkor ez a tanulmány a példa arra, hogy olyan témák kerülhetnek az elbeszélés felszínére, amire a kutató előzetesen nem gondol. Az edzőnők esetében ilyen a testükhöz és az ideális sportolói testhez való viszonyuk, a kettő között zajló párbeszéd, a megfelelés kényszerítő ereje. Az élsportolóként szerzett élmények: testük tudatos kezeléséből fakadó tapasztalataik miként befolyásolják későbbi edzői felfogásukat.

Ennek a tanulmánynak a megírására azonban nemcsak saját kutatásaim ösztönöztek, hanem Hajdú Szabolcs „Fehér tenyér” című filmje is, ami egy tornászról szól.² A film egyik drámai jelenete, amikor a kamasz Dongó ruháival a kezében az öltöző ablakán kiugrik az őt üldöző edzője elől. A mester a következőt kiabálja utána: „Te már tornász vagy. Tudod mit jelent ez? Az izmaid megfogták a szaros kis csontjaidat! Megkeményedtek a rostok és visszafogták a növekedést. A miénk vagy, hozzánk tartozol,

- 1 Eichberg szerint a skandináv kritikai sportkutatás inspirátora két regény volt: Per Olov Enquistnek (1971) egy kalapácsvető versenyt leíró, és Hans-Jorgen Nielsennek (1979) egy labdarúgással kapcsolatos könyve. Az az írói technika, amivel bemutatták a sport társadalomtörténeti háttérét, a mélyben meghúzódó konfliktusokat, inspiráló példaként szolgált a sportszociológusok számára. Ilyen inspirációt adhatott volna a Balczó András sportpályafutását bemutató, 1976-ban készült magyar dokumentumfilm is.
- 2 A *Fehér tenyér* magyar nagyjátékfilm (2006) Dongó Miklós tornász pályafutását kíséri végig, aki az 1980-as években kisgyermekként Debrecenben tornázik egy drasztikus nevelési és sportmódszereket alkalmazó edző irányításával. A megalázó helyzet ellen fellázad, és egy cirkuszhoz szegődik légtornásznak, de az egyik ugrásnál lezuhan. Felnőttként Kanadába megy edzősködni, ahol nevelési módszerei miatt összeütközésbe kerül a szülőkkel. Ekkor kezd el foglalkozni egy makacs, de tehetséges kamaszsal, akivel együtt indulnak a 2002-es debreceni tornász világbajnokságon. Lóugrásban tanítványa arany érmet nyer, míg Dongó Miklós harmadik lesz. A VB-t követően elszerződik a Cirque du Soleil-hez (www.fehertenyer.hu).

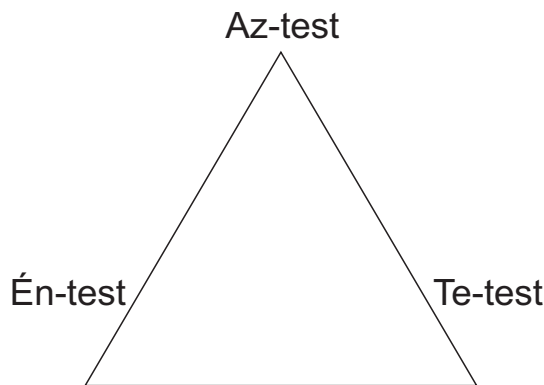
Szociológiai Szemle 2008/2.

tornászokhoz!” Az edző utolsó, megdönthetetlennek hitt érve a fellázadt tanítványnak a test alkalmassága, amit hosszú évek munkájával fejlesztettek ki, és igazi értéke – éppen nagyfokú specializálódása miatt – csak a tornában mutatkozhat meg. A film alkotói a testet helyezik az elbeszélés középpontjába: a tornász narratívája egy testtörténet, amit dokumentarista stílusban örökítettek meg.³ A közönség és a szakmai sikerek nemcsak Hajdú Szabolcs koncepcióját, témaválasztását igazolják. A Dongó élettörténete iránti érdeklődés megerősítést jelent azoknak a hazai (sport)szociológusoknak is, akik vallják, hogy a sportos test kiemelten fontos kutatási téma.

ELMÉLETI KERETEK

Az interjúszövegek összefüggéseinek felfejtéséhez az iránymutatást három publikációtól kaptam. Ezek az írások egymásba kapcsolódó fogaskerekeként működtek, és így hozták mozgásba az én gondolkodásomat és az edzőnők történeteit. Szellemi energiájukkal mindkettőnek lendületet adtak, de egyben össze is hangolták a két tudattartalmat. Elsőként a már idézett Henning Eichberget kell említenem. Foucault (1990) fegyelmezésen alapuló szemléletével szemben egy differenciáltabb testkezelésre, osztályozásra hívja fel a figyelmet. Úgy véli, hogy a fegyelmezett test – az áramvonalasan kialakított (*streamlined*) és az egészséges – mellett korunkban is jelen van a Bahtyin (1982) által leírt groteszk test. A társadalomban párhuzamosan jelen lévő testkultúrák vizsgálatához Buber (1991) *dialógikus filozófiájára* támaszkodik. Az emberi létezés három dimenzióját jelképező buberi háromszöget alkalmazza: a testtudatosság háromszögének csúcsait az Én-test, a Te-test és az Az-test képezik (1. ábra).

1. ábra A testtudatosság dialógikus háromszöge
Forrás: Eichberg 1994: 110.

3 A film sportbrázolásának elemzését lásd Bodnár Ilona (2007).

Az Én-test vizsgálatát – szubjektivitását figyelembe véve – Eichberg introspektív módon tartja lehetségesnek: önéletrajzok, memoárok elemzésével, kvalitatív módszerekkel. Az objektív Az-test az empiria terepe: a tudomány által mérhető, közvetlenül megfigyelhető, kvantitatív adatok közölhető róla. Az interjúszövegekben az Én-testet az edzőnők önmagukról kialakított testképe, míg az Az-testet a sportágukban ideálisnak tekintett testről alkotott nézetek képviselik. Belső képüket ezzel, a környezetük által objektívnek tekintett leírással vetik össze. A triád harmadik elemét már nem Eichberg által kialakított Te-test képezi, hanem egy személy, az edző. Az interjúk szövegéből adódó változtatással vált hármójuk viszonyrendszere elemezhetővé a *strukturális kiegyensúlyozottság elméletével* (Szántó 2006). Ez a Heider által kidolgozott szociálpszichológiai elmélet két társadalmi szereplő és egy személytelen entitás között fennálló relációkat vizsgálja, melyek pozitívak és negatívak lehetnek. Egy triád akkor kiegyensúlyozatlan, instabil, ha a negatív kapcsolatok száma páratlan. Az edzőnők elbeszélésében egy kiegyensúlyozatlan kapcsolatrendszer mutatkozik: sportolói pályafutásuk előrehaladtával azzal kell szembesülniük, hogy a sportágukban elfogadott testképből adódó elvárásoknak már nem tudnak megfelelni. Az addig pozitív kapcsolat negatívvá válik. Ez azért billenti ki a stabilitást, mert a szakmát, a sportkultúrát képviselő edző ugyanakkor elkötelezett marad: számára az eredményesség, a sikeresség záloga az ideális test.

Az edzőnők kiegyensúlyozó megoldásainak vizsgálatok kiderült, hogy az okok, a magyarázatok túlmutatnak ezen a hármás kapcsolódáson: szükséges az elemzésbe bevonni a versenysportot, mint rendszert. Luhmannnak a *szociális rendszerek működéséről* kialakított elmélete volt az a keret, amibe végül belefoglaltam ezt az egyensúlyproblémát (Luhmann 1995, 2006). Ehhez a választáshoz Jan Ove Tangen (2004) cikke döntő lökést adott: a szabadidős sportolást, a rekreációt egy sajátos szociális rendszernek tekinti, ahol az egyén és az egyes sportágak, felszerelések és helyszínek között zajlik a kommunikáció. Ennek a párbeszédnek a legfontosabb komponense az előírt mozgásformák *elvárásai*, melyek kényszerítő hatással rendelkeznek. Amikor a sportolás vagy nemsportolás mellett döntünk, akkor tulajdonképpen arról határozunk, hogy eleget teszünk-e az elvárások kihívásainak vagy sem. Ugyanis az általunk érzékelt elvárások határozzák meg az adott szituáció értelmezését, és az abból adódó cselekvést is. Az edzőnőknek arról kell dönteniük, hogy jogosnak tartják-e az ideális test elvárásait, s ha igen, akkor a döntés hatására kialakul bennük az elvárás elvárása, és már ennek, vagyis önmaguknak akarnak majd megfelelni. Reflektálásukkal folytatják a rendszer és a köztük zajló kommunikációt, vagyis továbbra is a sportban maradnak. Ott, ahol a szervezett keretek között folytatott versengés célja – a rendszer azon funkciója, melynek alapján a társadalomban elkülönül – a *győzelem*, a résztvevők megmértetése után a nyertes megállapítása. Az elsőség elérése a test teljesítőképességétől függ, de a mozgás – a sportág szabályai által előírt – megfelelő formában való kivitelezése is alapkövetelmény. Aki nem sajátítja el, vagy nem tartja be az adott sportágban megengedettnek tekintett mozgásformákat, az nem vallhatja magát sportolónak, nem vehet részt a versenyben. Ezért azok, akiknél a személyiség központi részét képezi a versenyzővé válás, sok mindent megtesznek a testükért és a testükkel, mert önérvénytésük legfontosabb eszköze. Sportolói identitásukat csak testük segítségével alakíthatják ki, őrizhetik meg. Rendszerszinten megfogalmazva: egy neurofiziológiai (a

Szociológiai Szemle 2008/2.

test), egy pszichikai (az edzőnk identitása) és egy szociális (a sport) rendszernek a környezeti egymásra hatásáról lesz szó.

TEST – TUDAT – IDENTITÁS

Az elméleti keretek megadása mellett néhány fogalom meghatározása is szükséges, mert a szakirodalomban sem mindig egyértelmű e három egymásra épülő kifejezés – a testséma, a testkép és a testtudat – közötti különbségtétel. Kudar Katalin felfogását fogom követni, mert ő nemcsak hogy sportolókon végzett testképvizsgálatokat, de munkáiban végigköveti a fogalmak értelmezésének történetét is, és így alakítja ki meghatározásait (Kudar 1994). A *testséma* a központi idegrendszerben a saját testről, annak méreteiről, határaitól, arányairól kialakult séma, amely a térbeli tájékozódásban és a mozgások szerveződésében egyaránt elsődleges jelentőségű. Neurofiziológiai organizáció, amely nem tartalmaz tudatos, kognitív elemeket. Tulajdonképpen a testséma tükröződik a sporttudomány által meghatározott objektív sportolói Az-testben, mert mérhető, számokra lefordítható. Amikor ehhez a biológiai érzékeléshez kognitív elemek is járulnak, vagyis szociális konstrukcióvá válik, akkor már *testképről* beszélünk: a testünkről szerzett komplex élmény, mely tartalmazza a testsémával kapcsolatos információkat és pszichoszociális tényezőket is. Az egyénnek a testével kapcsolatos pozitív és negatív tapasztalatai, attitűdje és a környezet normái egyaránt hatnak erre a mentális reprezentációra. Ez az a szint, ahol megjelenik a kölcsönösség, az egymásra hatás: dialógus test és tudat, az egyén és környezete, illetve az egyes tudományterületek (pl. pszichológia, filozófia és szociológia) között. A pszichológia is a fogalom szociabilitását hangsúlyozza, azt hogy saját testképünk kialakítása és fenntartása nem lehetséges a környezet visszajelzése nélkül (Schilder 1978). A társas hatásnak azonban nemcsak a visszatükröző szerepe a fontos, hanem mintaként is funkcionál: jelentős befolyásoló erővel bírnak azok a megoldási módok, ahogy a körülöttünk levők használják a testüket. A testkép szintjén jelennek meg az elvárások, a megfelelés kényszere, a test alakíthatóságának vágya, mert magunkra egy külső szemlélőként tekintünk. Bourdieu (1978) ezt *társadalmi tekintetnek* hívja, aminek az ereje, hatékonysága attól függ, hogy akire irányul, az mennyire van tisztában a kívánatosnak tartott test kategóriáival; mennyire képezi a (szub)kultúra az életének részét; mennyire köteleződétt el irányába. Ennek mértéke határozza meg, hogy az adott környezet által legitimnek, mintaszerűnek tekintett (testi) magaviseletet mennyire tartja követendőnek és kötelezőnek valaki.

Az anyagi és a szellemi szféra teljes összekapcsolódása a *testtudat* szintjén figyelhető meg: a testélmények konceptualizálása, mely a saját testünkről szerzett tudatosult tapasztalatokon, a különböző eredetű információk értékelésén alapszik. A testtudatnak az éntudatra gyakorolt hatása, a testi tapasztalások fontossága kap hangsúlyt abban a kifejezésben, amit a kilencvenes évek végétől a szakirodalomban gyakran a test helyett használnak: *testesülés* (embodiment).⁴

4 Test és tudat összekötőelemének, a mozgásnak a szerepét hangsúlyozza Tangen (2004), amikor bevezeti a megtestesült tudás (*embodied knowledge*) fogalmát, ami a tudás testi aspektusára utal. A testben legtöbbször nem tudatosan felhalmozott ismeretről van szó, ami a környezet által megkövetelt mozgás kivitelezésére vonatkozik. Ez cselekvési, mozgási képesség, amit a tudat a feladat teljesítésekor mintegy öntudatlan eszközként alkalmaz, amit a hétköznapiakban gyakorlati érzékként aposztrofálunk.

A (meg)testesülésnek ez a felfogása azt mutatja, hogy a testi tapasztalatok jelentősége felértékelődött az egyén, a közösség és a kultúra szempontjából. Az így szerzett tudás az *identitás* kialakításában, fenntartásában meghatározó szerepet játszik, mert az éntudat már nemcsak a mentális állapotunkról való ismereteink összességét, hanem a fizikai állapotunk érzében tartását is jelenti. Giddens (1991) szerint a test nemcsak identitásunk kifejezése, hanem alakításának eszköze is. Az általa identitásprojektnek nevezett folyamatban azok az átalakulások, változások, amelyek a testen, testben mennek végbe, az identitásban is módosulást eredményeznek. Nem hierarchikus, hanem dialógikus viszony van a két entitás között.

E rövid áttekintésben többek között azt szerettem volna megmutatni, hogy más kutatók hogyan látják azt, amit Luhmann (1995) úgy ír le, hogy az értelmi rendszerek – a pszichikai és a szociális – egymásnak mindenkor szükséges környezetei, együttes fejlődés útján jönnek létre. Ugyanilyen környezeti szükségszerűség és egymásra hatás áll fenn a testnek, mint organikus rendszernek és az identitásnak, mint pszichikai rendszernek a viszonyában is. Ezeket az egymásra ható viszonyokat sokkal könnyebb elemezni olyan területen, ahol a testnek nyilvánvalóan kiemelkedő szerepe van. Ezek egyike a sport.

AZ IDEÁLIS TEST A SPORTBAN

A testképet mint szociális konstrukciót a csoportok a tagság egyik kritériumaként használják: a legitimnek tartott külalak a határok meghúzását, a megkülönböztetést teszi lehetővé. A vágyott elfogadás érdekében az egyén nem tesz mást, mint összehasonlítja a saját testképét a közösség által ideálisnak tartottal, és ha különbséget talál, akkor azt megpróbálja felszámolni (Kende 2002). Az egyes sportágak testképének kezdeti konstrukciója az edző tapasztalatain nyugszik. Saját sportolói múltjából és az általa edzett sportolókból gyűrja össze az ideált, aminek fontos eleme a „jó mozgás”. Mivel egyéni élményeken, a „jó szemén” – a tekintet ereje – alapul, ezért nagyfokú szubjektívizmus is van benne. A versenysport térnyerésével a sportági Az-test fokozatosan objektíválódik, ami összefügg egyrészt az edzésmódszerek egységesülésével, másrészt az egyes tudományágak bekapcsolódásával. Az objektív kutatások „lefordítják” a számok, a mérhetőség, az összehasonlíthatóság nyelvére az Az-test képét. Az ideális test a kiválasztás tudományos mérőeszközzé válik, illetve a felkészülés kiszámíthatóbbá tételében, a rizikófaktorok csökkentésében van szerepe.

A hazai tehetségkutatások arra az eredményre jutottak, hogy a sportban az öröklött tulajdonságok és a környezeti hatások aránya 70%:30% (Harsányi 2000). Az öröklött adottságok két csoportba sorolhatók: a *testalkat és a motorikus képességek*, ezek mérhető adatai képezik az ún. kiválasztási mutatókat.⁵ Személytelenül, tárgyként, illetve a maximális eredmény eléréséhez szükséges eszközként tekintenek a sportolóra

5 Idővel pszichológiai és szociális elemek is bekerültek a megfelelő utánpótlás biztosításának szelektálási rendszerébe, de csak olyanok, amelyek standardizált, kérdőíves módszerekkel vizsgálhatók. Így nem mondhatjuk, hogy az egyéniséget jobban figyelembe venné, irányába engedékenyebbé válna az egyre sűrűbb szövésű tudományos háló. Az egyediség bizonyos fokú figyelembe vételére magának a rendszernek van szüksége: működésének tapasztalatait használja fel a válogatási módszerek bővítésekor, mert többek között ezzel biztosítja fennmaradását, továbbélését.

(Eichberg 1995). Megpróbálnak eltekinteni az Az-test és az Én-test közötti különbségtől. Az Az-test nem önálló, organikus rendszer, hanem a sportnak, mint szociális rendszernek az értelmi konstrukciója, annak része. Úgy tekinthetünk rá, mint a rendszer *autopoiesisének*, önfejlesztésének az eredményére: a sporttudomány elméleti konstrukciója, értelmi nyeresége. Az Én-test ellenben egy élő neurofiziológiai rendszer, ami egy pszichikai rendszernek, egy identitásnak a „környezete”. Ehhez a létező testhez mindig tartozik egy önálló tudat, egy személyiség.

Az Az-test, vagyis a rendszer fegyelmző ereje a versenyrendszerben felfelé haladva egyre nyilvánvalóbb. A gyermekek személyiségfejlesztésében fontos szerepet játszó öröm mellé, melyet egy mozgás elsajátítása és kivitelezése okoz, a versenyzéssel, a másokkal történő összehasonlítással belép a teljesítményelv. A hatékonyság szempontjának beemelésével az Én-testről a hangsúly átcúszik az Az-testre. Nem áttevődik, hanem átcúszik: ez egy folyamat, amiben nehéz kitüntetett pontokat találni, mert ez egyéneként és sportáganként is változó. Ebben az új viszonyrendszerben a sportoló kettős függőségi helyzetben van: az eredményesség elérése érdekében alá kell rendelnie magát, Én-testét egyrészt az edző módszereinek, másrészt az Az-test előírásainak. Az edzői tapasztalat és a tudomány tekintélye azonban nemcsak izomtömeget, alakot formál, hanem épp a test-tudat dialógikus viszonyából adódóan személyiséget is. Amíg az Az-test előírásai és elvárásai a szabályokban és a szakirodalomban lefektettek, így nyilvánvalóak, addig a személyiség felé *beágyazott elvárások* (embedded expectations) irányulnak, melyek hallgatólagosak, nem nyíltan kifejezettek. Beleértendők a nyilvánvaló elvárásokba, azoknak járulékos részei, de legalább olyan fontosak a viselkedés szabályozásában (Tangen 2004). A sportlobby évtizedekig érvényesíteni tudta azt az érdekét, hogy a pszichikai ráhatásoknak csak a pozitív oldalával foglalkozzanak az újságírók és a kutatók. Az 1970-es években jelennek meg az első olyan írások, amelyek a fizikai mellett a sportolók lelki veszélyeztetettségére is felhívják a figyelmet: nevezetesen a rendszernek az egyéniséget homogenizáló törekvéseire (Shogan 1999).⁶ A rendszer megkomponálja az ideális Az-test ideális személyiségét is.

AZ AZ-TEST ELVÁRÁSAINAK KOMMUNIKÁLÁSA⁷

A beszélgetést nyitó felszólításomra, hogy „Kérem, mesélje el nekem az életének azokat az eseményeit, élményeit, melyek mint edzőnőnek fontosak!” – interjúalanyaim mindegyike megemlítette sportolói pályafutását. Életüknek ebből a szakaszából két momentumot emeltek ki: a sportágválasztást, a sportolás elkezdését és negatív élményeiket, küzdelmeiket. Az edzői szerepmodellnek – mivel gyakorlati tapasztalatokra építő szakma – alapvető kritériuma a sportolói múlt, annak hossza és minősége. A

6 A sport elidegenítő hatására a művészek ismét hamarabb hívják fel a figyelmet. Példaként két angol filmet említek: *A hosszútávfutó magányossága* (Tony Richardson 1962) és az *Egy ember ára* (Lindsay Anderson 1963).

7 A tanulmány további részében az interjúk szövegének elemzéséhez Luhmann (1995, 2006) rendszerelméletét használom. (Nem ismertetem magát az elméletet, hisz annak alkalmazása a célom.) Mivel a magyarázatokat folyamatosan a fent megadott könyvekre építem, ezért a későbbiekben már nem hivatkozom rájuk.

sportolás elkezdése, a belépés pillanata azért fontos, mert az eltelt idő alatt felhalmozott tudás igazolást jelent: azt jelentett az edzői pályakezdésnél és az élettörténet elbeszélésének pillanatában is. A kezdetek részletes elmesélése tehát ezzel magyarázható. Mindegyikük jó, sőt többségük kiváló sportoló volt, de eredményeik a pályakezdésnél voltak fontosak, amikor lehetőséget kaptak a foglalkozás elkezdésére (Bodnár 2006). A szakma gyakorlása során versenyzői sikereik egyre inkább „valamikorikká” válnak, és a tapasztalások, a sportolói múlt mindennapjaiból hasznosítható elemek kerülnek előtérbe, így már döntően ezek szerepelnek a jelen narratívájában.

Ezek közé tartoznak az élsportolói életszakasz küzdés-történetei, melyek a test köré szerveződnek.

„Nagyon jó érzésem volt, úgy alkatra kicsi vagyok, de a labdaérezésem az olyan volt, hogy mindig ott voltam, ahol a labda volt. De nekem ezért mindig meg kellett gürizni, azért, mert ekkora voltam.”

„A kapusok mindig jobban gondolkodnak, jobban gondolkodnak, rafkosabbak. Ugye, én nem vagyok egy 2 méter magas, jó 56 kg voltam akkor, rendkívül laza, ruganyos, tehát minden képességem megvolt, de azért egy 5 centi még hiányzott belőlem. Tehát azt nekem ésszel mindig ki kellett gondolkodni, ahogy ráadásul tehát mindig tudatos kapus voltam. Biztos vagyok benne, hogy ezáltal én sokkal többet gondolkodtam a kézilabdában.”

„...de nem nőtem igazán magasra. A sokféle sportnak köszönhetem, hogy versenyző koromban fáradhatatlan munkabírással és fejlett izomzattal rendelkeztem.”

Én nagyon jól eveztem, csak nagyon vékony kislány, vékony kislány voltam, hogy még plusz injekciókat adtak. [...] akartam, na most ez az, ez az akaraterő, amit az ember, mint edző keres a versenyzőiben.”

„A legérzékenyebb pontomon érintett. Évek óta bosszankodtunk K. K.-val, hogy mi vagyunk a legkisebbek.”

Ezek a küzdelmek nem mások, mint az interjúalanyok és a sport mint szociális rendszer közötti kommunikáció. Ennek a tárgya az Én-testnek az Az-testtől való negatív eltérése, az ideális alkat elvárásainak nemteljesítése. A figyelmeztetés a különbségre, egy, a szakértői szemnek első pillantásra érzékelhető eltérésre. Az objektív nézetek szerint az Az-test egy gépként működik, és ha megfelelő (edzés)módszert alkalmaznak, akkor hatékonysága fokozható. Az edzéseknek az a célja, hogy a szervezetet úgy fejlessze, hogy maximális teljesítményre legyen képes. A kiválasztás elsődleges kritériumai a testméretek, az antropometriai jellemzők. Ezek egyáltalán nem, vagy – mint az egyik interjúalany alkata is – csak igen korlátozott mértékben fejleszthetők, mert az organikus rendszerek környezetre való nyitottsága korlátozott. A sportrendszer azt kommunikálja, ami működésére, fennmaradására nézve a legnagyobb rizikófaktort jelenti: az ideálistól eltérő testmagassággal, testméretekkel a várható teljesítmény, a győzelem esélye csökken. A versenysport lényegi elemének az elérése kerülhet veszélybe, ezért alkatuk nem megfelelőlése miatt a sportolónőket *paradoxsza* nyilvánítják: ki akarják zárni őket a rendszer műveleteiben való részvételből, a magasabb szintű versenyzésből, a továbbhaladásból.

Szociológiai Szemle 2008/2.

Ki közli mindezt velük? Nem véletlen, hogy a szövegek nem említenek személyt. Az ideális alkatról való tudás az adott sportág kultúrájának alapját képezi, cirkulál a rendszerben. Egyrészt a rendszer mintegy elvárja annak ismeretét: az elköteleződés feltételeként állítja az egyénnel szemben, és az erre való válasznak, az elvárás igenlésének tartja annak meglétét. Másrészt a cirkulálás azt is jelenti, hogy az információ és a közlés folyamatosan jelen van, de egységük csak akkor valósul meg, ha a sportoló megérti őket. Esetünkben ez a pillanat akkor következik be, amikor a sportolónók versenyzői pályafutásának a jövője kérdőjeleződik meg: az előbbiből, a múltból nem következik az utóbbi, a jövő. Az elvárás megértése eseményé válik és megkülönböztetést hoz létre az időben, kiemeli a jelent.

Az edzőnők legkorábban kamaszkorukban szembesültek ezzel a problémával.⁸ (A sportágakban a kiválasztás nem esett olyan korai évekre, mint napjainkban.) Tizenévesekről van szó, akik sportmúlttal rendelkeznek, ami ekkorra már érzelmi elköteleződést és célokat eredményez. Az életcélok nem mások, mint önmagunkkal szemben támasztott elvárások, így azoknak is van iránya és erőssége, csakúgy mint a feljűk irányuló Az-test elvárásoknak. A reagálásukat befolyásolja, hogy céljaik között milyen erősséggel van jelen az egyes versenyek megnyerése, identitásuknak központi eleme-e a sportolói léttel való azonosulás. A küzdés azt mutatja, hogy ezeket a döntéseket már meghozták, és a különbözőség jelzése épp ezekre az elképzelésekre jelent veszélyt. Hozzáteve még azt is, hogy a kamaszok nagyon érzékenyek a személyüket éró kritikára, mert ezt a teljes elutasítás jeleként értelmezik. Ugyanakkor a személyiségük viszonylagos fejlettségének köszönhetően képesek az önálló válasz kidolgozására. A gyermeki függőséget elhagyva minél több helyzetben szeretnék megmutatni a felnőtteknek, hogy ők önállóan mire képesek.

LÁTOM AZT, AMIT AZ EDZŐM NEM LÁT⁹

A jövőjűkről alkotott elképzeléseiket veszélyeztető elvárásokra kétféle választ adhattak a sportolónók: elfogadják, és ezzel jelzik, hogy jogosnak tartják vagy elutasítják. Ez a döntés a kommunikáció fenntartásának vagy lezárásának szándékát mutatja, ami egyet jelent azzal, hogy a rendszer részeként akarnak tovább működni, vagy kilépnek. Ők a válaszadás mellett döntenek, *reflektív elvárásokat* alakítanak ki magukkal szemben. Így a külső kényszerítő erő belsővé válik, és saját jelentéstartalmakat kapcsolnak hozzá. Ez a reakció egyben az identitásuk egységessége érdekében tett lépés is.

Mire támaszkodhatnak a megoldáskeresésben? Saját múltjukra, tapasztalataikra. A kamaszkor elérése azért is lényeges, mert a sportolói múltjuknak köszönhetően a tapasztalataik előhívhatóságának mértéke nagy, cselekvési repertoárjuk viszonylag gazdag. A rendszer, az Az-test igényeit figyelembe véve mozgásrepertoárjukat, mozgáskultúrájukat mutatják fel, azt az örökletes tényezőt, melyet a kiválasztási metó-

8 A rendszer működésében korábban is voltak olyan ellenőrzési pontok, amikor egy-egy megkülönböztett képesség alapján történt meg a kiválasztás, de ezeknek a sportolónók megfelelték, így élettörténetükben nem jelentkeznek fordulópontként.

9 Utalás Luhmann (1999): *Látom azt, amit te nem látsz* című írására.

dus a második legfontosabbnak tart. Abból a képességükből merítenek, ami eddig is segítette őket, amit a rendszer idáig elismert. Épp a pozitív visszajelzések alakították ki azt az érzelmi kötődést, ami mozgósítja a tartalékokat, ami arra ösztönzi őket, hogy megmutatassák: a versenyrendszer következő szintjéhez is elegendő a testük.

„Gyakorlatilag ezek az alapképességek a gyorsaság, ruganyosság, hajlékonyság, állóképesség, ezt az atlétikából vittem magammal, de az atlétikából, mostani fejemmel tudva, sosem lettem volna élversenyző, soha az életben, tehát, annyira, annyi ilyen tulajdonsággal nem rendelkezttem, ami a világszínvonalhoz kellett volna.”

„Három sportágnak az alapelemeit összekeverve kezdtem edzősködni, mert atlétizáltam és nagyon keményen, sokat szenvedtek, sokat atlétizáltattam őket. Akkor ugye kosárlabdában is a helyezkedés, ezeket onnan tanultam, a technikának a fontosságát a teniszből vettem át.”

Ebben az új helyzetben az interjúalanyok legfontosabb tevékenysége a *megfigyelés*, annak elsődleges és másodlagos formájában egyaránt. Első lépésük az önmegfigyelés, melyen belül két megkülönböztetés-sorozatot tudunk elkülöníteni. Az első már említettem: mozgásrepertoárjukból azonosítják, megjelölik azokat a formákat, kivitelezési módokat, melyeket esetleg más sportágakból hoztak, de épp a mozgásnak a médiumszerepéből adódóan, itt is tudnak használni. Azt is mondhatjuk, hogy a rendszertől átvett támpontok alapján megkülönböztetik a majdan hasznosítható elemeket: a jövő perspektívájából a jelenben a múltbeli tapasztalatokból választanak. Az önmegfigyelés másik cselekvéssorozata a testükre irányul, ami másfajta nehézségekkel jár. Az edzések funkciója, hogy a sportoló egy sportág mozgásformáit tökéletesen sajátítsa el, és a versenyen hibátlanul reprodukálja azt, vagyis a végrehajtáshoz szükséges értelemkontextusok kondenzálása és konfirmálása, előhívhatóságuk megkönnyítése a cél. Ennek a folyamatnak kulcskérdése például a fájdalom leküzdése, elviselése, határainak kitolása. Bizonyos szempontból a sportolónak meg kell tanulnia nem reflektálnia a teste jelzéseire. Tudata észlelési tevékenységének a korlátozását kell megtennie, amely szűkítést az edző-sportoló közötti kommunikáció is elvárja. Az edző szóbeli közlésének a megértését a sportoló az adott mozgás végrehajtásával jelzi. Érzékelése a reprodukálásra irányul, mert az esetleges változtatás, módosítás igénye ismét az edzőtől indul ki. Az interjúalanyoknak tulajdonképpen a rendszer működési szabályaival ellentétben, de a rendszer elvárásaira reflektálva kell saját testüket megfigyelniük.

A sportolónak a rendszerben elfoglalt helye szerint a *másodlagos megfigyelői* szerep is szokatlan válasznak tekinthető, de ez mégsem tiltott tevékenység. A rendszernek azt a működési jellegzetességét használják ki, hogy lemond az egyoldalú ellenőrzés lehetőségéről, feltételezi az *ellenirányú ellenőrzést* is: a megfigyelő megfigyelését. A sportban a hatékony működés érdekében az edző a megfigyelői szerepkör: azzal, hogy felelős a sportág szabályozott mozgásformáinak elsajátításáért, a teljesítményt fokozó edzésmódszerek alkalmazásáért, azzal együtt ellenőrző szerepe is van. Nemcsak a pályán lát, ahogy azt a játékosokra szoktuk mondani, hanem az edzőteremben is. Az interjúalanyok sportolóként nem tesznek mást, mint megpróbálják észrevenni, meglátni azt, amit edzőik nem képesek. Ehhez nem lépnek ki a rendszerből, hanem belülről próbálnak meg olyan perspektívát keresni, ahonnan az edzőik vakfoltjába került

dolgokat vehetik észre. Az interjúalanyok megfigyelik, hogy edzőik mit nem figyelnek meg, mit zárnak ki észlelési körükből. Az edzőik által kizárt, de még a rendszerhez tartozó jelöletlen, addig nem hasznosított területre koncentrálnak.

„Egy edző, hogy lesz edző, az abból is kiderül, hogy mennyire lát meg bizonyos dolgokat, a versenyző társaitól, vagy mennyire tudja leszűrni azt, hogy ő maga tulajdonképpen jól csinálja-e vagy nem jól csinálja, vagy a másikon keresztül mennyi hibát tud fölfedezni és tudja-e korrigálni azokat a hibákat, amik magánál is előfordulnak.”

„Az edzések közben részben új korlát és gerenda gyakorlatelemeket találtam ki, vagy másként állítottam össze azokat. Az új talajgyakorlatomat zenére állítottam össze, táncosabb stílusban, bár akkor még zene nélkül tornáztunk talajon.”

“Mester – mondtam egyszer indulás előtt –, megpróbálok hosszanként egy tempót megspórolni, akkor kettőszázötvennel kevesebbszer kell a karjaimat kiemelnem. Azt csinál, amit akar! – válaszolta. Ez is sikerült. Néhány hónap múlva, hogy változatosabbá tegyem, minden ötödik hosszt erősen úsztam. Ezzel százanként 5 másodpercet javítottam és majdnem öt perccel előbb lettem kész. Fogalmam sem volt róla, hogy ezt akkortájt egy külföldi atlétaedző 'fartlek'-edzésnek nevezte, és sikeresen alkalmazta növendékeinél. Még ma is bevált módszere az úszók edzésének”.

Mindkét megfigyelési típusnál a mozgásrepertoár, a kivitelezés szempontjainak a redukciója lesz a végeredmény: egy elemet kiemelnek, arra irányítják figyelmüket. Ennek a momentumnak a kapcsolódási hálóját tekintik át, és ha kell, változtatják meg. Az adott sportág szabályait figyelembe véve új cselekvéssorokat állítanak össze, így járulnak hozzá testük és a sportrendszer autopoieziséhez, önfejlesztéséhez. Mivel a mozgás-kivitelezés mássága mögött test-tudattartalmak, új értelmezések vannak, ezért a személyiség is fejlődik. Az interjúalanyoknak a saját testükre vonatkozó ismereteik – a megfigyelés redukcióját követően – komplexebbé válnak. Önreflektivitással az ideálisnak vélt mozgástechnika helyett egy *individuais tökéletességet* dolgoznak ki. Ezzel egy instabil helyzetet úgy sikerül feloldaniuk, hogy a rendszeren, a sporton belül autonómiára tesznek szert, mert új, független cselekvési módokat mutatnak fel. Az elvárások sikeres teljesítésével megerősítik személyiségüket, éntudatukat.

A LÁTÁSMÓD ÁLTALÁNOSÍTÁSA

A fent leírt folyamatban az interjúalanyoknak nemcsak a sportolói identitása erősödik meg, hanem a megfigyelés képességének a felismerése egy új fejlődési utat is megnyit előttük: az edzői pályát. Az egyéni tapasztalatoknak a sportrendszer szintű általánosítása akkor történik meg, amikor a sportolónők hivatalos megfigyelővé, edzőkké válnak. A versenyzői és az edzői látás- és gondolkodásmód különbözőségét jól szemlélteti, hogy egyikük az edzői pályafutás kezdetén a kritikus helyzetekben gyakran felállt a kispadról és „visszahelyezkedett” játékosai pozíciójába, valamikori helyéhez hasonló pontot keresett a pálya szélén. Kellő gyakorlat hiányában abból a

Szociológiai Szemle 2008/2.

perspektívából hasznosabban, lényeglátóbban tudta áttekinteni a játékot: az új, bizonytalan szerepkörből visszalépett a biztonságosabb, tapasztalatokkal teli múltjába. Olyan látószöveget keresett, amely előhívja a játékos érzéleletét, ami még mindig jobban, átfogóbban működött, mint az új.

A versenyzői időszak kreativitásának köszönhető saját út akkor válik mintává, amikor már edzőként egy ismételt redukció után megjelölik azokat az elemeket, melyeket sportolóiknál is alkalmazhatnak. A rendszer jövője szempontjából igazán fontos autopoiesisz csak akkor jöhet létre, ha ezt a megkülönböztetést ismét megteszik: edzőként nem csak azt akarják meglátni, amit sportolóként. Az általuk értelemtelinek tartott cselekvést nem kötelezően előírt formaként kezelik, hanem teret engednek az új kombinációs lehetőségeknek. Az interjúk alapján két területet emelek ki: edzésmódszereiket és az ideális sportolóról alkotott elképzeléseiket.

„Na, most nagy problémám volt a labdakezelés, mert az egyik sportágban [amit előtte űztem] sincsen. Ez egy újdonság volt, ronda is volt a labdakezelésem, de hát tekintettel arra, hogy az volt a legnehezebb, azt, azt az én csapatom, azt tanítottam meg legjobban. [...] Az improvizáló képességet én soha nem akartam kiölni. Én a technikai repertoárt adtam nekik a kezükbe, és körülbelül egy irányvonalat mondtam a meccsen, de az bennük volt, hogy tudjanak rögtönözni. [...] Bizonyos dologban alapmozgásukat be kell, be kell rögzíteni, hogy ne kelljen nekik gondolkodni, hogy lemenjen lábbal, vagy ne menjen le lábbal, vagy erre lép, de azt, hogy különböző helyzeteket meg kelljen nekik oldani, mindig voltak ilyen feladataim, és edzéseim.”

„Kitaláltam egy olyan dolgot, amit mai napig is a lányokkal intenzíven csináltatok, mert tudom, hogy az nekem jó volt, egy valami nem volt jó, hogy nem vettem tudomásul, hogy az évek elmúltak fölöttem, és azért vannak bizonyos dolgok, amiket nem lehet erőltetni, mert akkor sokkal sérülékenyebbek.”

A mai sporttudomány egyik fő kutatási területe a kiválasztás, a tehetségkutatás, a tehetséggondozás. Mivel a kutatók és az intézetek is a rendszer részét képezik, természetes, hogy olyan kérdésekkel foglalkoznak, ami a működés, a rendszer teljesítőképessége szempontjából kiemelten fontos. Az edzőnők élettapasztalataikból adódóan nemcsak az Az-testhez viszonyulnak másként, nemcsak az adott sportág optimális testséma elképzelésének határfokát kérdőjelezzik meg. Saját példájukból okulva nem tudják függetleníteni a biológiai rendszert a pszichikaitól. Van, aki ezt egyszerűen csak akarásnak nevezi, ahogy ez egy fent idézett részben már szerepelt, van aki további tulajdonságokat is felsorol.

„Igen, F. A., ha nem százszor akarta abba hagyni, hogy ő nem lesz kapus, mert ő balkezes, és ugye balkezes lövből hiány van, ő állandóan ki akart menni, hogy ő majd kint játszik. Keze lába összeakadt, mert ilyen csápos volt. Jaj, hányszor nyomtam vissza! Megharagudott rám, nem jött edzésre. Kinek lett igaza? Ma persze fülig ér a szája mikor meglát.”

„A T. Á., a nevét talán hallottad. Olyan, olyan kis csámpás volt szegény, mikor az ifi válogatottnak lett, csak én soha nem küldtem el senkit, ott volt ő is, meg

másik csámpító. Úgy futott, hogy a kacsá. Borzasztó volt ránézni. Na, de az Á-ban egy akkora akaraterő, egy intelligens gyerek, nagyon jó szem, és nagyon jó keze volt, és igazság szerint rossz lába, de jól helyezkedett, használta az eszét, a kezét, a technikát, és végeredményben, mondhatnám Európa egyik legjobb játékosa lett. Mondom, ha így választottad volna, hogy a tehetség alapján, biztos, hogy nem válogatod be. Ezért mondom, hogy soha nem szerettem azt, hogy kiválasztani. Kiválasztódnak az emberek, ha el kell a tömeggel kezdeni, csinálni velük és maguktól jönnek föl.”

Az ideális testtel történt összevetés után az interjúalanyok tudatuk észlelési teljesítményét úgy növelik meg, hogy figyelmüket más felé irányítják, sportolótól nem elvárt elemekre fókuszálnak. Új területeket fedeznek fel, új tudattartalmakra tesznek szert. Ezek az ismeretek azonban csak akkor kerülnek be a rendszerbe, ha kommunikálni tudják őket. Tudatunk erősségét jelentő érzékeléseinket azonban nem tudjuk mindig szavakban kifejezni, ismereteink egy része a sajátunk marad, bármennyire is szeretnénk azt átadni másoknak. Amikor az edzőnk érzékelésük egyediségéről, a figyelemkoncentrációjuk sajátosságáról beszélnek, akkor tisztában vannak azzal, hogy ez egy erősségük, egy olyan képesség, aminek sokat köszönhetnek sportolói és edzői pályafutásuk során. Azonban ahogy az így megszerzett tudás egészét, ennek a képességnek a működését sem tudják szavakban kifejezni. Tudatuk átláthatóságának határába ütközve általában két szót használnak: szerencse és ösztön.

„Ösztönszerűen, magas szinten [másként] nem lehet, rá kell születni. Nem tudom, én látok valamit, rögtön tudom, hogy mit, de csak a szakmámban, hogy mi a jó, mi nem. Nem tudom, más meg sem látja, én meglátom, és én magam sem tudom azért megmondani, hogy azt a dolgot miért pont éppen úgy és ahogy látom, egyszerűen nekem az természetes.”

ÖSSZEGZÉS

Ebben a tanulmányban arra tettem kísérletet, hogy új módon próbáljam meg elemezni a test- és éntudat kölcsönösségét a sportban. Ehhez kiindulásként felhasználtam a (sport)pszichológia és a (sport)szociológia eddigi eredményeit, de teoretikus keretként Luhmann-nak a szociális rendszerek működéséről alkotott elméletét használtam. Edzőnőkkel készült narratív életinterjúk elemzésében a rendszerszintű megközelítés azért volt hasznos, mert az általuk elmesélt történetek nem mások, mint a sportnak mint szociális rendszernek az elvárásaira adott válaszok. Sportolóként az elismerésért folytatott küzdelmük kommunikáció a rendszerrel: folyamatos bizonyítás, mert testük eltér a sportáguk által ideálisnak tekintett alkattól, így nem feltétlenül predesztinál a győzelemre. Az interjúalanyok azt a rendszersajátosságot használják ki, hogy az előírt, az adott sportághoz tartozó mozgásformák nemcsak elsajátítási, reprodukálási kötelezettséget jelentenek, hanem lehetőségeket is. A sportrendszer stabilitását, vagyis fejlődőképességét nem a formák adják, hanem a kommunikációban médiumként használt mozgás, mert annak elemeiben és azok kapcsolódási módjában rejlenek az újítási lehetőségek. A sportolónők saját és versenytársaik mozgását megfigyelve észreveszik azokat a lehetőségeket, melyeket az edzőik nem látnak meg. A tudat legfontosabb

Szociológiai Szemle 2008/2.

képességét, az észlelést fejlesztik azzal, hogy figyelmüket koncentrálnak új strukturális kapcsolódásokat fedeznek fel. A rendszer elvárásainak megfelelően egy-egy elemet kiválasztanak mozgásrepertoárjukból, és ezeket tudatosan új módon használják. Elszakadnak a szabályokat szem előtt tartó tradícióktól, értelemtelivé tesznek addig nem használt cselekvési módokat. Ez a gondolati többlet mindkét szociális rendszer – a sport és az individuum – fejlődéséhez hozzájárul. Sportolói tapasztalataik hatással vannak edzői munkájukra is, bár tudásuknak csak egy részét tudják kommunikálni, mások számára átélhetővé tenni. A tudat mint komplex rendszer sohasem képes teljes összetettségében áttekinteni és kommunikálni önmagát. Ez a tanulmány a sportnak mint szociális rendszernek csak néhány működési sajátosságát mutatta meg, de talán ez is elegendő ahhoz, hogy felkeltse az érdeklődést a versenysport egészének a luhmanni elemzése iránt.

IRODALOM

- Andrews, D.L.–Mason, D.S.–Silk, M.L. eds. (2005): *Qualitative Methods in Sports Studies*. New York: Berg.
- Bahtyin, M. (1982): *Francois Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Budapest: Európa.
- Bodnár I. (2003): A nők és az edzői pálya avagy a nőket megedzik. In: Pető A. szerk.: *Társadalmi nemek képe és emlékezet Magyarországon a 19–20. században*. Budapest: Nők a Valódi Esélyegyenlőségért Alapítvány, 221–245.
- Bodnár I. (2006): Sikeres edzőnők pályaválasztásának és pályakezdésének elemzése. *Kalokagathia*, 44(1–2): 106–116.
- Bodnár I. (2007): A megtestesült tudás. A *Fehér tenyér* című film sportszociológiai elemzése. *Filmkultúra*, www.filmkultura.hu.
- Bourdieu, P. (1978): Hevenyészett megjegyzések a test társadalmi észleléséről. In Bourdieu, P.: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat, 151–164.
- Buber, M. (1991): *Én és Te*. Budapest: Európa.
- Eichberg, H. (1994): The Narrative, the Situational, the Biographical. *Scandinavian Sociology of Body Culture Trying Third Way*. *Review for Sociology of Sport*, 29(1): 99–113.
- Eichberg, H. (1995): Problems and future research in sports sociology: A revolution of body culture? *Review for Sociology of Sport*, 30(1): 1–17.
- Foucault, M. (1990): *Felügyelet és büntetés*. Budapest: Gondolat.
- Giddens, A. (1991): *Modernity and self-identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Giulianotti, R. (2005): *Sport: A critical sociology*. Cambridge: Polity Press.
- Harsányi L. (2000): *Edzéstudomány*. I. köt. Budapest–Pécs: Dialóg Campus.
- Kende A. (2002): Testazonosság és identitás. A különböző testfelfogások szerepe az önefogadásban. In Csabai M.–Erős F. szerk.: *Test-beszédek*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 61–83.
- Kudar K. (1994): Az egyes testrészek és testtájak tudatossági szintje a testképben, és ezek személyiségtulajdonságokkal való összefüggésének vizsgálata férfi sportolókon. Kandidátusi értekezés. Budapest: MTA.
- Luhmann, N. (1995): *Social system*. Stanford: Stanford University Press.
- Luhmann, N. (1999): *Látom azt, amit te nem látsz*. Budapest: Osiris.
- Luhmann, N. (2006): *Bevezetés a rendszerelméletbe*. Budapest: Gondolat.

Szociológiai Szemle 2008/2.

- Schilder, P. (1978): *The image and appearance of the human body*. Oxford: Blackwell.
- Shogan, D. (1999): *The Making of High-performance Athletes: Discipline, Diversity, and Ethics*. Toronto: University of Toronto Press.
- Szántó Z. (2006): A strukturális kiegyensúlyozottság elmélete. In Szántó Z.: *Analitikus szemléletmódok a modern társadalomtudományban*. Budapest: Helikon, 159–170.
- Tangen, J.O. (2004): Embedded Expectations, Embodied Knowledge and the Movements that connect. A System Theoretical Attempt to explain the Use and Non-use of Sport Facilities. *Review for Sociology of Sport*, 39(1): 7–25.

TÁJÉKOZÓDÁS

A MÁSODRENDŰ POTYAUTAS PROBLÉMA ÉS MEGOLDÁSAI*

KOVÁCS Benedek

Magyar Máltai Szeretetszolgálat
H-1033 Budapest, Miklós u. 32.; e-mail: kovacs.benedek@maltai.hu

Abstract: For the recent twenty years numerous various attempts have been developed to explain the co-operation problems on the area of social sciences based on the discipline of rational decision theory and similar intentions of evolutionary biology have joined these initiatives. Despite the outstandingly rich literature on suggested solutions, the problem has not been answered yet. Number of attempts on solving the Second-order Free-riding Problem suggest to involve an external factor in order to explain the co-operative behaviour (e.g. altruistic punishment), others attempt to modify the original problem, respectively insert rigorous assumptions (evolutionary explanations). It seems, that the altruistic punishment and the strong reciprocity will get outstanding roles in explaining the emerging and sustaining of norms. On the other hand this should not mean, that the rational calculation approach would not play any role in the future, as the various social control mechanisms expressed by the social networks can represent such cost reduction factors which can strengthen the motives based on fairness.

Összefoglaló: A kooperáció problémájának magyarázatára az utóbbi húsz évben rengeteg különböző megoldás született a racionális döntések elméletén nyugvó társadalomtudomány területén belül, ráadásul az evolúciós biológia hasonló irányú törekvései is bekapcsolódtak a kérdés tisztázásába. A javasolt megoldások irodalma rendkívül gazdag, ennek ellenére a kérdés tisztázása még korántsem zárult le. A másodrendű potyautas problémára tett megoldási kísérletek egy része valamilyen külső faktor beiktatásával kívánja megmagyarázni a kooperatív viselkedést (pl. altruista büntetés), más része viszont az eredeti probléma módosításával, illetve szigorú feltevések beiktatásával kísérletezik (evolúciós magyarázatok). Úgy tűnik, az altruista büntetés és az ezen alapuló erős reciprocitás kitüntetett szerepet fog kapni a normák keletkezése és fenntartása magyarázatában, ez azonban nem jelenti azt, hogy a racionális kalkuláción nyugvó megközelítés ne kapna szerepet. Ugyanis a társadalmi hálózatok által közvetített különféle társadalmi kontroll mechanizmusok olyan hatékony költségcsökkentő tényezők lehetnek, amelyek ráerősítenek a méltányossági elveken alapuló motívumokra.

* A tanulmány a Faludi Ferenc Akadémia valamint a *Társadalmi megoldások és társadalmi kudarcok* c. OTKA kutatás (T049432) támogatásával készült. Köszönettel tartozom az OTKA kutatás valamennyi résztvevőjének, különösen Takács Károlynak és Jankó Bélának.

Keywords: collective action, Second-order Free-riding Problem, social norm, sanctioning, altruistic punishments

Kulcsszavak: kollektív cselekvés, másodrendű potyautas probléma, társadalmi norma, szankcionálás, altruista büntetés

Olson (1997 [1965]) óta jól ismert, hogy a csoporttagok közös érdekére épülő kollektív cselekvési helyzetekben az egyéni cselekvések interakciója nem feltétlenül eredményezi a közös érdek megvalósulását. Sőt a szerző szerint inkább a sikeres kollektív cselekvés nevezhető kivételesnek és az csak meghatározott társadalmi feltételek között valósulhat meg. Ezzel szemben sokkal természetesebb kimenetel a társadalmi kudarc, hiszen a valós helyzetek nagy részében nem adtak az önérdék követő viselkedés számára a biztonságos együttműködés feltételei. A szerző későbbi bírálói közül többen rámutattak, hogy a sikeres kollektív cselekvés jóval elterjedtebb, mint azt Olson feltételezte (Marwell–Oliver 1993), és részletesebb analitikus elemzésnek vetették alá a kollektív cselekvési szituációt leíró feltevéseket (Frohlich et al. 1975; Marwell–Oliver 1993). Ettől függetlenül Olson alapproblémája valóságos társadalmi dilemmát jelenít meg, amelyet Hardin (1971) az „n-szereplős fogolydilemma” modellel ír le.

A kollektív cselekvés problémájának leküzdésére Olson bevezette a szelektív ösztönző fogalmát, amely olyan költségmódosító tényező, amely az adott egyént érdekelté teheti a közjósághoz való hozzájárulásban. A centrális szelektív ösztönzők mellett már Olson felhívta a figyelmet azokra a decentralizált mechanizmusokra, amelyeket a csoporttagok közötti kapcsolatok közvetítenek (társadalmi szelektív ösztönzők).

Attól függetlenül, hogy a szelektív ösztönző központi vagy decentralizált módon kerül biztosításra, mindenképpen felmerül az a kérdés, hogy ez vajon költséges vagy pedig nem az egyének, illetve az azt előállító ágens (pl. állam) számára. Ha azt feltételezzük, hogy a szelektív ösztönző költséges, akkor az felveti a másodrendű potyautas problémát (Oliver 1980; Elster 1989; Heckathorn 1989; Coleman 1990), amennyiben viszont költségmentesnek tekintjük, akkor a „másodrendű láthatatlan kéz” megoldja a szelektív ösztönző létrejöttének kérdését.

A MÁSODRENDŰ POTYAUTAS PROBLÉMA FELMERÜLÉSE

A közgazdaságtanban a tiszta közjavak meghatározása két tényező segítségével történik. Az első a kínálat egyetemlegessége, amely szerint egy újabb fogyasztó csatlakozása nem csökkenti a közjóság rendelkezésre álló mennyiségét. A második definíciós elem az, hogy nem lehetséges a fogyasztók kizárása a közjóság használatából, illetve az olyan költséges lenne, hogy gazdasági szempontból értelmetlenné válik (Samuelson 1954). A közjavak jelentős hányada azonban nem tiszta közjóság, ugyanis nem igaz rá a kínálat egyetemlegessége, éppen ezen a tényen alapul a csoportméret paradoxona (Oliver–Marwell 1988). Jóllehet a csoportméret paradoxona Olson számára még ismeretlen volt – hiszen egyik alaptétele szerint a csoportméret növekedése a kollektív cselekvés ellen hat – már ő sem tekintette a kínálat egyetemlegességét a közjóság szükségsszerű velejárójának. Így a (nem tiszta) közjóságot úgy definiálja,

mint ami hasznosságot jelent egy csoport tagjai számára, ugyanakkor, ha egyszer rendelkezésre áll a csoport valamely tagja számára, akkor a többiek sem zárhatók ki belőle (Olson 1997 [1965]).

Más definíciók az előbbi definíciós elem (azaz, hogy a használatukból való kizárás nem lehetséges technikailag vagy nagyon költséges, és ezért gazdasági értelemben értelmetlen) mellett még egy kritériumot alkalmaznak, miszerint az előállításuk együttműködés által valósul meg, tehát a közjóság csak kollektív cselekvés által hozható létre (Marwell–Oliver 1993).

Vagyis a kollektív cselekvés a közjóság előállításának a módja. A kollektív cselekvést többféleképpen modellezték, de az egyik legáltalánosabban elfogadott az n szereplős fogoly dilemmája (FD) helyzet. Olson (1997 [1965]) óta tudjuk, hogy az egyének közös érdekei nem vezetnek automatikusan a csoportérdek megvalósulásához, ugyanis (Olson modellje szerint) a csoporttag haszna a létrejövő közjóság rá eső részéből és a hozzájárulás költségéből tevődik össze. Mivel a közjóság létrejötté a többi csoporttag cselekvésétől is függ, ezért – hacsak nem látszik eleve biztosítottnak a közjóság, vagyis az általánosnak tekinthető bizalomhiány feltevésével élve – a csoporttag számára a hozzájárulás a veszteség kockázatát rejti magában.¹ Csak abban az esetben racionális a hozzájárulás, ha az egyén hozzájárulása a többi csoporttag cselekvésétől függetlenül is akkora értéket képes létrehozni, hogy az meghaladja saját hozzájárulásának költségét. Olson ezt látta lehetségesnek a kicsoportok esetében.

A kollektív cselekvés FD alapú modellezését Hardin (1971) vezette be Olson (1997 [1965]) alapján. Az n-szereplős fogoly dilemma modellben feltételezzük, hogy a kollektív jóság mértéke az egyéni hozzájárulások számának függvényében növekszik.² A kétszereplős fogoly dilemmája helyzetéhez hasonlóan alapvetően minden egyes csoporttagnak érdeke, hogy ne járuljon hozzá a közjósághoz, és úgy részesedjen a többiek hozzájárulás következtében előálló hasznosságból. Ez a fajta potyautas jelenség a kétszereplős esetben nehezen képzelhető el, hiszen a helyzet könnyen áttekinthető és ezért kölcsönös dezertáláshoz vezet. Ugyanakkor sok szereplőt feltételezve, ha a közjóság növekedése folytonos, kevésbé nyilvánvaló egy-egy csoporttag dezertálásának hatása. Mivel azonban ez a felismerés könnyen általánossá válik, a kimenetel gyakran a közjóság meghiúsulása lesz.

Frohlich és szerzőtársainak (1975) elemzése kimutatta, hogy az, hogy a csoporttagok önként hozzájárulnak-e a közjósághoz vagy sem, nem kizárólag a kollektív javak meghatározásától függ, hanem a szituáció olyan elemeitől is, mint a hasznosságfüggvény és a termelési függvény alakja. Azonban a bináris választási lehetőség feltevése (csak kooperálni és dezertálni lehet) is egy olyan feltevés, amely szűkíti a lehetséges kimeneteket.

Lineáris termelési függvényt és hasznosságfüggvényt feltételezve, amely a legegyszerűbb eset, a kooperálók és a dezertálók haszna egymással párhuzamosan változik a kooperálók számának növekedésével, és ezért az egyének döntése arra vonatkozóan,

- 1 A defektálás két motivációs tényezője a potyautas magatartástól várható nyereség kísértése és – egy esetleges egyoldalú kooperálás esetében – a „balekká” válástól való félelem (Yamagishi–Sato 1986).
- 2 Két esetet különböztetünk meg, az elsőt az előállított közjóság folytonos mennyiség, a második esetben diszkrét (Gál 1988). Diszkrét esetben szükséges a hozzájárulások egy meghatározott küszöb értéke, ahhoz, hogy a közjóság létrejön. Folytonos esetben nincs ilyen küszöb érték, vagyis elvben a közjóság értéke csak akkor lesz nulla, ha egyetlen csoporttag sem járul hozzá.

Szociológiai Szemle 2008/2.

hogy kooperáljanak-e, független attól, hogy ténylegesen hányan járulnak hozzá a közjósághoz. Vagyis a játékosoknak van domináns stratégiájuk, amelyet az határoz meg, hogy mekkora költség árán lehet hozzájárulni az adott közjósághoz. Amennyiben a domináns stratégia a nem kooperálás, az egyének kollektív jósághoz való hozzájárulása csak szelektív ösztönzőkkel biztosítható.

Ezt az esetet írja le Hardin modellje, mely szerint a kooperálók haszna:

$$u_c = \frac{r}{n}(m+1) - 1$$

A nem kooperálók haszna pedig:

$$u_d = \frac{r}{n}m$$

A kettő különbsége pedig

$$\frac{r}{n} - 1$$

Ahol

n : a csoport létszáma

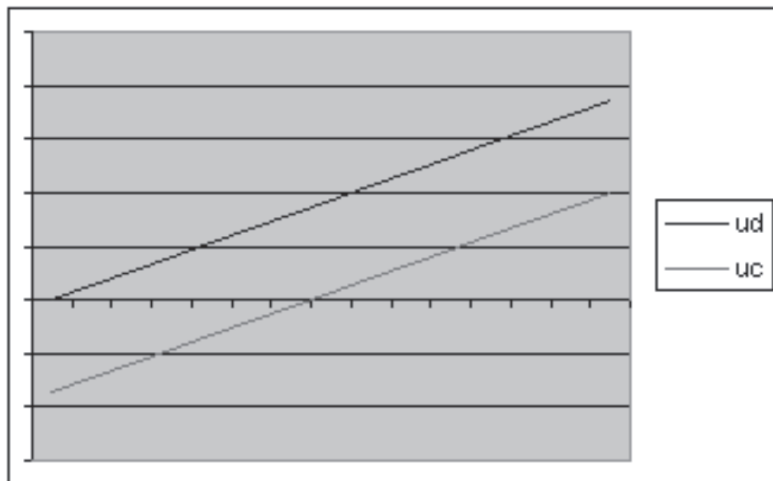
r : a hasznoknak a hozzájáruláshoz viszonyított aránya

u_c : a kooperálók haszna

m : a kooperáló játékos száma

u_d : a defektáló játékosok haszna

Ez esetet Schelling diagrammal ábrázolva jól látszik a kooperálók és a defektálók kifizetésfüggvénye közötti különbség.

1. ábra A kooperálók és a defektálók kifizetésfüggvénye

A valóságban sokkal gyakoribbak azonban azok az esetek, amikor a termelési függvény és/vagy a csoporttagok hasznosság függvénye nem lineáris. Ezt okozhatja tipikusan a hasznosságfüggvény esetében közjóság csökkenő határhaszna, a termelési függvény esetében pedig a növekvő határkölttség vagy épp magas kezdeti előállítási költség (Frohlich et al. 1975). Ekkor a kooperálók és a nem kooperálók kifizetési függvénye már nem feltétlenül párhuzamos, és keresztezi egymást, amely azt jelenti, hogy a csoporttagoknak már nincs domináns stratégiájuk, viselkedésük ezért attól függ, hogy hányan járulnak hozzá az adott közjósághoz. Ezek az esetek a kritikus tömeg modellekkel írhatók le (Schelling 1998 [1978]).

Az előzőekből látható, hogy nem minden esetben merül fel a csoporttagok kooperálástól való tartózkodásából adódó, a csoport egésze számára szuboptimális kimenetelt eredményező társadalmi csapdahelyzet.

A kollektív cselekvés problémájának megoldására több elméleti modell is létezik, de az egyik legrégebbi a szelektív ösztönzők (Olson 1997 [1965]) alkalmazása. Az egyik analitikus felosztás szerint léteznek centralizált és decentralizált megoldások (Elster 1989, 1995; Szántó 1999), de megadhatunk konkrétabb, objektum szerinti felsorolást is (mint morál, kormányzat, vallás, vagy a közjóság privatizációja).

A szelektív ösztönzők két formája a jutalom és a büntetés. Bár a defektálók szankcionálása vagy épp a kooperálók jutalmazása matematikai értelemben egyenértékű a formális modellekben, mégsem ugyanazzal a hatással bír. A két ösztönzési forma a kooperálók és a defektálók csoporton belüli arányától függ: ha a kooperálók vannak kevesebben, akkor a jutalmazás, ha a defektálók, akkor pedig a büntetés jelent kisebb költséget a szelektív ösztönzőt alkalmazók számára (Oliver 1980; Elster 1989; Gardner–West 2004). Éppen ezért olyan kollektív cselekvési helyzetekben, amikor nincs elfogadott csoportnorma, amely a kooperálás irányába hatna (vagyis amikor a viselkedési szabályszerűség a nem kooperálás, pl. civil mozgalmaknál), akkor a jutalmazás a hatékonyabb. Amikor viszont már kialakult egyfajta kooperációs norma (vagyis a viselkedési szabályszerűség inkább a kooperálás), akkor a normaszegők büntetése a hatékonyabb ösztönzési forma. Másrészt a büntetés a célszemélyt elidegenítheti, illetve provokálhatja, ami kockázatot rejt magában (Elster 1989; Horne 2004). Éppen ezért a büntetés könnyebben biztosítható, ha már van egy kooperációs minimum szint, amelyet valamely más mechanizmus hoz létre (Gardner–West 2004).

A hétköznapi tapasztalatok alapján ihletett, elterjedt megoldási javaslat a kollektív cselekvés problémájára a társadalmi normák alkalmazása. Azonban a társadalmi norma fogalmában nincs teljes konszenzus, egyes szerzők kizárólag tervezett, szándékolt normákról beszélnek (Coleman 1990) más szerzők nem szándékolt, evolúciós vagy tanulásalapú normafogalmat használnak (Axelrod 1986; Opp 2002).³

A másodrendű potyautas probléma Coleman (1990) elméletében – a szándékolt cselekvés eredményeként létrejövő – társadalmi norma keletkezésekor lép fel. A norma keletkezésének két feltétele Coleman szerint a norma iránti kereslet megjelenése és a normasértő viselkedés szankcionálása. Mivel a szankcionálás többnyire költséges a cselekvők számára (Hechter 1984), újabb problémaként merül fel az, hogy ki viselje a

3 Szintén nagy különbségek vannak az egyes szerzők között abban, hogy minek tekintik a társadalmi normát, pusztán szankciónak, szankcióval egybekötött viselkedési szabálynak, vagy morális kötelezettséget is társítanak hozzá. Erről bővebben Hechter–Opp 2001.

szankcionálás költségét, vagy hogyan osztozzanak a szankcionálás költségében? Ha szankcionálni költséges, akkor a szankcionáló egyének hátrányt szenvednek azokkal szemben, akik nem szankcionálnak, csupán élvezik a létrejövő (másodrendű) közjószág hasznát. Vagyis a szankcionálásban nem résztvevő cselekvők másodrendű potyautasoknak tekinthetők. A csoport érdeke hosszútávon hogy létrehozzák a normát, azonban az egyéni érdekek rövidtávon az diktálják, hogy ne vegyenek részt a szankcionálásban.

A probléma jól szemléltethető a „játékba ágyazott játék” módszerrel (Heckathorn 1991). A társadalmi kontroll játék két egymásba ágyazott játékból áll, egy alapjátékból, amely többféle társadalmi csapdahelyzet is lehet, és egy másodrendű „norma játékból” (*Compliant Control Game*), amelyben a játékosoknak lehetőségük áll a másik játékos cselekvési lehetőségeit beszűkíteni. Amennyiben a játékosoknak sikerül a második játékban kooperálni, az első játék kimenetele már nem kérdéses. Az n szereplős elsőrendű kollektív cselekvés probléma egy defektálót feltételezve egy $n-1$ szereplős másodrendű kollektív cselekvési problémát vet fel. Ez két szereplőnél nem merül fel, hiszen abban az esetben egyetlen játékosra hárul a szankcionálás költsége.

	C_2	D_2												
C_2	<table border="1"> <tr> <td>C</td> <td>5,5</td> </tr> </table>	C	5,5	<table border="1"> <tr> <td>C</td> <td>5,5</td> </tr> <tr> <td>D</td> <td>7,0</td> </tr> </table>	C	5,5	D	7,0						
C	5,5													
C	5,5													
D	7,0													
D_2	<table border="1"> <tr> <td>C</td> <td>5,5</td> <td>D</td> <td>0,7</td> </tr> </table>	C	5,5	D	0,7	<table border="1"> <tr> <td>C</td> <td>5,5</td> <td>D</td> <td>0,7</td> </tr> <tr> <td>D</td> <td>7,0</td> <td>D</td> <td>2,2</td> </tr> </table>	C	5,5	D	0,7	D	7,0	D	2,2
C	5,5	D	0,7											
C	5,5	D	0,7											
D	7,0	D	2,2											

2. ábra Megoldások a kollektív cselekvés problémára

Mielőtt rátérnénk a másodrendű potyautas probléma lehetséges megoldásaira szükséges röviden kitérni azokra a lehetséges válaszokra, amelyek az elsőrendű potyautas problémára születtek. A kooperációt elősegítő tényezők között megkülönböztethetjük azokat a strukturális feltételeket, amelyek szükségesek a sikeres kollektív cselekvéshez és az effektív megoldási mechanizmusokat (Szántó 1999). Szántó (1999) a szükséges vagy épp kizáró feltételek között sorolja fel a kognitív feltételeket, a csoportnagyságot, a csoporttagok közötti kapcsolatokat, a csoport stabilitását, a csoport-

tagok kulturális heterogenitását, illetve a politikai vezetők jelenlétét vagy hiányát. A megoldási mechanizmusok között említtek elsősorban a szelektív ösztönzők, a normák, a politikai vállalkozók, vagy a kommunikáció (Szántó 1999). A szelektív ösztönzőknél szélesebb fogalom a társadalmi kontroll mechanizmusok (Baumgartner et al. 1975; Radelet 1979), amelybe Janky és Takács (1995) az informális szelektív ösztönzők (társadalmi szelektív ösztönzők, Olson 1997 [1965]) mellett más mechanizmusokat is beleértene, így a konformitást vagy viselkedés megerősítést. A társadalmi kontroll mechanizmusokat a társadalmi kapcsolatháló közvetíti szemben a centralizált szelektív ösztönzőkkel. A feltételes kooperálás (reciprocitás), a reputáción alapuló indirekt reciprocitás (Panchanathan–Boyd 2004; Nowak–Sigmund 2005), valamint a költséges jelzés elmélet (Smith–Bliege Bird 2000; Gintis et al. 2001) bizonyos feltételek mellett szintén elősegítik kooperációt.

A költséges jelzés elmélet magyarázatul szolgálhat a kollektív jószág csoport számára történő biztosítására (Smith–Bliege Bird 2000). A terepmunkán alapuló cikk szerint egy ausztrál törzs esetében a levesteknősök vadászatakor egy szűk alcsoport magára vállalva az előállítási költségét a teljes csoport számára biztosítja a kollektív jószágot, anélkül hogy ezt a számukra a többiek viszonozná. Vagyis ebben az esetben a reciprocitás kizárható. Ugyanakkor a magyarázó modell szerint a látszólagos altruizmus mögött az a motiváció húzódik meg, hogy a kollektív cselekvés biztosításának magas költsége hitelesíti a vadászok vezetői, fizikai stb. domináns képességeit. Vagyis a kollektív cselekvésben való részvétel egy verseny a magasabb státuszért és az azzal összefüggő magasabb haszonszerzési lehetőségekért. Részben ezekre a bizonyítékokra támaszkodva hozták létre sokszereplős játékelméleti modelljüket Gintis és szerzőtársai (2001). Az eredményeik szerint a közjószág biztosításán keresztül megmutatkozó a költséges jelzés lehet evolúciós értelemben stabil, és képes elterjedni egy olyan populációban, amelyben eredetileg ritkán fordul elő. Ám igaz az is, hogy nem csak a kollektív cselekvésben való részvétel képes költséges jelzéssé válni, hanem a magánjavakat (pl. hivalkodó fogyasztás) és a közrosszat (pl. büntetlen normasértés) előállító cselekvések éppúgy alkalmasak arra. Kérdés lehet, hogy a jelzés milyen feltételek mellett jelentkezik társadalmilag hasznos formában. Gintis és szerzőtársai (2001) szerint többek között a csoportszintű szelekció mechanizmusa kedvez a proszociális jellegű jelzések kialakulásának. De az is valószínűsíthető, hogy a proszociális jelzések nagyobb elismerést kapnak, mint a társadalmilag semleges vagy káros jelzések (Smith–Bliege Bird 2000).

A társadalmi csapdahelyzet ismétlődése bizonyos feltételek mellett magyarázattal szolgálhat a kooperációra racionális játékosok esetén is. Az ún. népi tétel (*folk theorem*) szerint végtelenül ismételt helyzetben sok egyensúlyi helyzet lehetséges (Fudenberg–Maskin 1986; Rasmusen 1992). Az egyensúlyi helyzetek szelekciójában segítséget nyújthat az evolúciós megközelítés (Binmore 1998), amelyet Axelrod (1984) is alkalmazott. Így a kétszereplős végtelenül ismételt helyzetben az ún. trigger stratégiák (pl. TIT-FOR-TAT – Axelrod 1984) – amelyek akár folyamatos defektálást is előírhatnak válaszlépésként az egyszeri defektálásra – alkalmazása lehetővé teszi a kooperáció létrejöttét racionális cselekvők feltételezése mellett. Ugyanis a válasz-defektálástól és az ennek következtében alacsonyabb kifizetéssel járó egyensúlyi pontban való megrekedéstől való félelem arra kényszeríti a feleket, hogy kooperáljanak. Ugyanez a megoldási mechanizmust (reciprocitás) azonban sokszereplős kollektív cselekvési helyzetben már nem érvényesül (Boyd–Richerson 1988; Fehr et al. 2002).

Szociológiai Szemle 2008/2.

Erős feltevésnek tűnik a végtelen ismétlődés, ugyanis a valóságban a cselekvők kapcsolatai nem végtelenek, de figyelembe kell azt is venni, hogy ha az ismétlődések száma viszonylag nagy és emellett az utolsó forduló bekövetkezésének időpontja bizonytalan – ami a valóságban sokszor teljesül –, akkor ez lényegét tekintve nem különbözik a végtelenül ismételt helyzettől. Ezzel szemben a (beláthatóan) véges számú ismételt fogoly dilemma játék a nem ismételt fogoly dilemma játékhoz válik hasonlóvá, ugyanis a sorozat utolsó aljátékában a defektálás a racionális cselekvés, amelyből visszafele következtetve pedig a folyamatos defektálás stratégiája következik. A kísérleti eredmények és hétköznapi tapasztalatok azt erősítik meg, hogy véges ismételt helyzetekben is gyakori a kooperáció kialakulása, aminek az a valószínű magyarázata, hogy az információhiány gátolhatja ezt a „visszafele következtetési mechanizmust” (Fudenberg–Maskin 1986).

Vagyis kétszereplős helyzetben, ha az interakció ismétlődésének a valószínűsége magas, akkor a defektálás rövidtávú hasznát ellensúlyozza annak hosszú távon jelentkező költsége, ami akár a teljes kooperációs egyensúlyhoz is vezethet racionális önérdékű cselekvőknél. Más a helyzet azonban, ha egyszerre sok szereplő van a játékban. Fischbacher és szerzőtársai (2001) kísérleti úton vizsgálták a feltételes kooperálás jelenségét. Egy nem ismételt kollektív cselekvési helyzetet hoztak létre, amelyben a játékosoknak egyrészt dönteniük kellett arról, hogy hozzájárulnak-e a közjószághoz, és milyen mértékben, másrészt arra is válaszolniuk kellett, hogy bizonyos előre meghatározott kooperációs átlagok mellett kooperálnának-e vagy sem. Eredményeik szerint annak ellenére, hogy a közjószág-játék nem ismétlődő szituáció volt, az átlagos kooperáció szintje nem a teljes defektálást mutatta. Ami kísérleti alanyok preferenciáit illeti, mintegy 30%-uk megrögzött potyautas preferenciákkal rendelkezett, vagyis a kooperáció bármely szintje mellett defektált volna, 50% pedig a feltételes kooperáció híve volt, azonban ők is hajlamosak lettek volna a kooperáció átlagos szintjénél valamivel kisebb mértékben hozzájárulni a közjószághoz. Feltételezve, hogy ismétlődő helyzetben nem változtatják játékosok a preferenciáikat, ezek az eredmények a kooperáció szintjének a csökkenését jelzik előre. A magas szintű és stabil kooperáció nem tartható fenn hosszú távon már akkor sem, ha a feltételes kooperálók, mindig valamivel az átlagos szint alatt járulnak hozzá a közjószághoz. A feltételes kooperáció kísérletben talált eredmények a szerzők szerint bizonyítékként szolgálhatnak arra, hogy létezik egyfajta a feltételes kooperálási norma (Fehr–Fischbacher 2004b), amely akkor ír elő a kooperálást, ha mások is kooperálnak, míg a defektálás általánossá válása felmenti a csoporttagokat a kooperálás kötelezettsége alól. Azonban valódi megoldást csak a defektálók szankcionálása jelenthet.⁴

Minthogy az ismétlődés esetében a potyautas viselkedés büntetését a viszont-defektálás jelenti, azonnali költség nem merül fel (a kölcsönös defektálás hosszú távon jelentkező költségéről már esett szó). A sokszereplős kollektív cselekvési helyzetekben azonban az eddig eredmények szerint sokkal inkább az aktív, ún. *indirekt szankcionálás* jelenthet megoldást, amely viszont költséges az egyének számára, és ez magában rejti a másodrendű potyautas problémát. Mielőtt erre rátérnék, bemutatok egy megoldást, amelyben a sokszereplős helyzetre egy indirekt szankcionálási mo-

4 A feltételes kooperálásnál felmerülő büntetést (vagyis a „válasz”-defektálást) *indirekt szankcionálásnak* is nevezik, míg a szankcionálás olyan aktív formáit, mint a kizárás, fizikai büntetés, elutasítás, vagy helytelenítés *direkt szankcionálásnak* (Diekmann–Voss 2003).

delt dolgoztak ki. Panchanathan és Boyd (2004) a másodrendű potyautas probléma kikerülésével dolgozta ki evolúciós modelljét a kollektív cselekvés problémájára. Ebben a modellben a kollektív cselekvési helyzetet egy kölcsönös segítségnyújtási játékkal (közvetett reciprocitás) kapcsolták össze a szerzők. A játékosok információval rendelkeznek a többiek előző cselekvéseiről (reputáció), és a kollektív cselekvési játékban defektáló játékosok szankcionálása a társadalmi csere játékból történő kizárással történik, amely költségmentes, sőt monetáris értelemben hasznos a szankcionálók számára. A modellben a három lehetséges stratégia a kooperálóké (mindkét játékban kooperálnak), a defektálóké (mindkét játékban defektálnak) és a büntetőké (a kollektív cselekvésnél kooperálnak, a kölcsönös segítségnyújtásnál, csak a jóhírű játékosokat támogatják). A modell két stabil evolúciós egyensúlyi helyzetet eredményezett, az egyikben mindenki defektáló, a másikban mindenki büntető stratégiával rendelkezett. A két játék közötti kapcsolatot a büntetők jelentik, ezért ha a büntetők kezdeti aránya túl alacsony, akkor a defektálók fognak felülkerekedni. Vagyis az eredmények szerint az indirekt reciprocitás – a büntető stratégiák meghatározott kezdeti aránya mellett – elő tudja segíteni a kollektív cselekvés kialakulását. Ugyanakkor a modell kritikusa rámutat, hogy azzal, hogy a szankcionálók ki tudják zárni a potyautas játékosokat a második játékból, a szerzőpáros figyelmen kívül hagyja az esetleges másodrendű potyautasok létezését, másrészt az összes indirekt reciprocitáson alapuló rendszer nagyon érzékeny az információ (monitorozás) megbízhatóságára (Fowler 2005b). Panchanathan és Boyd (2005) is elismeri, hogy ez a modell csak abban az esetben jelenthet megoldást, ha feltételezzük, hogy van egy stabilan működő indirekt reciprocitáson alapuló rendszer.

Az eddigi eredmények az jelzik, hogy a kooperáció lehet racionális viselkedés is. Négy meghatározó mechanizmus (a rokonság alapú szelekció, a reciprocitás, az indirekt reciprocitás és a költséges jelzés) az evolúciós biológia az állatok viselkedésénél is kimutatott. Azonban a kísérleti eredmények szerint az emberi viselkedésben akkor is megfigyelhető a kooperáció, amikor a leírt feltételek nem teljesülnek, és a nem kooperálás a racionális viselkedés (Fehr–Gächter 2002).

TÁRSADALMI NORMÁK

Az ideológiák, az egyenlőségi és szolidaritási normák belső ösztönzők lehetnek a kooperálás szempontjából (Oliver 1980). A társadalomtudományokban jelenleg nincs széles körben elfogadott megegyezés a norma fogalmát illetően, és a különböző szerzők többféle dimenzióban ragadják meg a fogalmi eltéréseket (Gibbs 1965; Ulmann-Margalit 1977; Axelrod 1986; Elster 1989; Saam–Harrer 1999; Horne 2001b; Hechter–Opp 2001b).

Coleman (1990) elméletében a normák mindig valamilyen negatív externália kiküszöbölése vagy pozitív externália előállítására érdekében jönnek létre. S bár több szerző is említi a közrosszat előállító normákat (Elster 1989; Kuran 1997), Coleman álláspontja védhető annyiban, hogy mindig lehet találni egy haszonélvező csoportot, amelynek érdekében áll a norma előállítására. A pozitív externália előállítására vagy épp a negatív externália csökkentése - különösen, ha ez az externália egyszerre több embert is érint, márpedig többnyire így van -, többnyire közjószágot testesít meg, és eszerint

Szociológiai Szemle 2008/2.

tulajdonképpen minden norma kooperációs (vagy koordinációs⁵) normának tekinthető. A más szerzők által említett normák közül a teljesség igénye nélkül meg kell említenünk a morális normákat, a konvenciót, allokációs normákat és a privát normákat (Elster 1989; Gál 1989).

Elster (1989) szerint a normák általában nem eredményorientáltak. A kooperációs norma ebben kivételes (vagyis ebben az esetben Coleman elképzelését erősíti meg), de a kooperációs normákra rásegítenek olyan mélyebben gyökerező normák, amelyek nem eredményorientáltak (méltányossági normák). Így a racionális megfontolások mellett nem racionális tényezők is szerepet játszanak a kooperációs viselkedésben. Ezt, mint később kitérünk rá, kutatási eredmények is megerősítik (DeQuervain et al. 2004).

A kooperációs norma speciális helyzetű és ezért viszonylag jól definiált. Eszerint a normák felfoghatók úgy, mint eszközök egy csoport céljai elérése érdekében, vagyis a normák *másodrendű közjavak*, amelyek az *elsőrendű közjavak* létrehozásához szükségesek (Opp 2002). Ez magával hozza a norma viselkedésközpontú megközelítését, amely elsősorban a szankció jelenlétével ragadja meg annak létét (Axelrod 1986). A norma fogalmát három elemre szokták bontani, melyek a viselkedési szabályszerűség, a szankcionálás és a kötelezettség érzés (Gibbs 1965; Hechter–Opp 2002). Az informális szankcionálás területén jelentkező legfrissebb eredmények arra hívják fel a figyelmet, hogy a méltányossági illetve morális elvek szerepétől sem nem lehet eltekinteni, ugyanis egyrészt ezek állhatnak a büntetés mögött motivációs háttérként (Falk et al. 2005), másrészt ezek biztosítják a szankcionálás legitimitását (Fehr–Rockenbach 2003) is. A humán ökológia pedig megerősíti, hogy az emberi kooperáció sikerességében a nyelv is szerepet játszik (Smith 2003). Mindez arra enged következtetni, hogy a norma fogalma mégsem szűkíthető le a szankció elemére. Elster (1989) elképzelése szerint egy többszintű norma-rendszerrel állunk szemben, ahol vannak mélyebb gyökerező (érzelmi alapú), és magasabb szintű (társadalmi) normák, és ahol az előbbieket az utóbbiaknak, amely viszont már racionális elemeket is tartalmaz. Normákra épülnek a különböző méltányossági és altruista büntetés modellek (Fehr et al. 2004a). Az ultimátum játékokra alapozott kísérletek eredményei szerint a „negatív reciprocitás” típusú büntetés még igen magas költségek esetén is megfigyelhető, jóllehet nem racionális az egyén számára (Camerer 2003). A méltányossági normák megsértése esetén, legalább is kétszereplős helyzetben, az egyének komoly költségek mellett is érdemesnek látják megbüntetni a normasértőt.

A társadalmi normákra való hivatkozás ezért egyre inkább jelen van a racionális döntések elméletén nyugvó társadalomtudományokban is, ám a társadalmi normák keletkezése maga is megoldatlan probléma. Horne (2001b) kétféle magyarázó modellt különböztet meg, az első az evolúciós, amely lehet próba-hiba tanulás alapú vagy a racionális cselekvés mellékterméke, ide sorolhatjuk többek között Axelrod (1986), vagy Opp (2002) tanulmányait. A második az externália alapú, amelynél a norma szándékolt cselekvés és racionális kalkuláció eredménye (Coleman 1990). Opp (2002) és Orthmayr (2004) ettől a felosztástól némileg eltérően a spontán keletkezésű és a terve-

5 Ulmann-Margalit (1977) felosztásában szerepel a koordinációs és a kooperációs normák megkülönböztetése. A koordinációs normákhoz való igazodás a csoporttagok legjobb érdeke, a kooperációs normák követése viszont csak második legjobb érdeke.

zett normákat különbözteti meg. Ezek a felosztások különbözik abban, hogy nem tárgyalják azt az esetet, amikor a norma alulról szerveződve jön létre, ám szándékolt cselekvés eredménye (Coleman 1990), és a centralizált illetve decentralizált mechanizmusok szerint különböztetik meg a normák keletkezését.

A MÁSODRENDŰ POTYAUTAS PROBLÉMA MEGOLDÁSAI

A metanorma feltételezésén nyugvó megoldás

A norma keletkezésének és stabilitásának lehetséges magyarázatára dolgozta ki szimulációs modelljét Axelrod (1986), amely számításba veszi a másodrendű potyautas problémát is. A szerző az evolúciós (tanuláselméleti) játékelméleti megközelítést alkalmazta, a korlátozott racionalitás feltevése mellett. A szimulációs modell a következőképp épül fel. Minden játékosnak két döntést kellett hoznia: kooperál vagy defektál, illetve megbünteti a defektálókat, vagy futni hagyja őket. A kifizetések úgy lettek kialakítva, hogy a defektálás kis mértékben csökkentette valamennyi játékos kifizetését, a defektáló játékos megbüntetése költséges volt (ennek költsége a defektálás okozta kárnál magasabb volt), a büntetés maga pedig mindkét értéknél jóval nagyobb kárt okozott a defektálóknak. A játékosok stratégiáját két tényező határozza meg, a defektálási hajlandóság (boldness) és a büntetési hajlandóság (vengefulness). A játékosok akkor defektáltak, ha a defektálási hajlandóságuk meghaladta a monitorozás hatékonyságát (a lebukásuk valószínűségét), a lebukott defektálók megbüntetése pedig a büntetési hajlandóságnak megfelelően történt. A sikeres stratégia kiválasztódása az utódok száma alapján történt: az egy-egy több döntéssorozatból álló kör után történt a stratégiák értékelése és a sikeresebb stratégiákat képviselő játékosok több utódot szerezhetek, amelyek növelték az adott stratégia részarányát a populációban. Az eredmények szerint az öt 100 körből álló teljes sorozatból mindössze egyben sikerült létrehozni normát, a többi négyben a stabil kimenetel a defektálás előterbe kerülése és a büntetés elgyengülése volt. Az evolúciós folyamat a következő logika szerint zajlott. A kezdő állapot az átlagos defektálás hajlam és az átlagos büntetési hajlam volt. A viszonylag hatékony büntetés következtében erősen lecsökkent a defektálási hajlam a populációban, amit az egyébként is hátrányos tulajdonságnak számító büntetési hajlandóság eltűnése követett. Végül a büntetés megszűnése újra teret adott az erősebb defektálási hajlam elterjedésének.

Ezután Axelrod (1986) módosított a játékon és bevezette a büntetést elszalasztók megbüntetését (metanorma). Az új feltételek mellett az öt teljes sorozat kimenetele már a normák létrehozását jelezték: az erős büntetési hajlandósággal rendelkező játékosok száma gyorsan növekedett, míg a defektálási hajlam összességében csökkent. Ugyanakkor a játék csak relatíve erős kezdő büntetési hajlandóság mellett vezetett pozitív eredményre, enélkül a norma ismét elbukott. Vagyis az eredmények szerint a defektálók büntetésének mechanizmusa önmagában nem áll meg, szükséges egy azt támogató metanorma.

Mivel a modellben a büntetés költséges és nem igazán térül meg (ha nagyon kevés defektáló van jelen a populációban, akkor is csak hosszú távon térül meg és akkor is magasabb kifizetéssel zárnak azok, akik nem szankcionálnak), törvényszerű ennek a

Szociológiai Szemle 2008/2.

tulajdonságnak a leépülése az evolúciós logika szerint. Ha azonban a büntetés elmulasztást is büntetjük, akkor már elvesztik az előnyüket a másodrendű defektálók a büntetőkkel szemben.

Felmerül azonban a kérdés, hogy miért nem jelenik meg a harmadrendű potyautas probléma Axelrod modelljében? Erre az a kapcsolat a magyarázat, ami a két különböző szinten megjelenő büntetési hajlandóság és monitorozási hatékonyság között van: a másodrendű büntetési hajlandóság ugyanolyan erős, mint az elsőrendű, valamint a defektálók lebukási valószínűsége is azonos a játék két szintjén. A két szinten megjelenő büntetési hajlandóság összekapcsolása nélkül, a játékosoknak lehetősége lenne a másodrendű büntetési hajlandóság csökkentésére, ami egy idő után maga után vonná az első rendű büntetési hajlandóság csökkenését is, ami a norma erózióját eredményezné. A modell ezen tulajdonságát vitatja Yamagishi és Takahashi (1994). A szerzők kidolgoztak egy alternatív modellt Axelrod (1986) alapján, amelyben nincs szükség metanormára. Ebben egy Axelrodéhoz (1986) hasonló összekapcsolást végeztek az elsőrendű dilemma és a másodrendű dilemma között. Azaz, aki az első döntésnél valamilyen valószínűséggel kooperált, az ugyanolyan valószínűséggel szankcionált a másodrendű dilemma esetében. Ezzel az n szereplős fogoly dilemma játékot átalakították egy n szereplős biztosítási játékre (*assurance game*). Míg az eredeti dilemma esetében a nem büntetés volt a domináns stratégia, addig a kooperálás és a büntetés összekapcsolása után megváltozott a helyzet, és a döntés már attól vált függővé, hogy a többség milyen döntés hoz. Vagyis volt egy kritikus kooperálási szint, amely fölött a büntetés sikeres stratégiának bizonyult. Az eredmény Axelrodéhoz (1986) hasonló volt.

Yamagishi és szerzőtársa (1994) arra a következtetésre jut, hogy racionális önérdékű cselekvőket feltételezve nem lehet megoldani a másodrendű potyautas problémát csak bizonyos módosításokkal. Járható út az olyan külső tényezők beiktatása, mint a csoport kollektív büntetése (Heckathorn 1988), de ekkor valójában egy másodrendű centrális megoldást alkalmazunk. Vagy a játék átalakítható egy n -szereplős biztosítási játékká (Yamagishi–Takahashi 1994).

Úgy tűnik több szerző is arra a következtetésre jutott, hogy a racionális önző indíték kevésnek bizonyul a normák megmagyarázásához. Elster (1995) úgy véli, hogy bár a racionális cselekvés logikája elsőbbséget élvez, a sikeres kollektív cselekvést nem lehet egyetlen mechanizmussal magyarázni, hanem többféle indíték együttes eredménye, amelybe beletartozik az önérdékű cselekvés mellett a társadalmi norma vagy altruizmus. Falk és szerzőtársai (2005) egy kísérletben vizsgálták az informális szankcionálás mögött meghúzódó motívumokat, és azt találták, hogy az önző stratégiai indíték nem játszik szerepet a büntetésben, ezzel szemben két nem stratégiai motívum igen (Falk et al. 2005). Ez azon álláspontot erősíti, hogy a társadalmi (vagyis decentralizált keletkezésű) norma alapvetően nem eredményorientált (Elster 1989) illetve nem szándékolt (Opp 2002), sokkal inkább mellékterméknek tekinthető.

Az altruista büntetés elmélete

Az altruista büntetés és az ezen alapuló erős reciprocitás⁶ elmélet az előzőek alapján abból indul ki, hogy a racionális cselekvésen alapuló modellek és az önző cselekvésre épülő evolúciós modellek önmagukban nem képesek megmagyarázni a kooperációt (Fehr–Gächter 2002). Szemben az ökonomia szempontból hagyományosnak tekinthető megközelítésekkel, amely a kooperációt mindig valamilyen közvetlen (Axelrod 1984), vagy közvetett, a jövőben teljesülő anyagi haszon megszerzésével magyarázza (reputációs hatás, Raub–Weesie 1990), az altruista büntetés elmélete a másokra irányuló cselekvés kulcsfontosságára építi modelljeit.

Az elmélet képviselői az altruista büntetés jelenségét tartják a kooperáció alapvető előmozdítójának olyan helyzetekben, amikor a nem kooperálás a racionális viselkedés. Szankcionálás hiányában – még a feltételes kooperálás híveinek jelenlétét feltételezve is – a kooperáció szintjének csökkenésével kell számolni a potyautas jelenség miatt. A büntetés, mint szelektív ösztönző megoldást jelent a kollektív cselekvés problémájára, csak hogy a büntetés – ebben az elméleti keretben feltételezve – költséges az egyének számára. A másodrendű potyautas probléma megoldása azonban lehetséges úgy, ha feltételezzük, hogy vannak olyan csoporttagok, akik önként felvállalják a büntetés költségeit. A másokat altruista módon fegyelmező játékosok számára a büntetés monetáris értelemben nem megtérülő viselkedésforma. Ennek ellenére Fehr és szerzőtársai kísérleti úton igazolták az altruista büntetést jelenlétét (Fehr et al. 2004b).

Fehr-ék egy olyan kollektív cselekvés kísérletet terveztek meg, amelyben büntetés hiányában és büntetés mellett is vizsgálhatták a csoporttagok kooperációs hajlandóságát. A kísérleti eredményei azt igazolták, hogy minél inkább eltértek a defektálók a kooperáció csoportos szintjétől, annál keményebb büntetést szenvedtek el (Fehr–Gächter 2000). Továbbá míg büntetés hiányában, ismétlődő helyzetben a kooperáció átlagos szintje fokozatosan romlott, sőt a teljes defektálás felé közelített, addig a büntetés mellett a kooperáció szintje növekvő tendenciát mutatott, és a teljes kooperáció közelébe került (Fehr–Gächter 2000, 2002).

Mindebből következik, hogy ha az altruista büntetést alkalmazók száma meghalad egy meghatározott küszöbértéket az adott csoportban, akkor a potyautazás már nem kifizetődő a racionális csoporttagok számára, és a játék kimenetele a teljes kooperáció felé mozdul el.

Fehr és Fischbacher (2004a) a „büntető harmadik fél” kísérletében azt igazolta, hogy még a kívül állók is motiválva vannak a nem kooperáló játékos megfegyelmezésében. A kísérlet egy egyszeri, nem ismételt fogoly dilemma szituációban zajlott, melyet megfigyelt egy kívül álló harmadik játékos, akinek lehetőségében állt megbüntetni a másik két játékost. Ez a kísérlet különösen releváns a nem racionális büntetés szempontjából, hiszen a kívül álló harmadik félnek semmilyen materiális haszna nem származott a kétszereplős fogoly-dilemma játékban dezertáló fél megfegyelmezéséből. Az eredmények azt mutatták, hogy a kívül álló (harmadik) fél pozíciójában lévő kísérleti alanyok közel fele meg kívánta büntetni a defektáló játékost, míg a

6 Az erős reciprocitás (*strong reciprocity*) egy olyan preferenciát vagy diszpozíciót jelent, amely a feltétlen kooperáláson és a defektálók megbüntetésén (vagy kooperálók jutalmazásán) alapul (Fehr et al. 2002).

kooperáló játékosok büntetése elhanyagolható mértékű volt. A dezertáló játékos büntetésének mértéke ráadásul még magasabb volt akkor, ha a másik játékos kooperált. A “büntető harmadik” kísérletek azt támasztják alá, hogy az erős reciprocitás lehet a társadalmi normák kikényszeríthetősége magyarázatának egyik kulcsa (Fehr et al. 2002).

Az erős reciprocitás mindenhol kimutatható, de kultúra függő is, amelyet egy több társadalmat összehasonlító ultimátum játék kísérlettel bizonyítottak: azon natív közösségek tagjai, ahol a kooperáció erősebb a mindennapi szituációkban, az ultimátum játék során többet ajánlottak fel és szigorúbb büntetést is alkalmaztak (Gintis et al. 2005).

A büntetés nem minden esetben vezet a kooperáció szintjének növekedéséhez. Ha ugyanis a büntetés a szankcionáló fél pusztán önmagát szolgálja, az a hagyományos közgazdaságtudományi megközelítés várakozásaival ellentétben másik fél dezertálásához vezethet. Ekkor ugyanis a büntetést elszenvedő játékos nem tartja „jogosnak” a szankcionálást. A kísérleti eredmények szerint a büntetésnek meg kell felelnie bizonyos méltányossági vagy morális követelményeknek (Fehr–Rockenbach 2003). Ez a jogfilozófia területén már korábban tárgyalt elképzelés (a jog belső szemlélete, Hart 1995 [1961]) a társadalmi normák területén is érvényesülni látszik.

Az altruista büntetés és az ezt a jelenséget magába foglaló erős reciprocitás magyarázattal szolgálhat az egymással rokonsági kapcsolatban nem álló emberek kooperálására. A viselkedésforma létezését a kísérleti eredmények (Fehr–Gächter 2000, 2002) mellett a hétköznapi megfigyelések is megerősítik. Ugyanakkor a közgazdaságtan és a biológia hagyományos felfogásába sorolható nem-altruista magyarázatok, mint a rokonság alapú szelekció (*kin selection*), a kölcsönös altruizmus (*reciprocal altruism*), az indirekt reciprocitás (*indirect reciprocity*) és a költséges jelzés elmélet (*costly signaling theory*)⁷ nem tudják megmagyarázni az erős reciprocitás jelenségét (Fehr et al. 2002; Burnham–Johnson 2005).

Éppen ezért többféle újabb evolúciós modellt is kidolgoztak az erős reciprocitás kialakulásának magyarázatára (Gintis 2000; Bowles–Gintis 2004; Sethi–Somanathan 2001), azonban az erős reciprocitást, mint adaptív viselkedésformát nem sikerült maradéktalanul levezetni, inkább csak a sikeres fennmaradása igazolható bizonyos feltételek bevezetése mellett.⁸ Így Gintis (2000) evolúciós modelljében a csoport kihálásának fenyegetettsége olyan sajátos körülményt teremt, amely mellett a csoportok közötti szelekciós mechanizmus az erős reciprocitás sikerességéhez vezet, ám ez csak a tisztán önzérdekű cselekvéssel együtt érvényesül. A probléma az, hogy mivel szankcionálni költséges, ezért az altruista büntetők átlagos kifizetése mindig a kooperáló és a racionális önzérdekű cselekvők kifizetése alatt marad. Ez pedig nyitva hagyja azt a kérdést, hogy hogyan magyarázható meg evolúciósan az altruista büntető viselkedés kialakulása (Sethi–Somanathan 2001).

Egy lehetséges megoldást nyújt Fowler (2005a). Modelljében a kooperálók, defektálók mellett megkülönböztet nem résztvevőket is, akik stabil kifizetéssel rendel-

7 Ezek a magyarázatok az elnevezések ellenére racionális önzérdekű cselekvőket feltételeznek, hiszen a befektetett költségek valamilyen módon megtérülnek, ezért beleillenek a biológia és a közgazdaságtan hagyományos felfogásába és a gyenge reciprocitás (*weak reciprocity*) gyűjtőfogalom alá soroljuk (Burnham–Johnson 2005).

8 Legalább is az újabb evolúciós modellek sikeressége erősen vitatott (Burnham–Johnson 2005).

keznek, amely az általános defektálás állapotában meghaladja a kollektív cselekvésben részt vevők kifizetését. Ezért a modell nem engedi meg az általános defektálás állapotának kialakulását, mint pl. Panchanathan és Boyd (2003) modellje, amely egyszerre teszi lehetővé a teljes defektálás és a teljes kooperálás egyensúlyi helyzetének kialakulását. Itt a magasabb kifizetéssel járó nem-resztvevőkké válás csábítóbb. Fowler (2005a) modelljében ugyan nem jön létre stabil egyensúlyi helyzet, a stratégiai ciklikusan változnak, azonban van egy kritikus pont, ahol csaknem büntetőkből áll az egész populáció. Az egyetlen stabil kimenetel a kizárólag büntetőkből álló populáció lehetne. De fontos eredmény, hogy egyetlen büntető mutáns is képes elterjedni a populációban. Csakhogy az is igaz, hogy mind Fowler (2005a), mind Gintis (2000) modellje nem pontosan az olsoni helyzetre ad választ, azt némileg módosították: Fowler modelljében nem mindenki részesül a közjószágból, Gintis-nél pedig lehetőség van a defektálók közjószágból való kizárására.

Az altruista büntetés mögött meghúzódó mechanizmusokat vizsgálták DeQuervain és szerzőtársai (2004). Kísérleti eredményeik szerint az altruista büntetés stimulálja az agy jutalomközpontját, tehát pozitív érzelmeket vált ki, amelyek megerősítik ezt a viselkedésformát. Ez egyben vita forrása is: Fehr és Gächter (2002) az altruista büntetés mögött érzelmi illetve egalitáriánus motívumokat ugyanakkor a mechanizmusnak a két aspektusának tekintették. Ugyanakkor ezt nem mindenki fogadja el. Fowler és szerzőtársai (2005) újra elemezve Fehr és Gächter (2002) kísérleti eredményeit, arra hívták fel a figyelmet, hogy a kifizetésekben lévő különbségek sokkal inkább motiválják az altruista büntetést, mint a másik játékos defektálásának a ténye, vagyis a méltányossági elvek megsértése szerintük fontosabb motívum a büntetésben, mint az érzelmek. Ezzel szemben Falk és szerzőtársai (2005) újabb kísérleti eredményeik alapján úgy foglalnak állást az informális szankcionálás mögött a defektáló fél megbüntetésének szándéka húzódik meg, és nem a kifizetésekben jelentkező különbségek korrekciója. Ebben a kísérletben háromféle méltányossági modellt⁹ hasonlítottak össze és ezek közül a „megtorlás” modell került ki győztesen.

Az eddigi eredmények szerint az altruista büntetés a normák keletkezése és fenntartása szempontjából kitüntetett szerepet kaphat. Diekmann és Voss (2003) Fehr-ék mechanizmusát használják fel 2 fázisú norma-játékukba, melyben az első fázis egy FD szituáció, a második fázisban lehetőséget kapnak a játékosok a másik megbüntetésére, ahol a másodrendű potyautas problémát a „másokra irányuló preferenciák” alkalmazása oldja fel. Úgy érvelnek, hogy racionális és önérdékű cselekvőket feltételezve a szankcionálás fenyegetése nem lenne hiteles a defektáló játékosok számára, ugyanis tudják, hogy a szankcionálás költséges. Azonban, ha altruista motívációkkal rendelkező játékosokkal kerülnének szembe a racionális önérdékű játékosok, akkor a szankcionálás fenyegetése már hiteles lenne a számukra. A méltányossági modellekre épülő büntetés fogalmak a normák fenntartására megfelelő magyarázatot nyújtanak nem ismétlődő társadalmi dilemmák esetében is (Diekmann–Voss 2003).

DeQuervain és szerzőtársai (2004) eredményei szerint a szankcionálók figyelembe veszik a szankcionálás költségét is az érzelmi megtérülés hasznához képest. Vagyis,

9 A három említett méltányossági modell: a játékosok összehasonlítják kifizetéseiket a csoport átlagos kifizetésével; a játékosok az egyenlőtlenséget akarják minimalizálni; és végül a játékosok egyszerűen meg akarják büntetni a defektáló felet (Falk et al. 2005).

ha el is fogadjuk az altruista büntetés elméletet, abból nem következik az, hogy a szankcionálás mindenhol jelen lesz tekintet nélkül annak társadalmi feltételeire. A defektálók megbüntetésének érzelmi indítéka ellensúlyozhatja a szankcionálás költségét, ugyanakkor lehetnek további költségcsökkentő tényezők is. Olyanok, amelyeket a társadalmi kapcsolatháló közvetít. Ezek a társadalmi kontroll mechanizmusok. Vagyis az altruista büntetés elmélet nem zárja ki a játékosok racionális mérlegelésének lehetőségét, csupán azt állítja, hogy a büntetés indítéka nem lehet racionális önző indíték.

Kapcsolathálón alapuló megoldások

Racionális önérdékű cselekvőket feltételezve a büntetés - tekintve, hogy felveti a másodrendű potyautas problémát - csak akkor jelenthet akár részleges megoldást a kooperációs problémára, ha vagy olcsóbb büntetni, mint kooperálni (Gardner–West 2004), vagy pedig a büntetést támogatja egy másik olyan mechanizmus, amelyik magát a kooperációt nem. Itt kap szerepet a társadalmi kapcsolatháló. A kollektív cselekvés sikeressége és a társadalmi kapcsolatháló közötti összefüggés Olson (1997 [1965]) privilegizált csoport fogalmába is belevetíthető. Olson szerint a kiscsoportok hatékonysága a közjósághoz való hozzájárulás egy csoporttagra jutó sokkal nagyobb részaránya mellett abban áll, hogy az informális szelektív ösztönzők („szelektív társadalmi ösztönzők”) csak ennél a csoportméretnél működőképesek, mivel csak ezek elég kicsik ahhoz, hogy a tagjaik közvetlen kapcsolatban álljanak egymással. Több empirikus vizsgálat is megerősíti, hogy a társadalmi kapcsolatháló elősegítheti a normák kialakulását (Hechter–Opp 2001b). Smith (1976) a közösség és a társadalom Tönnies elméletén alapuló hagyományos jellemvonásait vizsgálta és kimutatta, hogy bár a közösség/társadalom dichotómia összetettebb jelenséget takar annál, minthogy egyértelmű összefüggést mutasson a kooperáció sikerességével, azt találta, hogy a közjósághoz való hozzájárulás csökken, ha csökken a csoport sűrűsége vagy növekszik a csoporton belüli cserélődés. Természetesen nem maga a kapcsolatháló, hanem az általa hordozott ösztönzők azok, amelyek a norma kialakulásához vezetnek.

Coleman-nél (1990) a társadalmi tőke, a csoporttagok közötti társadalmi kapcsolatok egy speciális sajátossága segít érvényre juttatni a norma kialakulását és fenntartását. A norma kialakulásának első fázisa valamely negatív vagy pozitív externália következtében megjelenő normakereslet. A másodrendű potyautas jelenséget a szerző elméletében a játékosok közötti együttműködéssel oldható fel. A kapcsolatháló (a kapcsolatok zártsága) biztosítja azt a csoporttagok közötti kommunikációs csatornát, amely az együttes cselekvés összehangolását lehetővé teszi. Ez a kommunikáción kívül egyben társadalmi kontroll mechanizmust is közvetít: a csoporttagok kifejezhetik egymás felé az elvárásaikat, elköteleződéseiket, és pszichológiai értelemben jutalmazhatják vagy büntethetik is egymást. A kapcsolatok által közvetített szociális jutalmak vagy épp büntetések végül racionális önérdékű cselekvőt a kooperáció irányába mozgathatják el. Eszerint a kapcsolatháló zártsága (sűrűsége) elősegíti a kooperáció szintjének a növekedését.

A sűrűség-kooperáció hipotézis újabb elméletét képviseli Horne (2001a, 2004, 2007). A modell a csoport kohézió és a szankcionálás összefüggéséről tárgyalja, amelyben a potenciális szankcionálók és a kooperálók közötti kötések a meghatározó-

ak. E kötések erőssége határozza meg annak a támogatásnak az erősségét, amit a csoporttagok a szankcionálók számára nyújtanak, így a struktúra ezen keresztül, vagyis indirekt módon hat a szankcionálásra. Eszerint a szankcionálás gyakorisága magasabb a koherensebb csoportokban. Horne kísérleti eredményei alátámasztották a hipotézis, miszerint a kohézív csoportok egy jutalmazási mechanizmuson keresztül támogatják a szankcionálást (Horne 2001). Flache (1996) korábban a sűrűség és a kooperáció egyértelmű összefüggését kétségbevonó eredményekre jutott. Modelljében a csoporton belüli szociális cserekapcsolatok bizonyos feltételek mellett a kollektív jószággal szemben mutatott közömbösségre vezetnek. Éppen ezért hangsúlyozza Horne egy későbbi cikkében (2004), hogy a sűrűség csak abban az esetben segíti elő a norma kikényszerítését, ha a szankcionálás a defektálók büntetésén túl elősegíti a csoporttagok szociális cserében való nagyobb fokú részvételét. Vagyis a szankcionálás a potenciális szankcionálóra jutó közvetlen haszon (defektáló hozzájárulása a közjószághoz, ill. az ebből való részesedés) túl egy olyan közvetett hasznot is eredményez, amely sikeresen átváltható a szociális cserefolyamatokban, tehát ha a szociális csere és a szankcionálás haszna összekapcsolódik. A kérdés az, hogy milyen feltételek mellett állít elő a szankcionálás szociális cserébe bocsátható indirekt hasznot? Horne szerint ez függhet a norma tartalmától vagy attól, hogy az adott társadalmi szituáció tartalmaz-e egyéb kooperációt előmozdító mechanizmust. Ha például jelen van egy centralizált szelektív ösztönző, az csökkentheti a decentralizált szankcionálás indirekt hasznát (Horne 2004). Ehhez hasonló eredmény hozott egy szimulációs modell, amely szerint bár a nagyobb csoportosűrűség elvben kedvez a csoport teljesítményének, ha van kommunikáció a csoporttagok között, a modellt kiegészítve egy újabb segítő mechanizmussal, a vezető jelenlétével a két segítő mechanizmus csökkenti egymás hatékonyságát. Azaz a csoporttagok közötti kommunikáció és a vezető együttes jelenléte összességében kedvezőtlenebb hatást eredményez a csoport teljesítményére, mintha csak az egyik mechanizmus működne (Gigliotta et al. 2007).

A társadalmi tőke szempontjából vitatott, hogy a kapcsolatok zártsága vagy épp a strukturális lyukak játszanak inkább szerepet (Burt 2001), ugyanakkor úgy tűnik, hogy a normák keletkezése és fenntartása szempontjából a zártság kedvezőbb. Janky és Takács (2005) eredményei szerint a társadalmi kapcsolatháló töredezettsége aláássa a kooperációt. Ostrom (1990) a közjavak előállítására irányuló decentralizált szankcionálás (és monitorozás) működése szempontjából a csoport stabilitásának és a gyakori kommunikációnak a feltételeit hangsúlyozza. Elképzelhető, hogy a strukturális lyukak akkor töltenének be fontosabb szerepet, ha a kollektív cselekvésben nem résztvevő csoporttagokat néhány evolúciós modellhez hasonlóan (Bowles–Gintis 2004; Gintis 2000; Fowler 2005a) ki lehetne zárni a közjószágból. Ekkor valószínűleg néhány kisebb zárt alcsoportokban (ahol valamilyen okból a nagyobb kooperációs hajlammal rendelkező csoporttagok aránya magasabb) kialakulhatna a norma, amely, mint sikeres „minta”, a hídkötéseken keresztül tudna elterjedni.

Mindez azt valószínűsíti, hogy a társadalmi normák keletkezése és fenntartása elsősorban a kisközösségekben és a zártabb csoportokban valószínűsíthető, és a tagolt hálózatokkal rendelkező urbanizált világban az alulról építkező normák kialakulása és fenntartása külső beavatkozás nélkül problematikus.

IRODALOM

- Axelrod, R. (1984): *The evolution of cooperation*. New York: Basic Books.
- Axelrod, R. (1986): An Evolutionary Approach to Norms. *American Political Science Review*, 80(4): 1095–1111.
- Baumgartner, T.–Buckley, W.–Burns, T.R. (1975): Meta-power and Relational Control is Social Life. *Social Science Information*, 14: 49–78.
- Binmore, K. (1998): *Just Playing: Game Theory and the Social Contract*. II., Cambridge (M.A.): MIT Press.
- Boyd, R.–Richerson, P.J. (1988): The Evolution of Reciprocity in Sizable Groups. *Journal of Theoretical Biology*, 132(3)Jun: 337–356.
- Boyd, R.–Richerson, P. J. (2005): Solving the Puzzle of Human Cooperation. In Levinson, S.C.–Jaisson, P. eds.: *Evolution and Culture*. MIT Press, 105–132.
- Bowles, S.–Gintis, H. (2004): The Evolution of Strong Reciprocity: Cooperation in Heterogeneous Populations. *Theoretical Population Biology*, 65: 17–28.
- Burnham, T. C. – Johnson, D. D. P. (2005): The Biological and Evolutionary Logic of Human Cooperation. *Analyse & Kritik*, 27(1): 113–135.
- Burt, R.S. (2001): Structural Holes Versus Network Closure as Social Capital. In Lin, N.–Cook, K.S.–Burt, R.S. eds.: *Social Capital: Theory and Research*. Aldine Transaction.
- Camerer, C.F. (2003): *Behavioral Game Theory: Experiments in Strategic Interaction*. Princeton: Princeton University Press.
- Coleman, J.S. (1990): *The Foundations of Social Theory*. Cambridge (Mass.): The Belknap Press.
- DeQuervain, D.–Fischbacher, U.–Treyer, V.–Schellhammer, M.–Schnyder, U.–Buck, A.–Fehr, E. (2004): The Neural Basis of Altruistic Punishment. *Science*, 305: 1254–1258.
- Diekmann, A.–Voss, Th. (2003): Social Norms and Reciprocity. Working Paper, .
- Egas, M.–Riedl, A. (2005): The Economics of Altruistic Punishment and the Demise of Cooperation. Tinbergen Institute Discussion Papers, [_www1.fee.uva.nl/creed/people/riedl/econpunish.pdf](http://www1.fee.uva.nl/creed/people/riedl/econpunish.pdf).
- Elster, J. (1989): *The cement of society*. Cambridge University Press.
- Elster, J. (1995): *A társadalom fogaskerekei*. Budapest: Osiris-Századvég.
- Falk, A.–Fehr, E.–Fischbacher, U. (2003): On the Nature of Fair Behavior. *Economic Inquiry*, 41(1): 20–26.
- Falk, A.–Fehr, E.–Fischbacher, U. (2005): Driving Forces behind Informal Sanctions. *Econometrica*, 73(6): 2017–2030.
- Falk, A.–Fehr, E.–Fischbacher, U. (2005): Driving Forces behind Informal Sanction. *Econometrica*, 73(6): 2017–2030.
- Fehr, E.–Fischbacher, U. (2004a): Third-party Punishment and Social Norms. *Evolution and Social Behavior*, 25, 63–87.
- Fehr, E.–Fischbacher, U. (2004b): Social Norms and Human Cooperation. *TRENDS in Cognitive Sciences*, 8(4)April: 185–190.
- Fehr, E.–Fischbacher, U.–Gächter, S. (2002): Strong Reciprocity, Human Cooperation and the Enforcement of Social Norm. *Human Nature*, 13: 1–25.
- Fehr, E.–Gächter, S. (2000): Altruistic Punishment in Public Goods Experiments. *American Economic Review*, 90: 980–994.
- Fehr, E.–Gächter, S. (2002): Altruistic Punishment in Humans. *Nature*, 415(Jan): 137–140.
- Fehr, E.–Rockenbach, B. (2003): Detrimental Effects of Sanctions on Human Altruism. *Nature*, 422(March): 137–140.
- Fehr, E.–Schmidt, K. (2001): Theories of Fairness and Reciprocity – Evidence and Economic Applications. Institute for Empirical Research in Economics – IEW Working Papers, iewwp075, .

Szociológiai Szemle 2008/2.

- Fischbacher, U.–Gächter, S.–Fehr, E. (2001): Are People Conditionally Cooperative? Evidence from a Public Goods Experiment. *Economics Letters*, 71: 397–404.
- Flache, A. (1996): *The Double Edge of Networks*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Flentge, F.–Polani, D.–Uthmann, Th. (2001): Modelling the Emergence of possession Norms Using Memes. *Journal of Artificial Societies and Social Simulation*, 4(4), .
- Fowler, J.H. (2005a): Altruistic Punishment and the Origin of Cooperation. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 102(19)May: 7047–7049.
- Fowler, J.H. (2005b): Human Cooperation: Second-order Free-riding Problem Solved? *Nature*, 437(September): E8.
- Fowler, J.H.–Johnson, T.–Smirnov, O. (2005): Egalitarian Motive and Altruistic Punishment. *Nature*, 433(January): E1–E2.
- Frohlich, N.–Hunt, Th.–Oppenheimer, J.–Wagner, R.H. (1975): Individual Contribution for Collective Goods. *Journal of Conflict Resolution*, 19(2)June: 310–330.
- Fudenberg, D.–Maskin, E. (1986): The Folk Theorem in Repeated Games with Discounting or with Incomplete Information. *Econometrica*, 54(3)May: 533–554.
- Gál R.I. (1989): A hetedik parancsolat: Tanulmány a társadalmi normák erőzójáról. In Gál R.I. szerk.: *Racionális választások – irracionális következmények*. Budapest: Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai Tanszék.
- Gardner, A.–West, S.A. (2004): Cooperation and Punishment, Especially in Humans. *American Naturalist*, 164(6)December.
- Gibbs, J.P. (1965): Norms: The Problem of Definition and Classification. *American Journal of Sociology*, 70: 586–94.
- Gigliotta, O.–Miglino, O.–Parisi, D. (2007): Groups of Agents with Leader. *Journal of Artificial Societies and Social Simulation*, 10(4), .
- Gintis, H. (2000): Strong Reciprocity and Human Sociality. *Journal of Theoretical Biology*, 206: 169–179.
- Gintis, H.–Smith, E.A.–Bowles, S. (2001): Costly Signal and Cooperation. *Journal of Theoretical Biology*, 213: 103–119.
- Hardin, R. (1971): Collective Action as an Agreeable N-prisoners' Dilemma. *Behavioral Science*, 16(5): 472–481.
- Hardin, R. (1980): The Emergence of norms, *Ethics*, 90(Jul): 575–587.
- Hart, H.L.A. (1995 [1961]): *A jog fogalma*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Hechter, M. (1984): When Actors Comply: Monitoring Costs and the Production of Social Order. *Acta Sociologica*, 27: 161–183.
- Hechter, M.–Opp, K.D. (2001a): Introduction. In Opp, K.D.–Hechter, M. eds.: *Social Norms*. New York, Russell Sage Foundation.
- Hechter, M.–Opp, K.D. (2001b): What Have We Learned about the Emergence of Social Norms? In Opp, K.D.–Hechter, M. eds.: *Social Norms*. New York, Russell Sage Foundation.
- Heckathorn, D.D. (1989): Collective Action and the Second-order Free-rider Problem. *Rationality and Society*, 1: 78–100.
- Heckathorn, D.D. (1988): Collective Sanctions and the Emergence of Prisoner's Dilemma Norms. *American Journal of Sociology*, 94: 535–562.
- Horne, C. (2001a): The Enforcement of Norms: Group Cohesion and Meta-norms. *Social-Psychology Quarterly*, 64(3): 253–266.
- Horne, Ch. (2001b): Sex and Sanctioning: Evaluating Two Theories of Norm Emergence. In Opp, K.D.–Hechter, M. eds.: *Social Norms*. New York: Russell Sage Foundation.
- Horne, C. (2004): Collective Benefits, Exchange Interests, and Norm Enforcement. *Social Forces*, 82(3): 1037–1062.
- Horne, C. (2007): Explaining norm Enforcement. *Rationality and Society*, 19(2): 139–170.

Szociológiai Szemle 2008/2.

- Janky B. (2005): *Szolidaritás és jóléti preferenciák*. Budapest: Akadémiai Kiadó, Philosophiae Doctores.
- Janky, B.–Takács, K. (2005): Social Control, Participation in Collective Action and Network Stability. In Bodó B. és társai: *Társadalmi térben*. [In Social Space.] Budapest: BMGE Szociológia és Kommunikáció Tsz, 157–188; műhelytanulmányként HUNNET Online Working Paper, 2003, .
- Kuran 1997
- Marwell, G.–Oliver, P. (1993): *The Critical Mass in the Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nowak, M.A.–Sigmund, K. (2005): Evolution of Indirect Reciprocity. *Nature*, 437(27)Oktober: 1291–1298.
- Oliver, P. (1980): Rewards and Punishment as Selective Incentives for Collective Action: Theoretical Investigation. *American Journal of Sociology*, 85(6): 1356–1375.
- Oliver, P.–Marwell, G. (1988): The Paradox of Group Size in Collective Action: A Theory of the Critical Mass. II., *American Sociological Review*, 53(February): 1–8.
- Olson, M.J. (1997 [1965]): *A kollektív cselekvés logikája*. Budapest: Osiris.
- Opp, K.D. (2001): Social Networks and the Emergence of Protest Norms. In Opp, K.D.–Hechter, M. eds.: *Social Norms*. New York: Russell Sage Foundation.
- Opp, K.D. 2002. When do Norms Emerge by Human Design and When by the Unintended Consequence of Human Action? The Example of the No-smoking Norm. *Rationality and Society*, 14(2):131–158.
- Orthmayr, I. (2004): A társadalmi normák döntésméleti és evolúciós magyarázata. *Szociológiai Szemle*, 3.
- Ostrom, E. (1990): *Governing the Commons. The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Panchanathan, K.–Boyd, R. (2003): A Tale of Two Defectors: the Importance of Standing for Evolution of Indirect Reciprocity. *Journal of Theoretical Biology*, 224: 115–126.
- Panchanathan, K.–Boyd, R. (2004): Indirect Reciprocity Can Stabilize Cooperation without the Second-Order Free Ride Problem. *Nature*, 432: 25.
- Panchanathan, K.–Boyd, R. (2005): Human Cooperation: Second-order Free-riding Problem Solved? *Nature*, 437: September, E8–9.
- Radelet, M.L. (1979): Introduction: The Ethnographic Study of Social Control. *Journal of Contemporary Ethnography*, 8: 267–273.
- Rasmusen, E. (1992): Folk Theorems for the Observable Implications of Repeated Games. *Theory and Decision*, 32: 147–164.
- Raub, W.–Weesie, J. (1990): Reputation and Efficiency in Social Interaction: An Example of Network Effects. *American Journal of Sociology*, 96(November): 626–54.
- Saam, N.J.–Harrer, A. (1999): Simulating Norms, Social Inequality, and Functional Change in Artificial Societies. *Journal of Artificial Societies and Social Simulation*, 2(1): .
- Samuelson, P. (1954): The Pure Theory of Public Expenditure. *Review of Economics and Statistics*, 36(November): 387–389.
- Schelling, Th. C.(1998 [1978]): Termosztátok, tragacsok és más modelleszaladók. In Csontos L. vál.: *A racionális döntések elmélete*. Budapest: Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium.
- Sethi, R.–Somanathan, E. (2001): Norm Compliance and Strong Reciprocity. Discussion Paper, Columbia University: Department of Economics.
- Smith, E.A. (2003): Human Cooperation: Perspectives from Behavioral Ecology. In Hammerstein, P. ed.: *Genetic and Cultural Evolution Of Cooperation*. MIT Press.
- Smith, E.A.–Bliege Bird, R.L. (2000): Turtle Hunting and Tombstone Opening: Public Generosity as Costly Signal. *Evolution and Human Behavior*, 21: 245–261.

- Smith, J. (1976): Communities, Association and the Supply of Collective Goods. *American Journal of Sociology*, 82(2): 291–308.
- Szántó Z. (1999): *A társadalmi cselekvés mechanizmusai*. Budapest: AULA Kiadó.
- Ulmann-Margalit, E. (1977): *The Emergence of Norms*. Oxford: Clarendon Press.
- Yamagishi, T.–Sato, K. (1986): Motivational Bases of the Public Goods Problem. *Journal of Personality and Social Psychology*, 50: 67–73.
- Yamagishi, T.–Takahashi, N. (1994): Evolution of Norms without Metanorms. In Schulz, U.–Albers, W.–Mueller, U. eds.: *Social Dilemmas and Cooperation*. Berlin: Springer-Verlag, 311–326.

JANUS-ARCÚ ÁLLAM ÉS TÁRSADALOM: ÁTALAKULÁSOK UKRAJNÁBAN*

PERPÉK Éva

Ph.D-hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia és Társadalompolitika Intézet
H-1093 Budapest, Fővám tér 8.; e-mail: eva.perpek@yahoo.com

Abstract: This study focuses on the social structural approach of the reforms in East- and Middle-European countries based on the material of an international conference held in Kiev. In the first part, we brief on a lecture held on the Polish middle class, after which we outline the role of elites, classes and civil society in the changes in more details. Supporting David Lane's approach of explaining the Regime-change based on classes, we define the terms of administrative, capital and global political classes and identify their status in the Post-Soviet society. In the second part, we examine the developments during the recent twenty years in Ukraine since its independence. This period has a double character: we see West-European democratic ideas and institutes implemented in traditional soviet mentality and practice. Based on empiric research results, we analyse the successful initiatives of the country striving for independency and the double - new democratical and old Soviet-type -characteristic institute system built on the above-mentioned dichotomy. We lay special attention to the orange revolution, considered as the most important reform by public opinion, in reality being only a swing towards building democracy. In the third part, we leave the macro-social analytical frames behind and describe the Ukraine Parliament from inside. This lecture describes the structure of the Verkhovna Rada between 2002 and 2006. Our impression of an ambiguously complex party society becomes transparent as a result of applying the social relationship network analysis. Based on examining the structure of the legislative body, we discover the development of relationships and dynamics among the political and other groups during the four (!) significant structural reforms in the concerned period.

Összefoglaló: Jelen tanulmány fókuszában a kelet-és közép-európai átalakulások társadalm szerkezeti megközelítése áll egy Kijevben tartott nemzetközi konferencia anyagára támaszkodva. Egy a lengyel középosztályról tartott előadás rövid ismertetése után az elitek, osztályok és civil társadalom változásokban betöltött szerepére térünk ki bővebben. A rendszerváltás osztály alapú magyarázata mellett érvelve David Lane alapján definiáljuk az adminisztratív, a tulajdonosi és a globális politikai osztály fogalmakat, behatárolva helyüket a posztszovjet társadalomban. A tanulmány második részében Ukrajna önállósulása óta eltelt bő húsz évét vizsgáljuk, amely időszak a maga kettősségében áll előttünk: nyugati demokratikus ideákat és intézményeket találunk régi szovjet mentalitásba és gyakorlatba ágyazva. Empirikus kutatási eredményekből kiindulva elemezzük végig az ország sikeres nemzeti

* Ezúton szeretném köszönetemet kifejezni Lengyel Györgynek és Róbert Péternek értékes megjegyzéseikért.

önállósodási törekvését, majd az említett dichotómiára ráépülő kettős - új demokratikus és régi szovjet – intézményi rendszert. Különös figyelmet szentelünk a narancsos forradalomnak, amelyet a civil társadalom legfontosabb vívmányának tart a közvélekedés, közelebből figyelve azonban csak egy kilengésnek tekinthető a demokrácia irányába. A tanulmány harmadik része a makrotársadalmi elemzési keretet elhagyva belülről enged betekintést az ukrán parlament életébe. A bemutatott előadás a Verkhovna Rada struktúráját térképezi fel 2002-2006 között. A társadalmi kapcsolatháló elemzés eszköztárát alkalmazva sikeresen egyszerűsödik le az a zavaróan sokszínű kép, amely az ukrán pártkavalkád láttán elsőre kialakul bennünk. A törvényhozó testület szerkezetének kutatása során a parlamenti frakciók és csoportok kapcsolata, azok dinamikája elevenedik meg előttünk, négy (!) jelentős strukturális átalakulást vizsgálva az időszak alatt.

Keywords: Post-communist countries, Regime change, stratification, class, Elite, double institutional system, Orange Revolution, Ukraine Parliament, change of political groups, relationship network analyses

Kulcsszavak: posztoszocialista országok, rendszerváltás, rétegződés, osztály, elit, kettős intézményi rendszer, narancsos forradalom, ukrán parlament, átülés, kapcsolatháló elemzés

2006. május 18–19-én az Ukrán Tudományos Akadémia Szociológia Intézete egy a közép- és kelet-európai társadalmi átalakulások vizsgálatának szentelt nemzetközi konferenciának adott helyet. *Az osztályok, az elit és a közösség szerepe az ukrán társadalmi átalakulásokban*¹ címet viselő konferenciát David Lane (University of Cambridge) kezdeményezésére azzal a céllal rendezték meg, hogy a rendszervált(oz)ással foglalkozó ukrán, oroszországi és külföldi kutatók számára biztosítsanak szakmai fórumot a térbeli és időbeli összehasonlítás jegyében. A konferencia írott anyagát az ukrán *Sociologia* című folyóirat² egy önálló számában foglalták össze. Három, az *Osztályok, Elitek, illetve Közösség* címet viselő szekcióban folyt a munka. Nyitó előadásában David Lane az elitek, az osztályok és a civil társadalom átalakulásban betöltött általános szerepére világít rá a közép- és kelet-európai térségben. A második átfogó plenáris előadásban egy ukrán szerzőpáros (Golovakha–Panina) az ukrán átalakulások húsz évének társadalmi folyamatairól nyújtanak sok szempontból kimerítő elemzést.

Lane és Paninaék beszámolója után a plenáris előadások sorát a Magyarországon is ismert Henryk Domanski zárta. A lengyel középosztályról³ tartott előadásában a szerző a középosztály elméletek számba vétele után górcső alá veszi azokat a hajtóerőket és akadályokat, amelyek a posztoszocialista középosztály kialakulását befolyásolták. Először megállapítja, hogy a rendszerváltás utáni középosztály legfőbb jelöltjei a magas beosztású menedzserek, az értelmiségiek és a tulajdonosok. Másodszor kiemeli, hogy Lengyelországban az elmúlt másfél évtizedben végbement a foglalkozásszerke-

- 1 A konferencia eredeti címe: *Rol' klassov, yelit, obschestvennosti v social'nyh transformaciyah v Ukraine.*
- 2 Az Ukrán Tudományos Akadémia Szociológia Intézete negyedévenként megjelenő folyóirata a *Sociologia: teoria, metody, marketing* nevet viseli. A konferencián elhangzott előadások írásos változata a 2006/3. (július–szeptemberi) számban olvasható.
- 3 Domanski, H. (2006): A középosztály formálódása Lengyelországban: hajtóerők és akadályok.

Szociológiai Szemle 2008/2.

zet modernizációja, „a felsőfokú végzettségből származó tisztán pénzügyi előnyök” (Domanski 2006: 79) folyamatos növekedése, és ezzel párhuzamosan a szükségletek színvonalának emelkedése. Harmadszor Domanski az értékorientációk vizsgálatára, nevezetesen a kulturális és gazdasági liberalizmus melletti elköteleződésre fókuszál⁴. Rámutat arra a posztoszocialista országokra jellemző összefüggésre, hogy a javuló anyagi helyzet illetve a középosztály strukturális alapjainak kiépülése nem jár automatikusan értékváltozással, így a kelet-közép-európai társadalmak továbbra is konzervatívabbak a nyugati „ösdemokrata” társadalmaknál. Ez a fajta „mentális elmaradottság” a különböző szakmák presztízsén is meglátszik, azaz Lengyelországban még mindig alacsonyan értékelik a jellegzetes középosztályi foglalkozásokat (ti. a vezető menedzsereket és üzletembereket). A szerző zárszavában cezúrát húz Lengyelország és a Nyugat között, a materiális-posztmateriális értékek, illetve a hiánytársadalom-élménytársadalom dichotómiát juttatva eszünkbe.

Olvasatomban a fent említett Lane- és a Panina-Golovakha tanulmányok képezik a konferencia gerincét, mivel ezek szolgáltatják a legátfogóbb ismeretet egyrészt a posztoszocialista tömbről, másrészt az ukrán társadalomról. Véleményem szerint Lane cikke elmélyíti a rendszerváltó társadalmakról való ismereteinket, Paninaék írása pedig sokoldalú információval szolgál egyfelől az ukránjai átalakulások sajátos, másfelől a többi közép- és kelet-európai társadalommal közös arculatáról egyaránt. E kettőn túl még egy, az ukrán parlament kapcsolatháló elemzésével foglalkozó cikk érdemel különös figyelmet. Ebben a szerzők a Verkhovna Radaban helyet foglaló képviselők kapcsolatainak struktúráját és az abban végbement változásokat ragadják meg a 2002–2006. közötti időszakban.

OSZTÁLYON INNEN, RÉTEGEN TÚL? ELITEK, OSZTÁLYOK ÉS CIVIL TÁRSADALOM A POSZTSZOCIALISTA ÁLLAMOKBAN⁵

David Lane neve ismerősen cseng a struktúrakutatók számára. Például Cameron Rossal közösen 1999-ben megjelentetett könyve (Lane–Ross 1999) kimerítően ír a szovjet és posztoszovjet elitekről, a rendszerváltás megindításában és az önálló Oroszország irányításában betöltött funkciójukról. Nagy ívű munkájukban elsősorban az elitek karrier útját tanulmányozzák különböző dokumentumokon és interjúkon keresztül. A legnagyobb szovjet utódállamra koncentrálva kiemelik, hogy a rendszerváltáskor a politikai tőkénél meghatározóbb szerep jutott az átmenet során termelődött ún. adminisztratív vagy közigazgatási tőkének (*executive capital*). Könyvükben külön figyelmet szentelnek a politikai elit különböző szegmensei, így a kormányzati bürokrácia, a Központi Bizottság tagok vagy a kezdetben összetartó, majd széthúzó Legfelsőbb Tanács szerepe elemzésének.

A szerző a konferencián elhangzott előadás elején a legfontosabb gondolatokat előrevetítve megjegyzi, hogy a szocialista átalakulás legfőbb magyarázó változóiként

4 Henryk Domanski a European Social Survey 2004/2005-ös adataira alapoz az értékorientációk vizsgálatakor.

5 Lásd David Lane 2006.

általában az elit reprodukciót és cirkulációt használják. Ami a kapitalista osztályt illeti, az államszocializmus idején csak egy gyenge változata alakult ki a fejletlen civil társadalom következtében. Utóbbi egyébként a szerző szerint az alig létező (hivatali) polgári réteg miatt nem fejlődhetett ki. Az a társadalmi csoport, amely elősegítette a piac és a privatizáció felé való elmozdulást, a nemzetközi porondon is mozgó politikai elit volt a szovjet időkben. A posztsovjét korszakban a társadalmi egyenlőtlenségek és feszültségek növekedtek, a gyors gazdasági és politikai átalakulás pedig gyengítette az ellenzéki osztályöntudat megerősödését.

Lane saját nézetei kifejtése előtt rövid áttekintést nyújt a társadalmi átmenet elméletek számára releváns elemeiről. Rendszerint az elit paradigma keretein belül elemzik az államszocializmusból a kapitalizmusba való átmenetet – vezeti be a tanulmányt. Az átalakulást az osztály alapú magyarázat helyett az elithez tartozó aktorok közötti meg egyezésként aposztrofálják. Az álláspont képviselői között említi a szerző a Kullberg-Higley-Pakulski szerzőtriádst (Kullberg et al. 1998). Szerintük az elitek mint a transzformációs folyamat mozgatói jelennek meg. A tanulmány ezután a hatalmát társadalmi és politikai tőkén keresztül megmentő nomenklatura elitre tér ki, amely az egykori – igen népes, mintegy politikai osztályt alkotó – Kommunista Pártból verbuválódott. A szerző saját korábbi nézeteit emeli be a tanulmányba, amikor arról beszél, hogy a nomenklatura elit sokféle érdek hordozója, amely érdekek többek között az átalakulások irányvonalait is meghatározzák. A szerző Higley-Pakulski (1995) nézetét továbbgondolva fejti ki, hogy a szocialista államban az elit képviselői erős névleges ideológiai konszenzust alakítottak ki, miközben fennálltak a valódi nézeteltérések a konkrét politikai kérdéseket illetően. A konferencia anyagán túlmutatva Lane és társa az oroszországi elitekről írott művében is amellett érvel, hogy mind a Gorbachev-, mind a Jelcin-éra elitjeire a széttöredezettség, a megosztottság jellemző. Leegyszerűsítőnek tartják azt a magyarázatot is, hogy a nomenklatura elit egyszerűen újratermelte önmagát, szerintük nem egy automatikus elit reprodukcióról van szó. Egyes szférák és ágazatok kedveztek ennek az ön-újratermelésnek, míg mások akadályozták azt. A gorbachevi vezetés égisze alatt új osztályérdekek is feltűntek a régiek mellett. Aláhúzzák, hogy ezek az osztályérdekek nem szívódtak fel; továbbhagyományozódtak, és ma is tetten érhetőek Oroszország politikai színpadán (Lane-Ross 1999).

Lane ezek után elér ahhoz a kritikus kérdéshez, miszerint miért fogadták el a poszt-kommunista reformokat végrehajtó politikai elitek egyöntetűen a piac, a magántulajdon és többpárti demokrácia ideológiáját és logikáját? Szerinte erre az *osztály alapú* megközelítés, és nem elsősorban az elit paradigma (pl. Higley) adhat választ. Ennek a magyarázatnak szentelődik a tanulmány további része. Lane mintegy kritikaként kiemeli, hogy a társadalmi változások tanulmányozásakor az osztály, mint magyarázó erő gyakorlatilag eltűnt a 20. század végén, így nincs jelen az átmenetet vizsgáló kutatásokban sem. Az egyik ilyen elmélet szerint az államszocializmust az osztály nélkülség valamint a civil társadalom hiánya jellemezte. Egy másik elmélet azzal érvel, hogy a posztindusztriális társadalomban az osztály egyre inkább elvész, mint identitás képző elem és vonatkoztatási keret egyaránt, tehát az átmenetet vezető osztályról sem beszélhetünk.

A szerző az osztályérdekek meghatározása során tér ki a társadalmi, az adminisztratív, a tulajdonosi osztály, majd a globális politikai osztály fogalmak definiálására. Első nekifutásra a *társadalmi osztályt* a piac és a tulajdonviszonyok tekintetében különböző

életesélyekkel bíró egyének csoportjaként határozza meg. Az *adminisztratív osztály* egyrészt a termelést, másrészt az utánpótlást biztosító intézmények irányítóiból verbuválódik. Előbbit a gazdasági minisztériumok, a nemzetközi bizottságok tagjaiként és vállalatvezetőkként, utóbbit a képzés és a tudomány irányítóiként konceptualizálja. A változások irányát tekintve ez az osztály kezdetben – a kínai példához hasonlóan – a poszt szocializmus égise alatti piaci átmenetet támogatta. Így a gazdaság koordinálása továbbra is az államapparátus és a kommunista párt kezében maradt volna. Az adminisztratív osztály látens szélsőséges tagjai a központi ellenőrzés-tervezés, valamint maga a szovjet állam meggyengítését szorgalmazták. Hasonló nézeteket képviselt a legtöbb közép-európai ország, közöttük Lengyelország is. Az olvasó érdeklődését felkeltve jogosan teszi fel ezután a kérdést Lane, hogy ha ez a csoport láthatatlanul működött, akkor valójában kik szorgalmazták a radikális reformokat?

A kérdés megválaszolásához a szerző Mandel polgárságához nyúl, amelyet Lane a *tulajdonosi osztály*⁶ címkével illet. Tagjaiknak két sajátosságuk van: képzettség és szakmai készségek. Mind az „intelligencia” képviselői, mind a szakképzett munkások előnytelen helyzetben voltak az államszocializmus alatt a munkapiacot ellenőrző adminisztratív osztálytól való függőség miatt. Az átmenet közeledtével azonban felcsillant előttük egy privilegizált piaci helyzet megszerzésének a lehetősége. A tulajdonosi osztály az erőforrások burzsoá újraelosztása, azaz javaik növelése mellett támogatta a piacgazdasági átmenetet. Letette voksát a politikai intézmények újra-magánosítása, a civil társadalom és egy kritikai platform mellett. Maga Gorbachev is ezt az irányvonalat követte a reformok első éveiben. Terveik között szerepelt egyebek mellett a gazdaság monetarizálása és a munka ösztönzése is. Az államszocializmus alatt nem állhattak elő hasonló jelszavakkal: nem népszerűsíthették a piacgazdaságot és az állami vagyon privatizációját. A rendszerváltozás kezdeti szakaszában az adminisztratív és tulajdonosi osztály válllvetve támogatta a piacot, nem szavazott ugyanakkor bizalmat az állami vagyon magánosításának. 1990-ben ugyanis a Legfelsőbb Tanácsban az állami hivatalnokok és pártvezetők 70%-a, a képviselőknek, korábbi vezetőknek és szakértelmiségieknek pedig több mint 80%-a döntött a piac mellett. Amikor azonban a privatizáció és a magántulajdon kérdésére került a sor, a politikai elit 70%-a, a szakértelmiségiek 40%-a ellene szavazott.

A külföldi tőkét bevonva az elemzésbe tér át a szerző a *globális politikai osztály* bemutatására. Mint ismeretes, a szocialista országokban nagyon csekély volt a transznacionális vállalatok szerepe, a nyolcvanas évek közepéig külföldi befektetések alig fordultak elő. „*A kapitalista vállalatok sajátos szigeteket képeztek a központi tervezés óceánjában.*” (Lane 2006:22.) Nem kezelhetjük azonban egységes tömbként a szocialista országokat. A kép árnyalásához Lane éppen a magyar példához nyúl, ahol – Lengyelországgal egyetemben – már a hetvenes évek elején érezhető a külföldi befektetések jelenléte. Magyarországon 1980-1986 között megtízszereződött a közös vállalatok száma. 1986-ban a magyarországi cégek jogot kaptak a nemzetközi kereskedelembe való részvételre – emlékeztet a szerző. A Szovjetunióban a külföldi cé-

6 Lane eredeti szóhasználatában „acquisition class”, azaz: „... position composed of people seeking a system based on private property and markets. This group we define as an ‘acquisition class’ ...” (Lane-Ross 1999: 19). Orosz fordításban: *priobretayuchiy klass*. A tulajdonosi osztályon kívüli másik áttételési lehetőség a birtokos osztály. Értelmileg középosztályról vagy polgárságról van szó.

gek – mint a Pepsi Cola vagy a Fiat – erős állami felügyelet alatt működhettek, korlátozták a külföldi tulajdonú vállalatok számát is. Gorbachev párttitkársága idején történt meg a gazdaság – nem túl hatékony – liberalizációja, különböző szabályok mellett megengedték a közös vállalatok alapítását, gazdasági zónákat hoztak létre. A nehézkes megvalósítást Lane a következő adatokkal támasztja alá: 1989-ben a Szovjetunióban mindössze 23 közös vállalat működött. A peresztrojka gazdaságpolitikájának köszönhetően 1990-ben ez a szám ugyan 1572-re nőtt, de a tekintélyes számbeli növekedés ellenére a beruházások nem voltak jelentős volumenűek; az egyetlen komoly beruházó a Fiat volt egymilliárd dollárral.

A gazdaság után a társadalmat véve görcső alá a szerző kiemeli: „*Az államszocializmus társadalmi félperiferiának minősültek a kapitalista vilárendszerben.*” (Lane 2006: 22.) A transznacionális kapitalista osztály tehát nem tudott létezni a maga valójában, a szocialista országokban nem volt látens képviselője a nemzetközi tőkének, így nem „termelődhetett ki” az új uralkodó kapitalista osztály. Ugyanakkor a hazai politikai és gazdasági elit egymással való kapcsolata egyfelől, a globális és nemzetközi elitel való érintkezése másfelől olyan külső impulzusokat jelentettek, amelyek a társadalmi rendszer változását indukálták. Lane a következőkben az államhatalomnak erre a kihívásra adott válaszára világít rá.

A kutató az állam két funkcióját különbözteti meg. Az elsőt a nemzetgazdaság keretein belül, ahol az állam a kapitalista osztály uralmának eszköze, a másodikat a világ felé, ahol az állam a nemzeti tőke érdekeit védi. Hogy melyik kerül előtérbe, azt az határozza meg, hogy az ország éppen nemzeti vagy nemzetközi érdekeket kíván-e érvényesíteni. Egy nagyon fontos pontjához érkeztünk a tanulmánynak, amelyben Lane aláhúzza, hogy a piaccgazdaságra való áttérés és privatizáció megindítását a nemzetközi politikai elitek kezdeményezték, támogatták.⁷ Szerinte nem a *globális kapitalista osztály*, hanem a politikai elitek közötti – nehezen tetten érhető - szövetség volt a változások mozgatórugója. Született egyrészt egy belső egyezség Gorbachev és Shevarnadze között, másrészt a külső politikai elit képviselői – George Bush, Helmut Kohl, Bill Clinton, Margaret Thatcher – is szöveterkeztek egymással. A fontos szerepet játszó *globális politikai elit* (nem osztály!) alatt a kutató a globális politikai-gazdasági stratégiát alakító emberek csoportját érti. Ide sorolhatók a nemzetközi állami és nem-állami szervezetek (CIA, IMF) vezetői, a globalizációs orientációjú nemzeti politikusok és vezetők.⁸ Lane kiemeli, hogy a politikai elit nemzetközi paktumát nehéz megragadni, tetten érni. Azt azonban a gorbachevi és yelcini politikai elitet vizsgáló kutatása is kimutatta, hogy a vezető politikusok érezték a Nyugat beleszólását a reformfolyamatokba. A gorbachevi érában a politikai elit tagjai egy ún. demonstrációs effektusról beszélnek, amelynek a lényege: Szovjetunió folyamatosan bizonyítani akarta a Nyugatnak, hogy a reformok elkötelezett híve. A kutatás szerint Yelcin idején a politikai elit megoszlott: a kormánytagok negligálták a külföldi befolyást, míg a parlamenti-törvényhozó és- pártcsoportok aláhúzták a Nyugat szerepét.

A tanulmány következő részében Lane nevesíti a nemzetközi politikai elitek azon elemeit, amelyek a kapitalista átmenetet kezdeményezték, és az országokon belüli

7 Itt Lane felhívja a figyelmünket, hogy ne keverjük össze a változásokat megindító globális politikai eliteket a globális léptékű kapitalista osztállyal.

8 Példaként egy lábjegyzet erejéig a davosi konferencia résztvevőit hozza fel a szerző.

gazdaság- és társadalmpolitikai átalakításokat irányították. Ezek az IMF, az Európai Unió és az Európa Tanács voltak. Céljuk az, hogy neokonzervatív gazdaságpolitikát és sokszereplős politikai rendszert vezessenek be elsősorban az EU-hoz csatlakozni akaró poszt szocialista országokban. Az EU fontosnak tartotta szabályozni közép- és kelet-európai országokkal való kapcsolatát, ezért már 1990-ben tárgyalásokat folytatott Csehszlovákiával, Magyarországgal és Lengyelországgal. 1993 júniusában elfogadták a globális kapitalista osztály érdekeit kinyilvánító koppenhágai kritériumokat. Ezek szerint, mint tudjuk, a csatlakozni kívánó országokban életképes piacgazdaság kell működjön, amely kiállja a konkurencia és a piaci erők nyomását, valamint az országoknak politikai és gazdasági téren képesnek kell lenniük a tagsági követelmények teljesítésére.

A cikk utolsó része az átmenet társadalmi támogatottságáról szól. A kérdés kibontásához Lane először a két szférából álló civil társadalmat hozza elénk. Az első, gazdasági szinten olyan gazdasági társaságok állnak, amelyeket magántulajdonosok nyereségszerzés érdekében alapítottak. Társadalmi osztályként a polgárság (burzsoázia) áll mögötte. Ezen a szinten találjuk a kapitalizmus legfőbb támogatóit, akik a magántulajdonból tőkét kovácsolnak. A második szférába a társadalmi és politikai szerveződések – civil szervezeteket, pártokat – sorolja a szerző. Ez a színtere az állammal szembeni kritika, illetve tiltakozás kifejezésének⁹. Lane rámutat arra a nem ismeretlen tényre, hogy a civil társadalom a poszt szocialista országokban mindkét téren gyenge lábakon áll. Lévéen a polgárság hiányzott az államszocializmus alatt, utána sem képes megfogható osztállyá szerveződni. Ezekben az országokban rendre kevesebb a megtakarítás és a külföldi beruházás, mint a kapitalista államokban. Ezt konkrét adatokkal is alátámasztja a tanulmány. Oroszországgal és Ukrajnával kapcsolatban azt emeli ki, hogy a két országban a kapitalizmus nem alakult ki, a haladást valójában napjainkban is az állam mozgatja.¹⁰ Lane egy korábbi munkájára hivatkozva húzza alá, hogy bár az államszocializmusban a társadalmi kapcsolatok szorosabbak voltak, mint sokan állítják, azok nagymértékben az államhoz kötődtek. Megjegyzi, hogy nem sikerült szerencsésen a felülről irányított és a Nyugat által támogatott civil társadalom kialakítása a szocializmus után. Gyengék maradtak a civil társadalmat fémjelző intézmények, amelyek egyben részint egy demokratikus társadalom tartópillérei, részint legitimitást biztosítanak a demokratikus folyamatoknak.

Konkrét adatokra áttérve mutat rá a kutató, hogy a szakszervezetek kivételével az összes civil szervezet taglétszáma nagyon alacsony marad az átmenet után is. Az emberi jogokkal és a harmadik világ problémáival kapcsolatos szervezetek tagjainak száma törtrésze a nyugati országokban tapasztalt átlagnak, és elmarad az új EU tagországokétól is.¹¹ A transzformáció kapcsán szoktunk vesztesekről és nyertesekről beszélni – emlékeztet Lane. Egyes kutatók szerint az osztály hovatartozás közvetlenül előrejelzi az erőforrások egyenlőtlen eloszlását. Az új tulajdonosi osztály tetemes

9 A kutató mintegy kitérőként beszél néhány mondatban az állam szerepének csökkenéséről és a civil társadalom nemzetközivé válásáról, amely a gazdaság globalizálódása nyomán jelenik meg.

10 Az állam meghatározó és újra teret hódító szerepét erősíti meg például a nagy orosz olajvállalatok újra-államosítása.

11 Lane e helyen az 1999/2000-es *European Values Study* és a 2004-es *European Social Survey* adataira támaszkodik.

előnyhöz jutott, míg a fizikai munkások és parasztok igen sokat veszítettek. Az értelmiség nem sorolható be egyértelműen egyik táborba sem. A reformokhoz való hozzáállás osztály- és időspecifikus is. Az adminisztratív osztály tagjai profitáltak belőle, a tulajdonosi osztályba tartozók valamint az értelmiség szerepe kettős. A reformok ellenzői a posztkommunista országokban az alsóbb rétegekhez tartoznak, idősek és alacsony iskolai végzettséggel rendelkeznek. A rendszerváltó államokban az országos hatókörű önszerveződés – politikai pártok, tiltakozási mozgalmak – igen gyenge lábakon áll, nincsen állandó és népes társadalmi bázisa ezeknek a kezdeményezéseknek. Egy szembeállítás erejéig a kutató megjegyzi, hogy a nyugati demokráciák nagy figyelmet fordítottak a civil társadalom fejlesztésére, ugyanis a politikai stabilitás egyik lehetséges zálogát látták benne. Lane szerint a posztszocialista országokat ehelyett az elítelt egyezsége eredményeként született stabilitás jellemzi.

Az előadást összefoglalandó a következő megállapítások tehetők. A közép-kelet-európai átalakulási folyamatok inkább transzformációnak, mint forradalomnak nevezhetőek, hiszen hiányoztak belőlük olyan lényegi elemek, mint az erőszak, a karizmatikus vezetők, az ideológiai alapok, és a vagyonosok ellenálló ereje. A kapitalista átmenet legbiztosabb támogatói elsősorban a tulajdonosi osztály és az adminisztratív osztály tagjai. Mindkét csoport tevékenységére erősen rányomta bélyegét az államszocializmus politikai kultúrája, ideológiájukat nem tudták tisztán artikulálni. A kapitalizmust felülről, központilag hozták létre, a kapitalista ideológia, az intézmények és a folyamatok kialakításában részt vállaltak a transznacionális vállalatok. Lane rámutat a rendszerváltás erős és gyenge pontjaira. Gyengeségként említi, hogy a civil társadalom erőtlensége hívta életre a politikai elítelt paktumát. Az új EU tagországokban a kapitalista osztály jobban megerősödhetett, hiszen ezekben a társadalmakban „a kapitalista osztály még a szovjet éra előtt eresztett gyökeret” (Lane 2006: 30). Ezzel szemben a Szovjetunió – Baltikumon kívüli – területén az államszocializmus erősebb volt, belső forradalmi bázissal, kevésbé egységes elítelttel rendelkezett. Így az ún. elítelt paktum megkötése is bonyolultabb volt. Az erőteljes gorbachevi reformokhoz külső, külföldi gazdasági segítségre volt szükség. A civil társadalom gyengesége előidézte a burzsoázia megjelenését, amelynek tagjai értettek a tőkeszerzéshez, politikai ismereteik ugyanakkor hiányosak voltak. Lane zárszava az, hogy nem tekinthető lezártnak a posztszocialista átalakulás, és további rendszerváltó mozgások várhatók Európa keleti felén.

David Lane szakértelméről és kutatási tapasztalatairól a tanulmány során végig meggyőződhetünk. Számos elméletre és empirikus kutatási eredményre hivatkozik – köztük sajátjára –, érezhetően felülről látja mindezeket. A kelet- és közép-európai országok átalakulási folyamatait vizsgálja a szerző, a kutatás fókuszában a Szovjetunió áll. Néhol érzékletesen kidomborítja az egyes államok sajátosságait (pl. Magyarország és Lengyelország esetében), döntően azonban egységesen és általában beszél az államokról. Ez olykor kicsit nagyvonalúnak tűnik. A terminusokban is kiütközik az egységként való kezelés, hiszen szinte végig posztkommunista országokról beszél a kutató - váltogatva a posztszocialista jelzővel. Bár – elsősorban külföldi szerzők tollából – megszokhattuk, hogy a posztkommunista címkét használják az összes közép- és kelet-európai országra, a rend kedvéért meg kell jegyezzük, hogy ez a jelző nem húzható rá Közép-Európa vagy a Baltikum államaira. Ezzel együtt összességében egy na-

gyon igényes, szerteágazó, kiegyensúlyozott stílusú, saját látásmódot megjelenítő tanulmányról van szó.

A KENTAUR ÁLLAM. UKRAJNA A PERESZTROJKÁTÓL A NARANCSOS FORRADALOMIG¹²

A Golovakha-Panina szerzőpáros tanulmányuk elején több mint húsz évben – a gorbachevi neomeklatúrától a narancsos forradalom utánig – határozza meg a társadalmi átalakulások időintervallumát. Ebből az időszakból bőségesen állnak rendelkezésre a változásokat megfigyelő adatok az ukrán társadalmat illetően.¹³ Ezen kutatások eredményeit foglalja össze nagyon tömören a cikk. A szerzők időrendi sorrendben tudósítanak a társadalom aktuális állapotáról a peresztrojkát és az 1991-es rendszerváltást, az ország nemzeti önállósodási szakaszát jellemezve elsőként. Paninának a szilárd intézményrendszer három összetevőjét emelik ki az említett időszakban: a társadalmi berendezkedést biztosító törvényalkotói alapot, a mindent átfogó intézményi infrastruktúrát és azt, hogy a lakosság túlnyomó többsége elfogadja az ún. szovjet életmódot. A szerzők azon véleményüknek adnak hangot, hogy a volt Szovjetunió egyáltalán nem állt készen a rendszerváltásra, és ennek jelei – a Baltikum kivételével – az összes utódállamban ma is láthatók. Például az önállósodott országok GDP-je nem éri el a szovjet szintet, a politikai vezetés autoriter alapon működik, és ezt a társadalom el is fogadja. Bár a tanulmány Ukrajnáról szól, a kutatók azért beszélnek mégis általánosságban, mert kezdetben az ukrán átalakulási folyamatok alig különböztek a Belorussziában vagy Oroszországban történt változásoktól.

A szerzők felteszik a kérdést, hogy mi volt a kardinális társadalmi változások hajtóereje? Válaszul nem a megszokott indokokra (nemzetközi gazdasági érdekek, afganisztáni háború, nemzeti önállósodási törekvések), hanem két másik tényezőre mutatnak rá: Gorbachev hatalomra kerülésére és a chernobili katasztrófára. Egy fiatal vezetői réteg megjelenése várható volt a hosszas gerontokrácia után, és ez az egységes, államot támogató totalitárius ideológia megkérdőjelezéséhez vezetett. Az atomrobbanás pedig egy olyan halálos veszélyre irányította rá a figyelmet, amelyet a technológiát kézben tartó felelőtlen emberek jelentenek a társadalomra.

Az intézményi összeomlást segítette további három tényező: a „*gazdaságilag hatékony és ideológiailag egységes*” Nyugat nyomása, a szocialista tábor önállósulási törekvései valamint a nyugatellenes harmadik világ támogatását jelentő terhek, amelyek a szovjet gazdaságra nehezedtek. A szerzők szerint a szovjet államnak lett volna lehetősége megőriznie hatalmát, mégpedig úgy, hogy teljesen elzárkózik a gorbachevi peresztrojkától, ahogyan azt Andropov¹⁴ tette; vagy ahogyan azt Kínában – mutatis mutandis – megfigyelhetjük. A hetvenes évek kutatási eredményeihez visszanyúlva

12 Lásd Golovakha-Panina 2006.

13 Több adatfelvételt külföldi projektekhez kapcsolódva bonyolítottak le. Az együttműködő országok: Magyarország (Simon J., Bruszt L.), USA: 1991–1992, Svájc: 1992–1994, USA: 1993–1996, Franciaország: 1994–1997, USA: 1996–2005, Oroszország: 1998–2006, Lengyelország: 2001–2004.

14 A szerzők megemlítik, hogy az oroszok, ukránok és beloruszok köztudatában Juriy Andropov egyike volt a legszimpatikusabb szovjet vezetőknek.

jegyzik meg, hogy a magas társadalmi státusz igények a szociális rendszerrel való elégedetlenséghez vezettek a munkakezdők körében. Ők ugyanis tömegesen olyan állást szerettek volna betölteni, amely a társadalmi hierarchia magasabb szintjére juttatja őket. A szovjet vezetés ezért kénytelen volt némi társadalmi-gazdasági szabadságot adni a feltörekvő kohorszoknak. Ez az út nem vonzotta ugyanakkor a tehetséges értelmiségieket, akiknek David Lane szerint is nagy szerepük volt a rendszerváltásban – vélik a szerzők. Annyival egészítik ki a lanei álláspontot, hogy a tudós és alkotó értelmiségiek között ugyanakkor káderek is akadtak.

Ukrajna sajátos szerepére áttérve a szerzők aláhúzzák, hogy az ukrán hatalmi elit, a demokratikus ellenzék és a lakosság többsége az ország függetlenné válását támogatta. A posztkommunista átmenet gyakorlatilag minden társadalmi intézményben kárt tett, szétrombolt olyan, a társadalmi rendet szavatoló alkotóelemeket, mint a törvényesség és a szervezeti infrastruktúra. Ezzel egyidejűleg a törvényes rend olyan védjegyei tűnnek fel, mint az államfői hatalom, többpártrendszer, magántulajdon, magánvállalatok. Megjelenik az új legitim intézményi infrastruktúra is, amely - paradox módon - nem testesítette meg a demokratikus társadalom normáit. A hatalmi elit nem volt kész az ellenzékkel és a társadalommal való párbeszédre, a törvényhozói hatalom továbbra is a végrehajtótól függött, a kultúra, tudomány és képzés, mint a gazdaság ún. maradék szektorai működtek. A szerzők így fogalmaznak: „... *Ukrajna annyira állt készen a régi intézményi rendszer lerombolására, mint amennyire nem volt felkészülve az új felépítésére*” (Golovakha–Panina 2006: 37).

A tanulmány második része az 1992-1994 közötti időszakról szól. Első látásra Ukrajnában 1992 elejére kialakult a demokratikus piacgazdaság elindításához szükséges intézményrendszer. Emellett egy sajátos ukrán, a baltitól, oroszról, kaukázusitól, közép-ázsiaitól eltérő modell jött létre. A belorusz és kazah berendezkedéshez hasonlóan egy „félíg nyitott” vagy „zárt-nyitott” társadalomról beszélhetünk szocialista beállítottságú kommunista ideológiák nélkül; a gazdaság államilag szabályozott, de lassanként piaci jegyekkel ruházódik fel. Érthető módon ez a „politikai-gazdasági kentaur” nem élhetett sokáig. Az átmenet első szakaszában a lakosság nagy része a szegénységi küszöb alatt élt, és az emberek a fizikai túlélésért küzdöttek. A modell mégis fenntartható volt, hiszen nem konfrontálódtak békétlenül a különböző politikai erők, nem törték ki lázadások, nem folyt vér – éppen ezért Leonid Kravchuk elnök sikeresnek könyvelhette el belpolitikáját. A lakosság egyébként félelemben élt: félt a konstruktív társadalmi konfliktusoktól, ami megnehezítette a társadalmi-gazdasági krízis átélését. Az emberek többsége deklaráltnan támogatta a demokratikus államberendezkedést és a piacgazdaságot, a valóságban azonban a régi rendszer elvei szerint élte életét.

Nem lehet szó nélkül hagyni a differenciálódott politikai elit szerepét az átmenet elején. Ennek során az elit a hatalmi pártra és az ellenzékre oszlott fel. A szerzők megállapítása szerint a társadalom felett gyakorolt állami kontroll mértéke szoros összefüggésben áll a bel- és külföldi elit rétegződésének szintjével. Az átmenet után konfliktus keletkezett egyrészt a régi és új elit, másrészt az elit és a társadalom között, és ez feszültségekhez vezetett a poszttotalitárius társadalomban. A régi nomenklátúra megőrizte a gazdasági hatalmat, az új elit pedig a nemzetállam függetlenségére épülő ideológiai hatalmat tartotta kézben. A magát ellenzékinek valló tucatnyi párt nem volt képes valódi ellenzéként működni. A hatalmon levő párt pedig könnyedén feláldozta ideológiáját és önálló politikai karakterét. Végül során létrejött „a párt és a nép egysé-

Szociológiai Szemle 2008/2.

ge”, amely egységben a párt folyamatosan gondoskodott arról, hogy a társadalomban sok vagyontalan ember legyen, a nép pedig támogatta a pártot attól félve, hogy elveszíti a szocializmus vívmányait, és eközben alamizsnát várt az államtól. A korszak lezárásaként a széles társadalmi rétegek tehetetlenségének okait vizsgálják a szerzők: „*Míg az új nomenklatura és a nemzeti-demokratikus elit olyan 'centrista barikád' emelt, amely felfogta a társadalmi támadást, addig a jobboldali nemzeti és baloldali kommunista radikálisok ... éppen egymás közötti éles csatározással csökkentették robbanásveszélyes szélsőségeségüket*” (Golovakha–Panina 2006: 41). Ezért egyik sem tudta érdekeik képviselésével azokat marginális és lumpen rétegeket mozgósítani, amelyek akadályozták egy lehetséges társadalmi tiltakozást.

Az önálló ukrán állam harmadik korszaka 1994–1998 közé esik, amikor *kettős intézményi rendszer* alakult ki. A függetlenség első éveiben gyakorlatilag nem hoztak létre új legitim intézményeket Ukrajnában, ehelyett a régi, reinkarnálódott intézmények egyre aktívabban kezdtek működni az új társadalmi körülmények között – húzzák alá a kutatók. Újjászületés jellemzi például a régi nomenklaturát, amely gyakorlatilag anyagi, presztízsbeli és morális veszteség nélkül tevékenykedett tovább. Kentaur államnak nevezik azt a jelenséget, hogy Ukrajna a szándékok szintjén fejét a Nyugat felé fordítja, testével azonban a szocializmus jegyében cselekszik. Érzékletesen, táblázatos formában állítják szembe a nemzeti önállósodási szakaszt a kettős intézmények időszakával:

1. táblázat Ukrajna a nemzeti önállósodás és a kettős intézményi rendszer idején

Szempontok ¹⁵	1991–1992 eleje Nemzeti önállósodás	1994–1998 Kettős intézményrendszer
Gazdasági orientáció	A gazdaság piaci mechanizmusokkal való szabályozása	A termelői szektor állami támogatása
Társadalmi támogatottság	Az állam függetlenségének tömeges támogatása	A reintegráció támogatása
A kommunista párt szerepe	Elveszti társadalmi tömegbázisát	A legfőbb ellenzéki erő, a hatalomra pályázik
Felelősség	A krízisért a kommunista pártot teszik felelőssé	A felelősség a demokratikusan megválasztott hatalomé

A szerzők visszatérnek arra a kérdésre, hogy az ukrán társadalom miért kerülhette el „a kommunista messiás 'második visszajövetelét’”. Erre a következő magyarázatot adják: a szovjet társadalmi intézmények elvesztették törvényességüket, de megtartották hagyományos legitimitásukat. Az emberek ugyanis elfogadták például az állami tulajdonú nagyvállalatokat, az oktatás, egészségügy, tudomány, művészet változatlan rendszerű állami irányítását. Másrészt a szovjet fekete gazdasági megoldások, a kettős morál és a korrupció is beszüremkedtek az új, átmeneti társadalom törvényes intézményei közé. Így a társadalom széles rétegei ambivalens érzéseket tápláltak a kialakult régi-új rend iránt. A fent bemutatott jelenséget „intézményi hiper teljesértékűségnek”

15 A tanulmányban eredetileg a táblázat két jobb oldali oszlopa szerepelt, a szempontrendszer saját kiegészítés eredménye.

keresztelik el. Klasszikus példaként az ukrán képviselőket hozzák fel, akik egyszerre tevékenykednek az üzleti világban és a politikában. A kettős intézményi rendszer keretei között végül az egész társadalom békére lelt: míg az új aktív társadalmi szereplők nem akarták kimozdítani egyensúlyából a társadalmat, és a kommunisták visszatérését sem kívánták, addig a régi rendszer fiai minél több hatalmat igyekeztek átmenteni az új kettős struktúrába. A felsorolt társadalmi folyamatok egyre romló gazdasági helyzetbe ágyazódtak csökkenő GDP, magas munkanélküliségi ráta, romló életszínvonal, pesszimista lelkiállapot, jelennel való elégedetlenség, jövőben való bizonytalanság kísértében. Az ország a maga módján mégis araszolt előre. Elfogadták ugyanis az Alkotmányt, megindult a tömeges privatizáció,¹⁶ pénzreformot vezettek be.

A tanulmány következő része az 1999-2004 közötti időszakot veszi górcső alá, amelyben egy új intézményi krízis bontakozik ki, a végén pedig kitör a narancsos forradalom. Leonid Kuchma első, 1994-ben kezdődő elnökségi periódusát a politikai stabilitás és a gazdasági nehézségek, míg a másodikat gazdasági növekedés és politikai viharok fémjelezték. A kutatók felteszik a kérdést, hogy mi vezetett a társadalom erőteljes kuchmaellenes hangulatához? Szerintük ez abban gyökerezik, hogy ellentmondás keletkezett az intézményrendszer illetve az aktív társadalmi rétegek elvárásai és a politikai ellenzéki elit érdekei között. Az első Kuchma ellen intézett támadás 2001-ben még megbukott, ugyanis az elnököt kvázi megtartotta a kettős intézményrendszer. Ezen túl a gazdasági mutatók lassú javulása ellenére a lakosság többsége még saját megélhetésével volt elfoglalva, nem maradt ereje és érdeklődése a magas politikával foglalkozni. 2004-re megemelkedett az életszínvonal, az emberek mindennapi gondjaikból kitekintve véget szerettek volna vetni a Kuchma-korszaknak. Ekkorra érzeteti hatását a kettős intézményrendszer infrastrukturális és normatív túlterheltsége, ami az elhagyatottság és a társadalmi helyzettel való elégedetlenség érzetét kelti a társadalomban. Ezen érzésekre az ellenzék által hangoztatott jelszavakban találtak választ: „A banditák kerüljenek börtönbe!”, „A hatalmat el kell választani az üzlettől!”.

A szerzők ezek után röviden áttérnek a narancsos forradalomra. Először kiemelik, hogy a forradalom után frissiben végzett felmérés szerint Ukrajnában a köztudat erőteljes demokratizálódása ment végbe, azaz nőtt a köztársasági elnökbe, a kormányzatba, a többpártrendszerbe és vezetőkbe vetett bizalom, a megkérdezettek hittek abban, hogy az egyszerű emberek beleszólhatnak az országban végbemenő politikai folyamatokba; pozitív jövőképet rajzoltak az ország sorsáról. Egy évvel később, közvetlenül a 2006. áprilisi választások után azonban kisebb mértékű demokratikus beállítódást mértek, így szerintük a 2005-ös hangulat csak egy kilengés volt a demokrácia irányába. A forradalmi elvárásokat összetörte a valóság.

Az utolsó részben a szerzők a narancsos forradalom társadalomra tett hatását vizsgálják az azóta lezajlott kutatások tükrében. A két kutató az egy éven belüli feltűnő hangulatváltozásra fókuszál. Míg az emberek lelkiállapotát 2005-ben az optimizmus, a bizalom, az öröm, az elégedettség fémjelezte, addig egy évvel később a nyugtalanság, a félelem és borúlátás. Az egyéni lelkiállapot mellett romlott az állami intézmények és politikai vezetők megítélése is. Utóbbit az elnökben való csalódottsággal, tevékenységének nem túl kedvező megítélésével hozzák összefüggésbe a cikk írói.¹⁷ Mint emlí-

16 A folyamat valóban eredményesnek mondható, ugyanis 1998-ra a vállalatok többsége magánkézbe ment át – mutatnak rá Paninaék.

tették, nemcsak az elnöki intézmény tekintélye romlott, hanem a végrehajtói hatalomé valamint a képviselői- és többpártrendszeré is. Ennek okát abban látják a szerzők, hogy az emberek csalódtak a narancsos forradalom vezetőiben, a megkérdezettek 15%-a kezdetben támogatta őket, majd elfordult tőlük. Ludvig (2007) szerint a forradalmi erők támogatottságának visszaesése annak is betudható, hogy a vezetők korábbi ígéretükkel ellentétben nem tudták megtisztítani például a politikai életet, nem léptek fel a korábbi hatalom gazdasági visszaéléseivel szemben. A szelektív társadalmi emlékezetre mutat rá, hogy 2006-ban több mint 10%-kal többen mondták azt, hogy soha nem támogatták, és most sem támogatják a narancsos forradalmat, mint egy évvel korábban. Egy év alatt megháromszorozódott azok száma, akik a forradalom vesztesei-nek érzik magukat.

A következőkben a szerzők újabb adatokkal bombázzák az olvasót arról, hogy 2004–2006 között egyre negatívabbá vált a föld, valamint a kis- és főleg a nagyvállalatok privatizációjához való hozzáállás. Paninaék érzékeltetik, hogy az ukrán közvélemény „a keleti geopolitikai vektor” irányába mozdult el, nőtt a NATO-ba való belépést ellenzők száma. Kissé ambivalens, hogy a lakosság az Európai Unióba való belépést ugyanakkor támogatja.¹⁸ Az emberek ötöde kettős elkötelezettségűnek tűnik: a Nyugat és Oroszország felé való közeledést egyaránt elfogadhatónak tartja. Egy újabb ellentmondásra hívják fel figyelmünket a szerzők: a geopolitikai irányultság nincs összhangban a megkérdezettek pártszimpátiájával, illetve a támogatott párt programjával. Például a Mi Ukrajnánkat és Viktor Juschenkot támogatók valamint a Julia Timosenko Blokkjára szavazók nagyjából harmada-harmada viszonyul kedvezően egy orosz-belorusz unióhoz való csatlakozáshoz. A 2006-os hangulatváltás a szerzők szerint annak a számlájára írható, hogy az emberek csalódtak az új hatalomban: a forradalom után nem kaptak meg mindent és azonnal, amit vártak. Ez a csalódás annak ellenére él az emberekben, hogy anyagi körülményeik javultak az utóbbi időben.¹⁹ A kutatók azonban nem elégszenek meg a csalódás-magyarozással, szerintük a valódi okok mélyebben gyökereznek. Úgy látják, hogy az ukrán társadalom értékvákuumban él: a régi szovjet értékrendszer felbomlott, de még nem alakultak ki helyette az új demokratikus alapelvek. Hiányoznak azok a norma- és értékalapok, amelyek kijelölik, mi a jó és mi a rossz, miért jár jutalom, és miért büntetés. Ezek a körülmények a társadalom döntő többségét az „anomikus értékvesztés” állapotába sodorták. Ezért a közösség a tradicionális értékek alapjain igyekszik újraalkotni a társadalmi rendet. Erre a hatalomra kerülők nagyon jól ráéreztek, amikor az archaikus értékeket méltatják, amikor megpróbálják a vallást beépíteni az állami oktatási rendszerbe.

A tanulmány lezárásaként a szerzők kiemelik, hogy a magát demokratikusnak nevező narancsos forradalom kulturális-etnikai forradalom is. Úgy vélik, hogy a történelmi identitás²⁰ nagyon fontos elem a forradalom utáni társadalmi helyzet

17 A szerzők itt kitérnek arra, hogy 1998 óta tízfokú skálán mérik Ukrajna, Oroszország, Belorusz és az USA elnökeinek elfogadottságát. Eszerint 2004-ben L. Kuchma elnök – B. Yelcinhez hasonlóan – arcpírítóan kevés, 3,2 pontot kapott, míg G. W. Bush 4,5 ponttal jutalmazták. V. Juschenkot 2005-ben 6 pontra értékelték, azonban 2006-ban ez az érték újból csökkent (3,8 pont), miközben V. Putyin és A. Lukasenko megítélése javult.

18 2006-ban ez 61%-ot jelent, az orosz–ukrán–belorusz uniót ugyanekkor a megkérdezettek 64%-a pártolja.

19 A megkérdezetteknek saját bevallásuk szerint 45%-kal nőtt a fizetése, illetve nyugdíja, ösztöndíja.

vizsgálatakor. Ez a történelmi emlékezet földrajzilag széttagolja Ukrajnát: míg az ország nyugati része szeretne kikerülni az orosz befolyás alól, és Kelet-Ukrajna társadalmi-kulturális egységet érez Oroszországgal, addig a Centrum próbál egyensúlyozni a kettő között. Közép-Ukrajna a kettős meghatározatlanság állapotában mégis a Nyugat felé húz. Paninaék rámutatnak a politikai elit felelősségére: úgy nem lehet demokratikus alapokra helyezni egy országot, hogy a hatalmon levők is megszegik a törvényeket. Azt gondolják, hogy az ország vezetőinek ellenőrizniük kell a törvények következetes betartását, és a maguk személyes példájával kell meggyőzniük a társadalmat.

A kutatók nagy vállalkozásba kezdenek, amikor Ukrajna utóbbi hős évének történelmi-politikai eseményeit és azok hatásait kívánják összefoglalni. Úgy gondolom, hogy vállalkásukat sikeresen végigvitték. A cikk egy sor, kutatói és laikus szempontból egyaránt izgalmas ismeretet nyújt az olvasónak. Mindezt kellemes stílusban teszik. Nyelvezetüknek élvezetessége mellett árnyoldala is van: sok képet és irodalmi hasonlatot használnak, ami emeli a megfogalmazás színvonalát, viszont nehezíti a megértést és a tudományos megállapítások közérthetőségét. Előfordulnak benne kíméletlenül hosszú gondolatmenetek, négy-öt soros mondatok, sőt találkozhatunk egy tízsorossal(!) is. A szóhasználatot nem tekintve, önmagában már ez a mondatösszehúzó szétfelelteti a tudományos stílus kereteit. Úgy érzem, hogy sokszor nem csupán tényeket szeretnének közölni, hanem a szavak játékát is beleviszik a szövegbe. Ez nagyon élvezetes, de kevésbé informatív. A tanulmány negyedik része egy váltást jelent ebben a tekintetben, megjelenik a lényegre törőbb fogalmazásmód.

A cikk fényét emeli, hogy több új és találó fogalmat vezetnek be. Olyanokat, mint politikai-gazdasági kentaur berendezkedés, kentaur állam, a kommunista messiás második visszajövele, intézményi hiper teljes értékűség. Bár egy gyakorlatias, sok empirikus adattal szolgáló tanulmányról van szó, mégis szó érheti a ház elejét a hivatkozások szűkössége miatt. Az elején „ömlesztve” tételesen felsorolják a kutatásokat, amelyek eredményeit használják, de a főszövegben csak elvéve hivatkoznak hazai vagy nemzetközi kutatókra, kutatásokra. A név szerinti hivatkozás összesen három alkalommal fordul elő, ekkor Lanet, Inglehardt, és Seredát említik. A konkrét empirikus adatok segítségül hívása kiegyensúlyozatlan. A tanulmány első felében gyakorlatilag nem fordulnak kutatási adatokhoz, a második részben azonban nagyon sok százalékos megoszlással terhelik a szöveget. A David Lane-cikk ehhez képest sokkal kiegyensúlyozottabb, és a brit szerző nem fukarkodik a hivatkozásokkal sem. Mindezen kritikákkal együtt egy nagyon fontos, magas színvonalú, átfogó, az ukrán társadalmat sok oldalról bemutató tanulmányról van szó.

HŰSÉG VAGY HŰTLENSÉG? A KAPCSOLATOK DINAMIKÁJA AZ UKRÁN PARLAMENTBEN²¹

Az utóbbi években megszokhattuk, hogy az ukrán politikai és közélet hangos az éles vitáktól: privatizációs botrány, a parlament és az államfő szembehelyezkedése,

20 A terminust egy V. Sereda nevű lvovi szociológustól kölcsönözték.

21 Lásd Gorbachik-Zhulkevskaya 2006.

kormányválság, a parlament feloszlatása, előrehozott parlamenti választások, kormányalakítási nehézségek. Az aktuális viták mellett mind a politikai elit, mind az ukrán közvélemény megosztott, a közhangulatra rányomja bélyegét a kettősség: maradni Oroszország vonzásában vagy a Nyugat felé elköteleződni? A nagypolitika színpadán ez a dilemma kirajzolódni látszott az Ukrajna gázellátása, az Egységes Gazdasági Térség, a WTO-tagság és a NATO-csatlakozás körüli vitában (Ludvig 2006). Az ukrainai pártpolitikában – a kép árnyalása nélkül, leegyszerűsítve – a két „narancsos” erő (Viktor Juschenko államfő és a Mi Ukrajnánk valamint Julia Timosenko Blokkja) a Nyugat-Európához való kötődést kívánja erősíteni Oroszország háttérbe szorításával; míg Viktor Janukovich volt kormányfő, a Régiók Pártja vezetője szoros orosz kapcsolatait kiaknázva oroszbarát politikát folytatna. Ukrajna Európai Unió csatlakozásának támogatása az egyetlen komoly kérdés, amelyben a Mi Ukrajnánk, a Régiók Pártja és Julia Timosenko Blokkja, a három nagy párt egyetért. Az ország megosztottsága a választópolgárok viselkedésében is visszatükröződik. Ha például az emlékezetes 2004. év végi elnökválasztást vesszük alapul, a két politikus támogatói egy nyugat-kelet, illetve ukrán-orosz nyelvhasználat határvonalat húznak az országban: míg a nyugati régiók – például Lvov, Ivano-Frankovsk, Vinnica, Zhitomir és az oroszajkú Kijev – Juschenko mellett voksoltak, addig a nyugati területek – Lugansk, Donetsk, Dnepropetrovsk, Harkov, Krym – Janukovichra szavaztak.

2006 tavaszán szabályosan lebonyolított parlamenti választásokat tartottak Ukrajnában. Néhány hónapon belül azonban kiderült, hogy a köztársasági elnök és a kormány nem tud együtt dolgozni. A kialakult politikai krízist sehogyan sem sikerült orvosolni, ezért 2007. szeptember 30-ára előrehozott parlamenti választásokat írtak ki. A választások után négyhónapnyi egyeztetést követően sikerült kormányt alakítani és kiegyezni a miniszterelnök asszony személyében. A Mi Ukrajnánk és a Timosenko blokk kormánybeli együttműködése azonban változatlanul ingatag lábakon áll. Az állandó politikai bizonytalanság és a kormány nagyarányú szociális költsége meghozta gazdasági „gyümölcsét” is: 2006-ban például a GDP növekedése 3% körülire esett vissza.²² A gazdaságban ugyanakkor pozitív irányba mutató változások is megfigyelhetők. Ukrajna a térség egyik legdinamikusabban fejlődő állama, megelégnkült a külföldi befektetők érdeklődése az ország iránt, mérséklődött az infláció, csökkent a munkanélküliség, az árnyékgazdaság elleni harc sikeresen folytatódik (Ludvig 2007).

Mint tudjuk, az ukrainai képviselőcsoport- és pártpaletta igen változatos. Az 1998-as parlamenti választásokon például 49, 2002-ben 62, 2006-ban 45, a 2007-es előrehozott választásokon pedig 20 párt és blokk vett részt. Az alkotmánymódosítás²³ értelmében 2006-tól mind a 450 képviselő pártlista alapján kerül be a törvényhozó testületbe. A politikai élet mozgalmasságát és instabilitását húzza alá az a tény is, hogy a miniszterelnökök viszonylag gyakran váltják egymást Ukrajnában, az elmúlt tizenhét évben húsz kormányfő fordult meg az ország élén. Közülük hárman – Vitaliy Masol, Viktor

22 2001-ben például 9%-os, 2002-ben 4,6%-os, 2003-ban 9,3%-os, 2007-ben pedig 6,5%-os GDP növekedést jegyeztek. A World Bank előrejelzése szerint a növekedés 5,5%-os lesz 2008-ban

23 Az ukrainai parlament – hivatalos nevén *Verkhovna Rada Ukrainy* (Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa) – egyébként 1996. június 26-án fogadta el Ukrajna Alkotmányát, 2004. december 8-án pedig jelentősnek mondható módosítást eszközölt rajta. Ezen 2006-ban életbe lépő módosítás eredményeként Ukrajnában fél-elnöki rendszert vezettek be (Fedinec 2007).

Janukovich és Julia Timosenko – két alkalommal is betöltötték ezt a posztot.²⁴ A folyamatosságot a köztársasági elnök intézménye szavatolja. A leghosszabb ideig Leonid Kuchma viselte ezt a tisztséget tizenegy éven át 1994-2005 között. Mindhárom államfő más közjogi méltósági szerepkört is betöltött: Leonid Kravchuk másfél év után az országgyűlés elnöki székéből ült át az államfőibe 1991-ben, Leonid Kuchma szűk egy évig volt miniszterelnök 1992-93-ban, míg Viktor Juschenko jelenlegi államfő 1999-től másfél éven át töltötte be a kormányfői pozíciót.

Az általános bevezető után térjünk át a konferencia Elitek szekciójában elhangzottakra. A szerzők a Verkhovna Rada struktúráját és annak változását térképezik fel a társadalmi kapcsolatháló elemzés eszköztárát alkalmazva az országgyűlés negyedik összehívásának időszakában 2002-2006 között.²⁵ A parlamenti frakciók és csoportok kapcsolatát a képviselők átülésén keresztül ragadják meg azt tételezve, hogy amikor egy képviselő egyik frakcióból a másikba ül át, egyben kapcsolatot is teremt a két csoport között. A frakcióváltás történhet közvetlenül, amikor a képviselő egyszerűen frakciót változtat (A-ból B-be), vagy közvetetten, amikor az illető közbeiktat egy pártot, csoportot, és aztán lép be egy harmadikba (A-ból C-be, majd C-ből B-be). Két csoport közötti kapcsolat annál erősebb, a strukturális egységek annál jobban „ismerik egymást” – mondják -, minél nagyobb számú tagcsere figyelhető meg közöttük.

Mint említettük, elemzésük a negyedik ciklusra, Vladimir Litvin parlamenti elnökségének időszakára terjed ki. A frakciók, pártok és képviselőcsoportok fent említett sokszínűségét húzza alá, hogy a frakciókban a négy év során összességében harminchét(!) hosszabb-rövidebb életű képviselőcsoport és párt fordult meg. 2006 márciusára mérséklődött a pártkavalkád, de még így is tizenhárom képviselőcsoport és frakció foglalt helyet az országgyűlésben.²⁶ Érezhető, hogy számottevő változások következtek be a parlamentben: pártok és képviselőcsoportok alakultak és szűntek meg, frakciók bomlottak fel és formálódtak újra. Ezen túl gyakorlatilag folyamatos a képviselők vándorlása egyik frakcióból a másikba. A parlamentben négyszer ment végbe jelentősnek mondható szerkezeti átalakulás az említett időszakban, és ez természetesen nem hagyta érintetlenül sem a parlament pártstruktúráját, sem az egyes pártok összetételét.²⁷

24 Masol 1990. június 28–október 17. és 1994. június 16–1995. március 6. között, Janukovich 2002. november 21–2004. december 7. és 2006. augusztus 4–2007. november 23. között volt miniszterelnök. Janukovich nevével fémjelezhető a 2004. december 28–2005. január 5. közötti néhány nap is. Timosenko, Ukrajna 2007. december 18-án kormányválság után megválasztott miniszterelnöke korábban 2005. február 4–szeptember 8. között viselt hasonló tisztséget. Ezen felül Nikolaj Azarov kétszer töltötte be a miniszterelnöki posztot áthidaló megoldásként 2004. december 7-december 28. és 2005. január 5–január 24. között.

25 Az új ukrán parlamenti időszámítás egyébként 1990. március 30-tól, a független Ukrajna parlamentjének első megválasztásától datálódik. Az első ciklus munkáját 1990. május 15-én kezdte meg. A Verkhovna Rada 2007. szeptember 30. óta hatodik összehívását éli.

26 A tizenhárom frakció közül öt (a kommunistáké, a Viktor Juschenko államfő nevével fémjelezhető Mi Ukrajnánk, a Juriy Zagorodnyy vezette (Egyesült) Ukrajnai Szociáldemokrata Párt, Julia Timosenko Blokkja, az Ukrajnai Szocialista Párt Aleksandr Moroz vezetésével) az elemzett időszak kezdetétől, 2002-től jelen van. Három (Nemzeti Párt, Ukrán Nemzeti Párt, Ukrajnai Vállalkozók és Iparosok Pártja Anatolij Kinah irányításával) 2004-ben alapítottak, az öt legfiatalabb pedig 2005-2006. fordulóján kezdte meg munkáját. A 2006-os választásokat követően a „legidősebb” frakciók közül négy újból bekerült a parlamentbe, ezek: a kommunisták, a Mi Ukrajnánk, a Julia Timosenko Blokk és az Ukrajnai Szocialista Párt.

A képviselőcsoportok és frakciók taglétszámában bekövetkező változások követéséhez Gorbachikék megalkottak egy -1 és +1 között szóródó mutatót, amelynek negatív értéke negatív vándorlási egyenlegre utal, míg a pozitív előjel a csoport méretének növekedését jelenti. A parlament negyedik ciklusának végét és tizenhárom frakciót, illetve csoportot alapul véve azt kapták, hogy hat csoport taglétszáma nőtt, hat csoporté csökkent, míg a Reformok és Rend Párt frakciójáé változatlan maradt. Pozitív egyenleggel zárták az időszakot Julia Timosenkoék, a szocialisták, Litvinék, az Ukrajna Régiói frakció valamint a két magát nemzetinek nevező párt. Ezzel szemben vérvesztéssel könyvelhetett például a Mi Ukrainánk vagy a szociáldemokrata frakció. Az átjárások okait kétféleképp magyarázzák a szerzők. Egy csoport elhagyása egyfelől utalhat a képviselő gyenge ideológiai identitására és elköteleződésére, másfelől megfelelő helyzet felismerési és alkalmazkodási készségről is tanúbizonyságot tehet.

Az empirikus elemzést folytatva a szerzők kiemelik, hogy a legnagyobb strukturális autonómiával rendelkező, azaz az átülésekből nagyjából kimaradt három frakció a kommunistáké, a szocialistáké és a szociáldemokratáké az időszakban. A pártok parlamenti kapcsolathálózatban elfoglalt helyének körvonalazásához bevezetik a centralitás hármast fogalmát. A középpontosság egyrészt a más képviselőcsoportokkal ápolttal mind közvetlen, mind közvetett kapcsolatokat, másrészt a csomóponti elhelyezkedést, illetve közvetítői szerepet jelenti. Más szóval, a középpontosság első aspektusa a csoportok (szerkezeti egységek) közötti átjárást, a tagok helyválttatását takarja. A második szempont az előbbin túl az „ismerős ismerőse” vándorlásban betöltött szerepe is rávilágít. A centralitás harmadik eleme egy tágabb értelmű, az egész parlamentre kiterjedő közvetítő funkcióra vonatkozik.

Ha a vizsgált időszak utolsó felét, 2005-öt vesszük alapul, Julia Timosenko Blokkja foglalja el az egyik centrális helyet a parlamentben. A blokk középpontosságát támasztják alá a pártokkal való közvetett és közvetlen kapcsolatainak száma és a kapcsolatközvetítés mértéke is. A szerzők értelmezésében ez a kulcspozíció a Julia Timosenko kormányfői jelölését övező egyetértésnek tudható be. Érdekes módon a Timosenko blokk 2002-ben mindössze három másik csoporttal illetve frakcióval állt kapcsolatban, míg az időszak vége felé, a Miniszteri Kabinet átalakításáról szóló döntés után jelentősen megnőtt a Blokkból átülők és azon csoportok száma, amelyekkel a szervezet így kapcsolatba került. A pártközi szerepvállalást kivéve a központosság hasonló időbeli erősödése figyelhető meg az Ukrajna Régiói Párt esetében. A Mi Ukrainánk frakció valamivel alacsonyabb centralitás mutatókkal rendelkezik a fent említett két szervezethez képest. A Kommunista Pártfrakció és a Szocialista Párt centralitása közepes mértékű, azaz a frakciók és csoportok legalább felével kapcsolatba kerültek. A szerzők Granovetter, illetve Burt mentén feltárják az egonetben fellelhető strukturális lyukakat, amelyeket a következőképp konceptualizálnak: a kapcsolatok hatékonysága, korlátok, hierarchia. A leghatékonyabb kapcsolatokkal a szerzők olvasatában a Mi Ukrainánk, a Kommunista Párt, Julia Timosenko Blokkja, az (Egyesült) Ukrajnai Szociáldemokrata Párt és Litvin Nemzeti Blokkja rendelkeznek. A második mutató azokra a korlátokra mutat rá, amelyeket a kisszámú kapcsolatok képeznek az ego kö-

27 Ezek az átalakulások időben 2002. május–július, 2002. augusztus–szeptember, 2004. október–2005. augusztus valamint 2005. szeptember–2006. március közé tehetők.

rül. A vizsgálat adatai szerint a legönállóbb tömörülésnek a Mi Ukrajnánk mondható, míg Julia Timosenko Blokkja kevés függetlenséget mutatott. A hierarchia elnevezésével illették azt a jelenséget, amikor az egyén kapcsolathálója hatékonyságát egy bizonyos aktor korlátozza. Ha az egonet sok olyan önálló kapcsolattal rendelkezik, amely korlátozó erőt jelent, akkor a hierarchia minimális szintjére lehet következtetni. Ha találunk egy olyan erős kapcsolatot, amely gyakorlatilag megbénítja az egyéni kapcsolatháló működését, akkor a hierarchia szintje a maximumhoz közelít. Az adatok tanúsága szerint a szocialisták és a kommunisták kapcsolathálója korlátozódik a legkevésbé egyetlen frakcióra, ők relatíve „szabadok”. Mint korábban láttuk ez a két párt magas strukturális önállóságot tudhat magáénak. A szerzők feltérképezik azokat a szereplőket, akik hidat képeznek a különböző csoportok között, és ezzel elősegítik a kapcsolatháló egészének integritását. Az ismertebb parlamenti kulcsszereplők közül a következők töltötték be híd szerepet: az időszak második periódusában az Egységes Ukrajna és a Mi Ukrajnánk, a harmadikban a Néppárt, a negyedikben Julia Timosenko Blokkja és az Ukrajna Régiói Blokk, valamint a Mi Ukrajnánk és a Néppárt.

A kutatók a következő általános tendenciákra mutatnak rá az ukrán parlamentben a negyedik ciklusban. Először is, a különböző politikai erők alkotta nagyobb frakciók hajlamosak strukturális egységekre bomlani a pártjellemzők mentén. Ez a tendencia figyelhető meg a szétesett Egységes Ukrajna valamint az átalakult, ellenzékiből kormánypártivá lett Mi Ukrajnánk esetében. Másodszor azt figyelték meg, hogy a kikristályosodott ideológiával rendelkező frakciók kevésbé „vonódnak be” a parlamenti kapcsolatokba, képviselőik száma viszonylag állandó, azaz kevés átvándorlás figyelhető meg körükben. Ezt erősíti meg az a tény, hogy a közös érdekeken – és nem közös ideológiai alapokon – nyugvó képviselőcsoportok közül mindössze egy, Litvin Nemzeti Blokkja folytatta munkáját a 2006-os választások után is. Ezen túlmenően kimutatták, hogy a képviselőcsoportokkal ápolt közvetlen vagy közvetett kapcsolatok erőforrással szolgálnak az illető pártnak: szélesítik a csoport lobby lehetőségeit. Erre kiváló példa Julia Timosenko Blokkja, amely frakció hálózati erőforrásai révén igen erős parlamenti támogatást szerzett Julia Timosenko miniszterelnökké választása során 2005 februárjában.²⁸ Végül aláhúzzák, hogy egy parlamenti képviselőcsoport ereje nemcsak a többi csoporttal való kapcsolatainak mennyiségével mérhető, hanem például az autonóm kezdeményezések és cselekvés, illetve a szervezeti hálózati kontroll elkerülésének lehetőségével is.

Gorbachikék cikke lehetőséget nyújt arra, hogy belülről nyerjünk betekintést az ukrán parlament életébe. Mind laikus, mind tudományos szemmel érdekes cikkről van szó. A szerzők sikeresen egyszerűsítik le azt a zavaróan sokszínű képet, amely az ukrán országgyűlésről első látásra kialakul bennünk. Mindezt a társadalmi kapcsolatháló elemzés eszköztárát alkalmazva teszik. 2002-2006 között igen mozgalmas ciklust zárt a Verhovna Rada: összesen harminchét képviselőcsoportot, pártot és frakciót jegyeztek a négy év alatt, a szerzők igyekeznek követni és lehatárolni a szerkezeti változásokat, és négy jelentős strukturális átalakulásra mutattak rá az időszak alatt. A képviselők átülési egyenlegének felállítása után rámutatnak, hogy a legkevésbé a szocialisták, a kommunisták és a szociáldemokraták vesznek részt a csoportok közötti átvándorlásban, így ők rendelkeznek a legnagyobb strukturális autonómiával. A szocialisták és kommunis-

28 2005. február 4-én rekord mennyiségű, 373 igen szavazattal választották kormányfővé Timosenkot.

ták kezét nem köti egyetlen nagyon erős kapcsolat sem, ezért viszonylagos cselekvési szabadság jellemzi őket. Gorbachikék rámutatnak, hogy Julia Timosenko Blokkja és az Ukrajna Régiói Párt 2005-2006-ra a központi pozíció felé mozdulnak el az időszak elején tapasztalható szélső helyzetükből. A kutatók biztonsággal használják a kapcsolatháló elemzés elméletét, terminusait és módszereit egyaránt. Módszertanilag jó megoldás, hogy a két képviselőcsoport közötti kapcsolatot az egyikből a másikba való átjárásként teszik mérhetővé. Fogalmaikat – például centralitás, strukturális autonómia – pontosan és jól követhetően konceptualizálják és operacionalizálják.

IRODALOM

- Domanski, H. (2006): Formirovanie srednego klassa v Pol'she: gvizhuschiye sily i prepryatsviya. [A középosztály formálódása Lengyelországban: hajtóerők és akadályok Formation of the Middle Class in Poland: Driving Forces and Barriers.] *Sociologia: teoria, metody, marketing*, 3: 52–80.
- Fedinec Cs. (2007): Hatalmi játszmák Ukrajnában. Másfél évtized mérlege. *Kommentár*, 3: 90–103.
- Golovakha, Y.–Panina, N. (2006): Osnovnye yetapy i tendencii transformacii ukrainskovo obschestva: ot perestrojki do „oranzhevoj revolyucii”. [Az ukrán társadalom átalakulásának fő szakaszai és tendenciái: a peresztrojkától a „narancsos forradalomig”. The Main Stages and Tendencies in the Transformation of Ukrainian Society: from Perestrojka to the „Orange Revolution”.] *Sociologia: teoria, metody, marketing*, 3: 32–51.
- Gorbachik, A.–Zhulkevskaja, E. (2006): Setevoj podhog k izucheniu struktury ukrainskogo parlamenta. [Az ukrán parlament felépítésének kapcsolatháló elemzési megközelítése. Study of Ukrainian Parliament Structure by Means of Network Analysis.] *Sociologia: teoria, metody, marketing*, 3: 161–181.
- Higley J.–Pakulski J. (1995): Elite Transformation in Central and Eastern Europe. *Australian Journal of Political Science*, 30:1-29.
- Kullberg J.–Higley J.–Pakulski J. (1998): Elites, Institutions and Demokratization in Russia and Eastern Europe. In Kullberg J.–Higley J.–Pakulski J.: *Elites and Leadership in Russian Politics*. New York:Basingstoke, 107.
- Lane, D. (2006): Yelity, klassy i grazhdanskoe obschestvo v period transformacii gosudarstvennovo socializma. [Elitek, osztályok és civil társadalom az államszocializmus transzformációja idején. Elites, Classes and Civil Society in the Transformation of State Socialism.] *Sociologia: teoria, metody, marketing*, 3: 14–31.
- Lane, D.–Ross, C. (1999): *The Transition from Communism to Capitalism. Ruling Elites from Gorbachev to Yeltsin*. New York: St. Martin's.
- Ludvig Zs. (2006): Ukrajna újra választott? Magyar Tudományos Akadémia Világgazdasági Kutatóintézet. *Short Notice*, 125(április 20).
- Ludvig Zs. (2007): Két kelet-európai választás: régi-új arcok – régi dilemmák? *Short Notice*, 153(december 20).
- Ukraine Economic Update. January, 2008. World Bank:
http://siteresources.worldbank.org/UKRAINEEXTN/Resources/Macro_update_eng.pdf,
letöltés időpontja: 2008. április 5.
- <http://www.interfax.com.ua/ru>, az Interfax hírügynökség honlapja, letöltések időpontja: 2008. március-április.
- www.karpatinfo.net, kárpátaljai magyar portál, letöltések időpontja: 2007. április

Szociológiai Szemle 2008/2.

<http://www.kommersant.ua/index.html>, politikai és gazdasági napilap, letöltések folyamatosan.

<http://korrespondent.net/ukraine>, politikai és gazdasági hetilap, letöltések időpontja: 2008. március-április.

http://www.mfa.gov.hu/kum/hu/bal/Kulpolitikank/Ketoldalukapcsolatok/Europa/ukrajna/gazdasagi_kapcsolatok.htm, a Külügyminisztérium tájékoztatója Ukraináról, letöltés időpontja: 2007. április 5.

www.rada.gov.ua, az Ukrajnai Verkhovna Rada hivatalos honlapja, letöltések időpontja: 2008. március-április.

BESZÁMOLÓ A *MEASURING SOCIAL CAPITAL* CÍMŰ KONFERENCIÁRÓL BÉCS, 2007 DECEMBER 10-11.

PUSZTAI Gabriella

Debreceni Egyetem Neveléstudományok Intézete
H-4032 Debrecen, Egyetem tér 1.; e-mail: gabriella.pusztai@ella.hu

A konferencia rendezője és szervezője Ausztria oktatási minisztériuma (*Bundesministerium für Unterricht, Kunst und Kultur*) volt. Nemcsak a helyszínt adta a minisztérium a Minoritenplatz 5. szám alatt, hanem a program házigazdája és igényes, felkészült moderátora is mindvégig Josef Neumüller volt, aki az oktatási minisztérium nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó részlegének (*Abteilung für Internationale Beziehungen*) vezetője. A másik szervező a BOAS (*BUREAU for the Organisation of Applied Social Research*) volt, amelynek képviseletében Ernst Gehmacher nyitotta meg a tanácskozást. A résztvevők Ausztriából (12 fő), Szlovéniából (5 fő), Norvégiából (2 fő) Olaszországból (1 fő) és Magyarországról (1 fő) érkeztek, a Németországot képviselő kollega betegség miatt nem jelent meg. A vendégek közül ketten tartoztak a nemzetközi szakirodalomból is ismert, tapasztalt kutatók közé (Jon Lauglo és Sergej Flere), a többi kollega ún. fiatal kutató vagy szakértő volt. A kutatók oktatás- vállalás-szociológusok és gazdaságkutatók, a szakértők kormányzati szakértők és tanácsadó cég képviselői.

A köszöntő után következő elő szekció a társadalmi tőke kutatás helyzetét volt hivatott elemezni. A nyitó előadást a távollevő Oscar Gabriel helyett Ernst Gehmacher tartotta, aki elmondta, hogy az OECD Measuring Social Capital című programjának keretében szervezték ezt a találkozót. E program célja a társadalmi tőke indikátorait, azok nemzetközi szintű mérésére alkalmas megbízható és érvényes eszközök fejlesztését koordinálni, a kérdés helyi és országos kutatásait összefogni, hiszen a fenntartható gazdasági fejlődés érdekében az emberi tőke mellett növekvő figyelem kíséri a társadalmi tőke fogalmát és jelenségét, a bizalom és az emberi kapcsolatrendszereknek a formális struktúrák működésére gyakorolt hatásait. Ezért a fő vizsgálandó kérdés az, hogy hogyan kapcsolódik össze a humán és a társadalmi tőke.

Gehmacher előadását követően a megjelentek egyenként bemutatkoztak, s elmondták, hogy milyen várakozásokkal érkeztek az összejövetelre. A válaszok egy része a társadalmi tőke fogalmának és elméletének jobb megismerését, a többi tőkétől való megkülönböztetését remélte a konferenciától, mások a különböző tudományterületeken zajló kutatásokba való betekintést, volt olyan, aki a témára vonatkozó kutatások OECD finanszírozásának reményében érkezett, jelen beszámoló készítője a társadalmi tőke iskolai eredményességre gyakorolt hatásairól szóló kutatási tapasztalatok oktatáspolitikai intézkedésekre vonatkozó konzekvenciáinak összefoglalását és közvetítését emelte ki fontos elvárásaként.

A második szekció a társadalmi tőke egyéni és közösségi hasznosítását tárgyalta. A szekció elnöke Rita Trattnigg elmondta, hogy Ausztria Lebensministeriuma képviselőként részt vesz a Világbank által szervezett azon munkacsoportban (*Beyond the GDP*), amely a társadalmi tőke nemzetközi összehasonlításra alkalmas indikátorain dolgozik. A szekcióban az ismert oktatáskutató, Jon Lauglo és munkatársa mutatták be a Norvégiában felvett ifjúsági survey vizsgálat adatainak elemzését. Az előadás a családi társadalmi tőke iskolai (*ISCED2*) eredményességre gyakorolt hatásával foglalkozott. A családi társadalmi tőkét a nemzetközi szakirodalomnak megfelelően operacionalizálta, s azt tapasztalta, hogy minél gyakrabban folytatnak a szülők gyermekeikkel közéleti témájú beszélgetéseket, annál valószínűbb, hogy a diákok felsőfokú továbbtanulásra vonatkozó tervekkel rendelkeznek. Az elméleti következtetései szerint a családi háttér eddigénél szélesebb értelmű tárgyalása és vizsgálata szükséges. Kollegája, Elisabeth Backe-Hansen azt hangsúlyozta, hogy igen fontos lenne a társadalmi tőke vizsgálatát kiterjeszteni a fiatalok kortárs csoport kapcsolataira is.

Pusztai Gabriella előadása a társadalmi tőke és iskolai pályafutás összefüggéseit vizsgáló, három kelet-közép-európai ország határmenti régiójában tanulók (*ISCED 3*) körében végzett szektorközi összehasonlító survey adatait elemezte. Az előadásban az egyéni és közösségi szinten egyaránt erős felhajtóerőt képező, iskolai társadalmi tőkeforrásként értelmezhető kapcsolatok tanulmányi pályafutásra gyakorolt hatásainak bemutatására került sor. Az elemzés módszertani eredménye, hogy segítségével kialakíthatók az iskolai társadalmi tőke jól használható indikátorai. Ezek közül jelentős a tanár-diák kommunikáció karaktere és gyakorisága, a tanár-szülő kommunikáció karaktere és gyakorisága, a családi és az iskolai nevelési értékek viszonya, a tanulói szabad-időeltöltés iskolai szervezése: az extrakurrikuláris alkalmak jellege és gyakorisága az iskolában, hétvégi, nyári és egyéb szabadidős iskolai programok karaktere és gyakorisága, a kollégiumi, diákotthoni tevékenység jellege. Az előadó sok kérdést kapott a szektorközi összehasonlítással kapcsolatban, amit a társadalmi tőkekutatás alapvető területének tekintenek, hiszen Coleman ilyen témájú vizsgálatai során definiálta magát a fogalmat. A vizsgálatot és az eredményeket figyelemre méltónak találták a kollegák, s az oktatáspolitikai számára azt a következtetést fogalmazták meg, hogy szükséges lenne az iskolai társas kapcsolathálóok létrehozását mentoráló tanári tevékenység támogatása.

A társadalmi tőke mérési kérdéseivel foglalkozó harmadik szekcióban Angelika Hagen számolt be egy akciókutatásról, amelyet Ausztriában végzett középiskolások körében (*ISCED3*). A vizsgálata azon a hipotézisen alapult, hogy az iskolai fegyelmi problémák erősségét és gyakoriságát csökkenti a társadalmi tőke növelésére alkalmas önkéntes segítő tevékenységben való részvétel, ezért a társadalmi tőke mutatók kezdeti mérése után az egyik csoportnak néhány héten át lehetőséget teremtettek ilyen tevékenységre, majd elvégezték az utómérést. A két survey összehasonlítása azt mutatta, hogy a társadalmi tőke ilyen módon való erősítése még az iskolaellenes attitűdökkel rendelkező diákcsoportokra is képes pozitív hatást gyakorolni.

Hajdeja Igljic a Ljubljana Egyetem kutatói státusban dolgozó munkatársa Szlovéniában és az Egyesült Államokban felvett hallgatói (*ISCED5*) survey adatokat elemzett a bizalmas kapcsolatok kiterjedése és a toleráns beállítódás közötti összefüggések vizsgálatára. Putnam kategóriáiból kiindulva megkülönböztette a generalizált, a partikuláris és a családra alapozott bizalmat. A szlovén hallgatók abban különböztek az

amerikai hallgatóktól, hogy az előbbieket mezoszintű bizalmi kapcsolathálójuk ellenére inkább intoleráns attitűdökkel rendelkeznek. Azt a jelenséget, hogy a családon kívül létrejövő civil kapcsolatháló inkább mások kirekesztését támogatja, a sajátos történeti-politikai tapasztalatokkal magyarázta.

A negyedik szekció a társadalmi tőke és az értékrend összefüggéseivel foglalkozott. Giacomo Degli Antoni a Milánói Egyetem EconomEtica kutatóintézetének munkatársa a társadalmi tőke erősítésére is alkalmas elméleti modellt mutatott be, amelynek célja a vállalatok testületi felelősségének elemzése volt. Megkülönböztette a strukturális és kognitív társadalmi tőkét. A strukturális társadalmi tőke a szakirodalomból jól ismert gyenge és erős kötések fogalmán alapult. A kognitív társadalmi tőke kategóriájába egyrészt a szerződéses (írott) és az etikai (íratlan) tényezőket sorolta, másrészt a tanulásból és tapasztalatokból elsajátított normákat és ismereteket, majd ezeknek a vállalat működését befolyásoló várható hatásait mutatta be. Modelljét empirikusan még nem tesztelte.

Sergej Flere a Maribori Egyetem vallásszociológusa a vallásosság, a vallási közösséghez tartozás szakirodalomból ismert társadalmi tőkeképző szerepének vizsgálatához járult hozzá újabb eredményeivel. Nemzetközi összehasonlító adatai négy felekezetet kívántak reprezentálni. A bosznia-hercegovinai muszlim, a szerb ortodox, a szlovén katolikus és az amerikai protestáns hallgatók (ISCED5) körében vizsgálta a vallási orientáció és a normaszegésre való hajlam összefüggéseit. Az intrinszc és az extrinszc vallásosság dichotómiáját meghaladva különbséget tett személyközpontú exsicc és társas extrinszc orientáció között, s megállapította, hogy az intrinszc orientáció mellett egyes csoportokban kimutatható a társas extrinszc orientáció normaszegést akadályozó hatása, ami a közösségi vallásgyakorlat egyik fontos társadalmi funkciójára, közjó jellegére hívja fel a figyelmet.

Az ötödik szekció a társadalmi tőkekutatás jövőjére koncentrált. A résztvevőkből munkacsoportokat szerveztek, s ezekben a 3 fős teamekben arról alakítottunk ki konszenzust, hogy mik a jövő legfontosabb kutatási témái. A D csoportban Jon Lauglo Hajdeja Iglíc és Pusztai Gabriella az oktatás és az ifjúság területét tekintette át, majd bemutatásra kerültek a csoportmunkák. Ernst Gehmacher összegező előadásában is az oktatás társadalmi tőkeképző feladatát járta körül, az ezt a szerepvállalást támogató, megalapozó kutatásokra és a további együttműködésre hívta fel a jelenlevőket. A program Josef Neumüller zárszavával ért véget.

Az összejevetelnek sajátos hangulatot adott, hogy a szakértők és a kutatók nem egészen közös fogalmi bázissal rendelkeztek a társadalmi tőkével kapcsolatban, hiszen az előbbieket inkább a nemzetközi szervezetek nyelvén szóltak, míg a kutatók a szakirodalom nyelvén, azonban a köztö közelítésében nagyon fontos lépés történt. Emellett hasznosnak tartom, hogy a különböző közép-európai kutatóműhelyek megismerték egymás munkáit, s kutatói hálózatot (*network*) építhetnek ki, ami remélhetőleg meggyorsítja a kutatás-fejlesztés hagyományosan hosszadalmas folyamatát. A bemutatott vizsgálatok alapján egyértelmű, hogy az elméleti felkészültségünkkel és a kutatási eredményeinkkel jelenleg a közép-európai kutatások élvonalában vagyunk, azonban a téma növekvő fontossága miatt szükséges lenne a kérdés országos középiskolák populációra kiterjedő vizsgálata, s a társadalmi tőke indikátorainak más, a korcsoportra vonatkozó eredményességi vizsgálatokba való körültekintő beépítése.

KÖNYVEK

BETEKINTÉS A PÉNZPIACOK SZOCIOLÓGIÁJÁBA

PAPP Gergő

Ph.D-hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem
H-1093 Budapest, Fővám tér 8.; e-mail: papp.gergo@yahoo.com

Cetina, K.K.-Preda, A. eds.: *The Sociology of Financial Markets*. Oxford: Oxford University Press, 2005.

A pénzügyi piacok – ahol pénzeszközök és kockázatok cserélnek gazdát – a gazdaság leggyorsabban fejlődő szektorára, és ma már a pénzügyi tevékenység nem csak a gazdaság, hanem a politika, a társadalombiztosítási rendszer és a hétköznapi kultúra meghatározó jellemvonása is. Ugyanakkor a szociológia, néhány korai úttörő munkát leszámítva eddig kevés figyelmet szentelt e területnek, és noha az utóbbi időben megszorodott a pénzügyi piacok szociológiai nézőpontból vizsgáló írások száma, eddig hiányoztak az összefoglaló jellegű munkák. Ezt az űrt kívánja pótolni az alább bemutatásra kerülő kötet, amely ugyan szintén eltérő témaválasztású és különböző módszereket használó tanulmányok gyűjteménye, mégis egyfajta szintézisének tekinthető mindannak, amit a szociológusok ma a pénzügyi piacokról gondolnak.

A szerkesztők a tanulmányokat három tematikus blokkba sorolták. Az első részben a pénzügyi piacok „természetről” ismerhetjük meg, az itt szereplő tanulmányok szerzői elsősorban antropológiai módszerekre támaszkodva belülről, működés közben írják le a globális pénzügyi piacokat. A második rész főszereplője a befektető, akinek 18–19. századbeli és mai alakjáról kaphatunk képet. Végül a harmadik blokk tanulmányai azt mutatják be, milyen kihívásoknak kell megfelelniük a különböző pénzügyi intézeteknek, ha lépést akarnak tartani az őket körülvevő pénzügyi világ változásaival.

A tanulmányok sorát Saskia Sassen írása nyitja, mely azt vizsgálja, hogyan alakult át a tőkepiac a technológiai fejlődés következtében az 1980-as évektől kezdődően. A legfontosabb változás az, hogy a számítástechnika fejlődése lehetővé tette, hogy a tőkepiacok megnyissák kapuikat egyszerre több millió befektető előtt, akik azonnal hozzáférhetnek ugyanahhoz az információhoz, legyenek bárhol a világban, valamint az, hogy a kormányok egymás után enyhítették a piaci szabályozást. Mindezen változások következtében lehetővé vált, hogy a piacokon a kereslet és a kínálat erői teljeskörűen és kizárólagosan érvényesüljenek. A földrajzi helyzet, úgy tűnt, már nem számít. A szerző statisztikai adatokkal meggyőzően bizonyítja, hogy ezen tényezők hatására drámai változásokon mentek keresztül a tőkepiacok, elsősorban két aspektusukban: méretükben és szerkezetükben. A tőkepiacok robbanásszerű növekedése ugyanakkor jelentős mértékű koncentrációval, néhány pénzügyi központ (elsősorban New York, London és Tokió)

kiemelkedésével járt együtt. Vagyis a földrajzi helyzet igenis számít. Sassen három magyarázatot ad a pénzügyi központok, azaz a 30–40 globális város alkotta hálózat legfelső rétegének dominanciájára. Egyrészt megteremtik a társas összeköttetést, melynek segítségével a vállalatok és a piacok maximalizálhatják a technológiai összekötöttségből fakadó előnyüket, másrészt a vállalatok mellett most már a piacokra is jellemző országhatárokon átívelő fúziók és stratégiai szövetségek szintén a koncentráció irányába hatnak, végezetül a dereguláció és a privatizáció a nemzeti pénzügyi központokról a globális pénzügyi központokra helyezi át a súlypontot. A tőkepiacok további jellemzője, hogy működésük alapvető feltétele bizonyos állami garanciák és szabályozó feltételek megléte, emellett standardként szolgál a nemzeti gazdaságpolitika számára. Vagyis – vonja le a végkövetkeztetést a szerző – a pénzügyi piacokra a lokális beágyazottság mellett az intézményi keretekbe való beágyazottság is jellemző.

Szintén fontos szerepet játszik a technológiai fejlődés a kötet soron következő, Karin Knorr Cetina által jegyzett tanulmányában, mely antropológiai módszerekkel tárja fel a legfejlettebb globális piacok, a devizapiacok jellegzetességeit. A szerző egyetért Sassenel abban, hogy a számítástechnika gyökereiben változtatta meg a pénzügyi piacok működését, Knorr Cetina azonban azt állítja, hogy pont a technológiai fejlődés következtében ágyazódtak ki a piacok a társadalmi viszonyokból. A szerző a devizapiacok történeti fejlődésének két fázisaként két piactípust különböztet meg. A Bretton Woods-i rendszer megszűnése után kialakuló devizapiacok társadalmi hálózatokra épülő piacok (*network markets*) voltak, ahol a tranzakciók a brókerek kapcsolathálóinak élein keresztül bonyolódtak le. A szereplőknek hosszas telefonálgatások árán „meg kellett találniuk, hogy hol van a piac”, vagyis ki kellett deríteniük az árfolyamot és azt, hogy ki akar üzletet kötni. Az 1970-es években azonban a pénzügyi piacokra is betört a számítástechnika (addig papírt, számológépet és telefont használtak), és a nagy hírszolgáltatók, mint például a Reuters és a Bloomberg, megteremtették az elektronikus piacok alapjait, és megmutatták a brókereknek, hol van a piac. A devizapiacok elektronikus változatát, amely már nem a szereplők kapcsolathálóiban, hanem számítógépek kijelzőin testesül meg, a szerző áramló piacoknak (*flow markets*) nevezi. Az áramló piacok a folyamatos változás állapotában vannak, a kijelzőkön új sor információ taszítja lejjebb a régit, megállás nélkül. Emellett a szerző a devizapiacok sajátosságának tekinti kiágyazottságukat, abban az értelemben, hogy a piaci szereplők kiszakadnak lokális kontextusukból, és térközösség (*community of space*) helyett időközösséget (*community of time*) alkotnak, három tényezőnek, a szinkronitásnak (a szereplők ugyanabban a pillanatban ugyanazt a piacot vizsgálják), a kontinuitásnak (a szereplők megszakítás nélkül vizsgálják a piacot) és az azonnaliságnak (a szereplők azonnal, valós időben férhetnek hozzá a piaci tranzakciókhoz és információkhoz) köszönhetően. Knorr Cetina szerint a kiágyazottság megnyilvánulása az is, hogy a kereskedési gyakorlatot semmilyen formális, nemzeti törvény nem szabályozza, hanem egy globális szintű *lex mercatoria* vonatkozik a piaci szereplőkre.

A következő két tanulmány egy pénzügyi művelet, az arbitrázs szociológiai leírását adja. Az arbitrázs olyan ügylet, melyben az ügylet szereplői, az arbitrázsörök az árak, árfolyamok vagy kamatlábak időbeli vagy térbeli különbségeit használják ki. Az első tanulmány Donald MacKenzie írása, melyben a Long-Term Capital Management (LTCM) bukásának okait vizsgálja. Az LTCM meredeken felívelő pályája, majd váratlan kudarca az 1990-es évek pénzügytörténetének egyik legfontosabb eseménye: tanulmányok egész sorának, több könyvnek és egy regénynek szolgált ihletül. Az

LTCM egy fedezeti alap (hedge fund) volt, amely a legmodernebb pénzügyi-matematikai ismeretek felhasználásával – melyek közül az opcióárazás matematikai megalapozásáért két LTCM-guru, Myron S. Scholes és Robert C. Merton¹ közgazdasági Nobel-díjat kapott – csillagászati összegű profitot ért el a származtatott termékek piacán, az ott található hatékonyságok arbitrázsügyletek keretei között történő kiaknázásával. Éppen ezen hatékonyságok miatt tekinti MacKenzie az arbitrázsöröket a közgazdaságtan és a szociológia parsons-i határai őrzőinek, hiszen a pénzpiaci termékek közötti különbségek mögött inkább szociológiai, mintsem gazdasági okokat találunk: a befektetők irracionális preferenciáit, lelkesedésüket és félelmeiket, valamint törvényi megkötéseket és még lehetne sorolni. A végletekig leegyszerűsítve, az LTCM stratégiájának középpontjában „két lábón álló” arbitrázsügyletek álltak, vagyis az ügylet egyik „lábában” bekövetkező változást (ár-, árfolyam- vagy kamatláb-csökkenést vagy -növekedést) ellensúlyozta a másik „láb” ezzel pontosan megegyező nagyságú, de ellentétes irányú változása, miáltal gyakorlatilag kockázatmentes profitot érthettek el. Ez így is történt egészen 1998 őszéig, amikor azonban az LTCM váratlanul összeomlott. A már említett tengernyi irodalom az LTCM bukásának hátterében az alábbi okokat jelöli meg: 1. az LTCM vezéreinek kapzsisága és vakmerősége, 2. a pénzügyi elmélet matematikai modelljeinek pontosságába vetett vak bizalom, 3. az a tény, hogy az LTCM pozícióinak túl nagy részét finanszírozta saját tőke helyett kölcsönrel, valamint 4. az orosz államcsőd és az azt követő rubelleértékelés által kiváltott biztonságos befektetések felé fordulást (flight to quality). Mackenzie szerint a szerencsejátékos magyarázat nem indokolja az LTCM 1998-as katasztrófáját, csakúgy, mint a modellekbe vetett hit, hiszen az LTCM által használt modellek többségét ők maguk fejlesztették ki, így tisztában voltak korlátaikkal. A kölcsönrel magyarázat természetesen helytálló, de nem magyarázó, hiszen az ilyen társaságok általános sebezhetőségét fedi fel, de nem indokolja ezt a speciális esetet. A „menekülés a biztonságba” magyarázat érvényességét a szerző nem vitatja, ugyanakkor egy további, szociológiai magyarázatot javasol, amit e fölé/mögé helyez: az utánzást. Az LTCM rekord nagyságú profitot termelt, és ezt mindenki tudta. Ez pedig arra ösztönözte a többi befektetési bankot és főleg a fedezeti alapokat, hogy ők is beszálljanak az üzletbe. Noha az LTCM-nél megpróbálták nem felfedni arbitrázs-stratégiájukat, az ilyen ügyletekhez hatalmas mennyiségű kölcsönre volt szükségük, amiket személyes kapcsolathálójukon keresztül szereztek meg. Ezáltal azonban az ügyletek „egyik lábára” fény derült, aminek tudatában a vetélytársak le tudták szűkíteni a lehetséges „másik lábak” mezőjét, így pedig képesek voltak lemásolni az LTCM-ügyleteket. Ennek az lett a következménye, hogy noha egyik piaci szereplő sem rendelkezett az LTCM portfóliójával, kollektíven birtokában voltak az LTCM portfóliójában szereplő pozíciók nagy részének, azaz: szuperportfólió alakult ki. Amikor pedig Oroszország bejelentette fizetéseképtelenségét és leértékelte a rubelt, megindult a menekülés a biztonság felé, vagyis a piaci szereplők megpróbálták eladni kockázatos pozícióikat. Azonban a szuperportfólió, azaz az egymást átfedő pozíciók miatt ez lehetetlen volt: a piac nem volt elég likvid. Az önmagukat

1 Igen, ő Robert K. Merton fia. Történetük rendkívül izgalmas, mondhatni drámai. Noha a nagyobb szakmai elismerést a fiú kapta, mégis nagy hatással volt rá apja, valamint „vesztét” is az a jelenség okozta, amit az idősebb Robert Mertonhoz köt a szociológiatörténet: Robert C. pénzügyi elméletének egyik sarokköve az a kijelentés, miszerint nem a pénzügyi intézmények a fontosak, hanem az a funkció, amit betöltenek, emellett az LTCM bukása egy önbeteljesítő jóslatnak volt köszönhető.

erősítő kedvezőtlen ármozgások kimerítették az LTCM tartalékait, a veszteségeket már nem tudták ellensúlyozni: az LTCM összeomlott. MacKenzie szerint az LTCM története három fontos tanulsággal jár az arbitrázs szociológiája számára. Egyrészt megmutatja, hogy az arbitrázsörök nem atomisztikus gazdasági szereplők, hanem társadalmi viszonyaikba ágyazottak: ezek az emberek gyakran személyesen is ismerik egymást. A második tanulság az imitáció, és az, hogy az utánzásnak a pénzügyek világában katasztrofális következményei lehetnek. Végezetül a szerző megállapítja, hogy az arbitrázs a „gazdasági” és a „társadalmi” szétválasztására – azok szoros összefonódása miatt – csak korlátozottan alkalmas, vagyis az arbitrázsörök nem túl jó határörök.

Daniel Beunza és David Stark antropológiai terepmunka segítségével próbálják megválaszolni azt a kérdést, hogy az arbitrázsörök hogyan találnak olyan lehetőségeket az arbitrázsra, amit a piac többi szereplője még nem vett észre. Ehhez két dologra van szükségük: mintázatok felismerésére (*recognition*) és a mintázatok újra-értelmezésére (*re-cognition*), azaz a már meglévő tudásuk kihasználására és ezzel egyidejűleg új tudás felderítésére. Hogy ezt elérjék, a parkettek olyan szervezeti formát vettek fel, amelyre minimális hierarchia melletti szervezeti heterogenitás jellemző, és amelyet ezek alapján heterarchiának kereszteltek el a szerzők. A heterarchikus szervezetek elosztott intelligenciát és szervezeti sokszínűséget foglalnak magukba, összelapítják a hierarchiát és kedveznek a különböző értékelési elvek egészséges rivalizálásának. A heterarchia fizikai megtestesülése egy olyan szervezet, ahol nincsenek osztályok, vagyis a különböző (pl. a vállalati fúziókra, az indexekre stb. koncentráló) arbitrázsörök egy helyen dolgoznak, és az asztalaik egymástól karnyújtásnyira vannak. Ez lehetővé teszi, hogy a kereskedők folyamatos kapcsolatban legyenek egymással anélkül, hogy le kellene venniük a szemüket a kijelzőkről. Ezáltal biztosított a különböző arbitrázsörök közötti folyamatos információcsere, amely elengedhetetlen az olyan egyedülálló, nem-rutin, piacokat átszelő és időérzékeny tranzakciókhoz, mint amilyenek az arbitrázsügyletek.

A parketteket vizsgáló tanulmányok többsége, miként az előző is, azok társadalmi szerkezetére és fizikai viszonyaira fókuszál, és figyelmen kívül hagyja a szereplők érzelmeit. Pedig aki már látott ilyen parketteket, az tudja, hogy ezeknél érzelmelibb helyeket nehéz elképzelni. A tanulmánykötet soron következő írásában Jean-Pierre Hassoun a parketten sűrűn előforduló érzelmekifejezéseket: arckifejezéseket, szóbeli kitöréseket, barátságos, kétértelmű vagy agresszív hátba veregetéseket, utálkozó, irigy vagy együttérző pillantásokat, káromkodásokat és sértegetéseket, illetve az őket kiváltó érzelmeket: szimpátiát, csodálatot, dühöt és agresszivitást, valamint mindezek társas hatásait vizsgálja. A szerző megállapítja, hogy ezeket az általában maskulin, gyakran szexuális jellegű érzelmekifejezéseket a parkett egyáltalán nem szankcionálja. Ennek magyarázatához Hassoun bevezet két fontos fogalmat: az interperszonális likviditást és a relacionális volatilitást. Az első arra vonatkozik, hogy a bróker mekkora valószínűséggel találja meg gyorsan és egyszerűen partnerét, a második pedig egy, a piaci szereplők az árak instabilitása és szórása iránti toleranciájának megállapítására szolgáló eszköz. Az érzelmek szabadon engedése mind az interperszonális likviditásnak, mind pedig a relacionális volatilitásnak kedvező.

Hassoun írásában már megjelenik a társadalmi nemek kérdése a pénzügyek kontextusában, amennyiben a szerző utal arra, hogy a pénzügyek világa alapvetően maskulin világ. Ezt a gondolatmenetet folytatja az első blokk utolsó tanulmánya, Barbara Czarniawska írása, mely források széles körét felhasználva arra keresi a vá-

laszt, hogy milyen szerepeket töltenek be a nők a pénzügyi világban. A felhasznált források egy olyan fikcionalitás-skálán helyezhetők el, amely a tiszta fikciótól (egy detektívregény) az önéletrajzon alapuló fikción (egy bróker önéletírását felhasználó könyv) és stilizált önéletrajzon keresztül a stilizálatlan önéletrajzokig és életútinterjúkig terjed. A források alapján Czarniawska alapvetően két típust különböztet meg: az egyik a szuperintelligens, de labilis, nőiségét eltúlzó és immorális nőé, aki szövényes szerelmi viszonyokban és alvilági üzelmekben vesz részt és persze a végén elbukik, a másik a kemény és hüvös nőé, aki sikeres tud lenni ebben a férfiak által uralt világban. A tanulmány azok számára is érdekes lehet, akik a társadalmi jelenségeket a populáris kultúra tanulmányozásával próbálják megérteni.

A második rész Alex Preda tanulmányával kezdődik, melyben a szerző számba veszi azon kísérleteket, melyek azok alapján próbálták meg definiálni a kapitalizmust, akik létrehozzák azt, vagyis a kapitalista alakjait: Adam Smith önéletrajzát, Schumpeter technológiai innovációkra fókuszáló *vállalkozóját*, Marx a munkások kiszármányolásában érdekelt *felhalmozó kapitalistáját* és Weber hivatástudatból felhalmozó *vallásos kapitalistáját*. Végigérve a listán Preda megállapítja, hogy noha ezek közül több is megtalálható a globális kapitalizmus korában, egyvalaki hiányzik a sorból: a *befektető*. Ezt követően a szerző részletesen elemzi a befektető alakját a kapitalizmusban, melynek két szakaszát különbözteti meg. A befektetés a 18. században – nem mellesleg a buborék pénzügyi fogalma megszületésének századában – a társadalom szemében illegitim tevékenység, a befektető szerencsejátékos, akit erkölcsi pamfletekben, komédiákban és szatírákban különböző állatokkal vonnak párhuzamba, burleszkekben figurálnak ki, és aki ügyleteit pubokban és sikátorokban intézi. Azonban az első globalizációs hullám (1850–1914) újraformálja a befektető alakját. Az elsősorban a fizika világában történt felfedezések nyomán a befektetők felismerik, hogy a pénzpiacokat nem a szeszélyek és az érzelmek irányítják – bár mint láttuk, mindkettőnek van szerepe –, hanem általános törvények; hosszú távon egyetlen piaci szereplő sem tudja befolyásolni az árakat. Ebben az időszakban születik meg az ármozgások leírására (is) alkalmas véletlen bolyongás (*random walk*) fogalma, amely döntő jelentőségű a matematikai pénzügytan további fejlődésében. A sikeres befektetőnek most már ismernie kell az árváltozások általános törvényét, és az árak ingadozásait kell figyelemmel kísérnie; ettől kezdve a befektető már nem szerencsejátékos, hanem tudós, aki a piacok univerzális törvényszerűségeit követi. E változással párhuzamosan átalakul a befektetés erkölcsi megítélése is. A Proudhon vezette szocialisták nyomására, akik szerint a mindenki számára elérhető befektetés hozza el a társadalmi egyenlőséget, megszületett a befektetéshez való jog, és a befektetés társadalmilag legitim tevékenységgé vált.

Werner De Bondt a mai nyugat-európai befektető portréját festi meg egy kérdőíves felmérés eredményeire alapozva, melyben felső-középosztálybeli befektetőket kérdeztek meg személyes értékeikről és világgépükről, valamint befektetési stratégiájukról hat nyugat-európai országban. A tanulmány legfontosabb megállapítása az, hogy a különböző értékek és szemléletek hatással vannak a befektetési stratégiára: a befektetők értékei és világgépe összefüggésben vannak nemzetiségükkel, nemükkel, korukkal és vallásukkal, és meghatározzák portfóliójuk összetételét.

A kötet utolsó blokkja a pénzintézetek stratégiaválasztását helyezi a középpontba. Gordon L. Clark és Nigel Thrift írása visszavezeti az olvasót a globális devizapiacokra. A szerzőpáros írásának újdonsága abban rejlik, hogy kimutatja: a devizapiacok – a

korábbiakban már említett – átalakulása megosztott, az időben és a világ különböző pontjain szétszórt pénzügyi tudást hoz létre, amelynek menedzselését csak egy bürokratikus szervezet tudja hatékonyan ellátni.

A szétszórt kockázatok a következő tanulmányban, Michael Power írásában is központi szerepet kapnak. A szerző a vállalati kockázatkezelés (*enterprise risk management, ERM*) sikertörténetét vizsgálja, melynek során az ERM a pénzügyi szervezetek „közös nyelvén” vált. Az ERM egy az igazgatótanács és a menedzsment által megvalósított eljárás, amelyet a szervezet egészére kiterjedő stratégiaalkotásban alkalmaznak. Célja, hogy azonosítsa azon eseményeket, amelyek hatással lehetnek a szervezetre, és egy kézben kezelje a szervezettel kapcsolatos, szétszórt kockázatokat, valamint hogy mindezek által garanciaként szolgáljon a szervezeti célok eléréséhez. Az ERM-et ma már a világ vezető bankjai, a Chase Manhattan és a J. P. Morgan mellett egyéb pénzügyi szervezetek, mint például a PricewaterhouseCooper, és nemzeti vagy nemzetközi intézmények, például a bankok felügyeletét végző Bázeli Bizottság is alkalmazzák. Power két tényezőt lát az ERM felemelkedése mögött: a vállalat kockázat-alapú felfogását (*risk-based conception of the firm*) és a kockázatkezelés felügyelet-alapú modelljét (*control-based model of risk management*). Az első fogalom arra utal, hogy a részvényesi vagyoni érték (*shareholder value*) maximalizálása érdekében és a bevételek kockázattól függő jellege miatt a vállalatok az őket körülvevő kockázatokra koncentrálnak, és az ERM ennek egyik eszköze.² A kockázatkezelés felügyelet alapú modelljében pedig a vállalatok belső önkormányzatán van a hangsúly, vagyis a kockázatok ésszerű határok közé szorításán, amit szintén az ERM testesít meg.

Ugyancsak a vállalati stratégiaváltással foglalkozik a kötet legizgalmasabb tanulmánya, Dirk Zorn, Frank Dobbin, Julian Dierkes és Man-Shan Kwok munkája, de míg az előző esetben a szerzők az irányváltást indukáló belső erőkre fókuszáltak, addig Zorn és szerzőtársai a vállalati ideál megváltozásának külső erőit írják le több mint 400 amerikai nagyvállalat történetének 1963-tól 2000-ig terjedő szakasza alapján. A '60-as évektől kezdődő időszakban a vállalatok értékét elsősorban azok nagysága határozta meg, gyakran a CEO-k fizetése is a vállalatméret függvénye volt, ezért ez a periódus a vállalati konglomerátumok virágzásával jellemezhető. Ebben az időben a leggyakrabban pénzügyi képzettséggel rendelkező CEO-k feladata a vállalati stratégia irányvonalának kialakítása, azaz az akvizíciók lebonyolítása volt, a napi irányítás pedig a COO-k (*chief operating officer*) kezében volt. Három külső erő azonban szétfeszítette a vállalati konglomerátumokat: az ellenséges felvásárlók, akik a megszerzett vállalatóriásokat feldarabolták, majd a darabokat nyereségessé téve külön-külön eladták; az intézményi befektetők, akik növekvő részvényhányaduknak köszönhetően egyre nagyobb befolyást szereztek a vállalatirányításban; és a részvényelemzők, akik véleménye nagymértékben befolyásolta a vállalatok megítélését, amely most már nem a vállalat méretétől, hanem részvényeinek árfolyamától függött. A szerzők a mintájukban szereplő 429 vállalat történetét áttekintve kimutatják, hogyan nőtt meg az ellenséges felvásárlási ajánlatok száma a '80-as évek közepén, hogyan emelkedett a korszak folyamán egyenletesen az intézményi befektetők kezében lévő részvényhányad és az általuk benyújtott javaslatok

2 A kockázat-alapú felfogás fizikai reprezentációja egy új pozíció, a CRO (*chief risk officer*), és a kockázatok szerepe felértékelődésének ékes bizonyítéka, hogy a CRO gyakran nagyobb hatalommal rendelkezik a pénzügyi szervezetekben, mint a CFO (*chief financial officer*).

száma, és hogyan nőtt meg az egy vállalatot vizsgáló elemzők száma. Az új vállalati ideál a főtevékenységeire koncentráló vállalat lett, melyben a COO-knak már nem volt helyük: a CEO-k támasza a CFO-k lettek, akik feladata a részvényárfolyam és a piaci várakozások menedzselése volt. A vállalati felvásárlások jellege is megváltozott: a szerzői gárda a vállalati adatokon bemutatja, hogyan növekedett a '80-as évektől a vertikális és horizontális integrációt szolgáló akvizíciók száma, és hogy a vállalatok ugyanolyan mértékben voltak diverzifikáltak 2000-ben, mint 1963-ban. Az új vállalati eszményt négy különböző vállalatelmélet is alátámasztotta: 1. az előbb említett *core-competence* mozgalom, ami arra buzdít, hogy a vállalat azzal foglalkozzon, amihez a legjobban ért, 2. az üzletmenet újratervezése (*business process reengineering*), jelesen a méretcsökkenés, azaz a konglomerátumok pótlólagos menedzsment-igényének megszüntetése, 3. a *shareholder value*-elmélet, ami kimondja, hogy a vállalat elsődleges feladata az, hogy részvényesek kedvében járjon, és 4. az ügynökelmélet, vagyis a vezetők javadalmazásának részvényárfolyamhoz kötése.

A kötet utolsó tanulmányában Gerald Davis és Gregory Robbins az igazgatósági tanácsok közötti személyi átfedéseket (*interlock*) vizsgálja egy több száz amerikai nagyvállalatból álló, 1982 és 1994 közötti időszakot négyéves intervallumokban lefedő panel alapján. A szerzők az interlock-hálózat centralitását – vagyis azt, hogy egy vállalat igazgatósági tagja hány másik vállalat igazgatótanácsában ül – elemezve megállapítják, hogy a centralitás változatlan maradt a vizsgált időszakban, azaz azon vállalatok, amelyeknek igazgatósági tagjai sok más igazgatótanácsban vállaltak szerepet 1982-ben, azok 1994-ben is centrális helyzetben voltak. Mi különbözteti meg őket azoktól a vállalatoktól, amelyek nem rendelkeznek más igazgatótanácsban résztvevő igazgatósági taggal? Davis és Robbins azt találta, hogy a centralitás nem függ a vállalat teljesítményétől, de kapcsolatban áll a vállalat döntéshozatali módjával: a részvényesi figyelemmel, amit az intézményi befektetők arányával és a részvényesi javaslatok számával mértek, valamint a személyes kérdéseket illető döntésekkel (új CEO és igazgatósági tagok). A részvényesi figyelem a centrális igazgatósági tag felvételének, a vállalat centrális volta pedig a külső CEO kinevezésének és centrális igazgatósági tag felvételének valószínűségét növeli. A szerzők az eredmények alapján azt a következtetést vonják le, hogy az igazgatósági tanács összetétele jelzésként szolgál az egyébként annak minőségét megítélni más módon nem tudó részvényesek, tágabb értelemben a pénzpiacok számára.

A kötet tanulmányait áttekintve a megközelítések sokszínűsége ellenére az olvasóban körvonalazódik a pénzpiacok szociológiájának vizsgálódási területe. A könyv inkább csak betekintést nyújt egy formálódó és szerteágazó kutatási témába, mintsem végérvényes megállapításokat tesz. A tanulmányok új tartalommal töltik meg a gazdaságszociológia központi fogalmát, a beágyazottságot, hiszen hiába lettek a pénzpiacok matematizáltak és elektronikusak, működésüket kormányzati intézkedések és igazgatóságok átfedése befolyásolja, szereplői pedig egymást utánozzák, a személyes kapcsolathálójuk rabjai és döntéseikben fontos szereppel bír például a vallásuk. A pénzpiacok szociológiai megközelítése új szempontokat ad a pénzügyi világ megértéséhez, segítségével túlléphetünk a korábban az „emberi tényezőt”, máskor egyszerűen csak a kapzsiságot középpontba helyező magyarázatokon, ezért a kötet nem csak szociológusok, hanem a pénzügyek iránt érdeklődő olvasók figyelmére is számot tarthat. A tanulmánygyűjtemény végső soron azt bizonyítja, hogy a szociológusok jól haladnak a homo *oeconomicus* talán utolsó végvárai, a pénzpiacok meghódításában.

Szociológiai Szemle 2008/2.

AZ IFJÚSÁG SZOCIALIZÁCIÓJÁNAK JELLEMZŐI ALULNÉZETBEN: IDENTITÁS ÉS ELŐÍTÉLET JELLEMZŐI FIATALOKNÁL

SZOBOSZLAI Katalin

Debreceni Egyetem Egészségügyi Főiskolai Kar Alkalmazott Társadalomtudományi Tanszék
H-4400 Nyíregyháza, Sóstó u. 2-4.; e-mail: szkati@de-efk.hu

Murányi I.: *Identitás és előítélet*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2006.

Murányi István *Identitás és előítélet* című könyve témájában új eredményeket feltáró és hiánypótló mű. A szerző doktori disszertációban dolgozta fel az identitás és előítélet kérdéseit, és a sikeresen – az ELTE Szociológiai Doktori Iskolában – megvédett, Ph.D. fokozatot jelentő dolgozatának publikációja ez a könyv.

Hová tartozunk, és mit gondolunk másokról? – fogalmazódik meg bennem a kérdés a könyv elolvasása után. Különösen izgalmas ez a kérdés, amikor a kutató a felnövő generáció egyes korcsoportjaiban vizsgálja meg a szocializáció eredményeit, a nemzeti identitás és az előítélet jellemzőit.

A szerző a könyv első és második fejezetében vezeti be az olvasót az identitásról és előítéletekről szóló szociológiai – politikai gondolkodásba. A szerző a fogalmak tisztázásához a nemzetközi szakirodalom áttekintése mellett kitér hazánkban, az államszocializmus időszakára jellemző, és az azt megelőző korszakban elfogadott nemzettudat értelmezésre. A nemzethez való tartozás mellett, a 20. század eseményeinek tükrében, az előítélet és a nyílt diszkrimináció összefonódásának áttekintésére is sor kerül. Az identitás társadalomtörténeti értelmezése folytatódik a 1990-es évektől megváltozott, demokratikus politikai rendszerben, ahol a nemzethez való tartozás kérdése árnyaltabb, és kibővül a kisebbségekhez való tartozással. Az előítéletek működésében az államszocializmus időszakában az uralkodó ideológiára visszavezethető konfliktuskerülést felváltja maga a konfliktus, egyes nemzetiségi és kisebbségi csoportokhoz való viszonyban.

A könyv harmadik fejezetében a szerző a kutatási célokkal ismerteti meg az olvasót. A kutatás a tizenévesek nemzeti identitása és kisebbségekhez való viszonyának feltérképezésére irányult. A nemzethez való tartozás és az előítéletek jellemzőinek minél jobb megismerése érdekében a szerző számos, korábban az ifjúság körében végzett vizsgálatot használt fel másodelemzéssel, és saját kutatást indított az ország keleti településein élő vagy tanuló fiatalok körében. Az elemzésekhez felhasznált, az adatbázist jelentő kutatásokból képzett fiatalok csoportjai a következők voltak (zárójelben az adatfelvétel ideje): 0-17 évesek (1992); Nyolcadikosok (1995); Szabolcsi középiskolások (1993); Debreceni egyetemisták (1994); Szabolcsi tizenévesek (1995); Sopron-Salgótarján (1997); Hetedikesek (1998); Pécsi középiskolások (1999); Szolnoki fiatalok (1997); Keleti fiatalok (1999) Felekezeti fiatalok (2003).

A szerző az alábbi kérdésekre keresett választ:

„Milyen főbb vonásai vannak a tizenéves fiatalok nemzeti identitásának és előítéletes gondolkodásának a rendszerváltozást követő időszakban?”

„Milyen kapcsolat van a nemzeti identitás, az előítéleteség és a fiatalok szocio-kulturális jellemzői között?”

A szerző az adatok elemzésekor foglalkozik:

1. A tizenévesek *előítéleteségének jellemzőivel*: miben nyilvánul meg, milyen változóktól függ, milyen alakzatokba rendeződik.

2. Ezt követően a *nemzet-és magyarág-fogalom értelmezése* és szocio-kulturális összetevők alapján kialakított típusainak jellemzése következik.

3. Az elemzés harmadik részében a *nemzeti identitás gondolati konstrukciói és az előítéletes attitűdök közötti ok-okozati kapcsolati modellek* vizsgálata kerül középpontba.

4. Végezetül, az *eredmények lehetséges magyarázatával szolgál a szerző.*

Az *előítéletes gondolkodás* jellemzőit a fiataloknál a mássággal szembeni tolerancia/intolerancia mérésének eredményeivel közli a szerző. A 14-18 éves fiatalok legkevésbé a deviáns csoportokhoz tartozókat (büntetett előéletűek, kábítószeresek, iszákosok) fogadják el szomszédnak, velük szemben erősen jelentkeznek az intolerancia. Az etnikai csoporthoz tartozók közül a cigányság elutasítása a legnagyobb arányú. A fiatalok általában inkább intoleránsak a szomszédság megítélésében, semmint elfogadóak. A másság kapcsán a vizsgálatba bekerült a fogyatékos családtaggal együtt élő családok elfogadásának kérdése, akikkel szemben az összes előbb említett vizsgálatba bevont csoport közül a leginkább elfogadóak a fiatalok. Az idegenek és bevándorlók kapcsán a lakóhely megválasztásának szabadságát tekintve a tolerancia minden második fiatalra jellemző a keleti országrészben. Erősebb azonban az a vélekedés, hogy „mindenkinek abban az országban kell leélnie az életét, ahol született”, vagyis amikor már nem szabadságjogként jelentkezik a lakóhely megválasztása, hanem az idegenek befogadásáról kell döntenie, akkor intoleránsak a fiatalok. A magyarországi cigánysággal szembeni előítélet mérésénél az elutasítás a sztereotípiákat megjelenítő megfogalmazásoknál jelentkezett leginkább. Így például a cigányok munkához való viszonyát és a szociális segítyezést összekapcsoló sztereotípiát a leginkább preferált kijelentés, és a legkevésbé gondolják azt a fiatalok, hogy a cigányoknak több segítyezést kellene adni, mint a nem cigányoknak. Az erős cigányellenesség mellett, a zsidókkal szembeni előítélet kevésbé jellemző, így a fiatalok a vallási csoporthoz tartozókkal szemben inkább elfogadóbbak. A vallási csoporthoz tartozás miatt az együttélésből vagy éppen a foglalkozásból való kirekesztés nem számottevő. Amíg a cigánysággal szemben mutatott negatív diszkriminációt alátámasztja az előítéletes gondolkodás, addig a hátrányos megkülönböztetés a zsidósággal szemben nem jellemző.

A 10-18 éves szabolcsi fiatalok almintán elvégzett vizsgálat rávilágít a fiatalok előítéletének forrására. A vizsgálatban lehetőség volt arra, hogy a népcsoportra jellemző tulajdonságokat értékeljék a fiatalok a cigányok és a nem cigányok, az un. „magyarok” vonatkozásában. A kutató azokat a tulajdonságokat kereste, amelyeket a fiatalok tulajdonítanak a cigányoknak. A népcsoportra jellemző gyakori tulajdonságként említették az összetartást, az erőszakosságot, és a legkevésbé tartották jellemzőnek, hogy gazdagok, okosak és megbízhatóak lennének. Jelentős azok aránya, akik a kedvező tulajdonságokat tartják érvényesnek a „magyaroknál”, és nem tulajdonítják ugyanezeket a

Szociológiai Szemle 2008/2.

cigányoknak. A vizsgálatba szülőket is bevontak, akik hasonlóképpen vélekedtek, mint a fiatalok. Itt a kutató fontos megállapításra jutott, miszerint a családi szocializációnak jelentős hatása van a gyerekek, fiatalok gondolkodására, a kisebbségi népcsoporttal szemben kialakított attitűdre.

A szerző az előítéletesség vizsgálatánál kitért az előítéletesség és a szocio-kulturális jellemzők oksági kapcsolatának vizsgálatára. A szocio-kulturális jellemzők között találjuk a vallásosságot és a felekezethez való tartozást, az iskolatípust, a szülők szakképzettségét és anyagi helyzetét, valamint a lakókörnyezetet. A szabolcsi tizenéveseknél a cigánysággal szembeni előítéletességre a kulturális tőke és az iskolai végzettség volt hatással, független a vallásosságtól, az anyagi helyzettől és a lakókörnyezettől. A fiatalok véleményének kialakításában a szülők véleménye bír jelentős hatással. A szülői attitűd hatása a romák negatív megítélése mellett a deviáns csoportokkal szembeni előítéleteknél és a fogyatékkal élőkkel szembeni intoleranciában is tetten érhető.

A nemzeti identitás jellemezőinek tárgyalása a *nemzet- és magyarság-fogalom értelmezéséhez* vezet el az olvasót. A 10-17 évesek és a Keleti fiatalok kutatásokból kitűnik, hogy az anyanyelv és az állampolgárság a két hangsúlyos eleme a magyarságértelmezésnek, míg önmagában az, ha valaki Magyarországon születik, jóval kevésbé számít, mint az előbb említett kritériumok. Ez alapján, a határon túli magyarokat a keleti fiatalok a magyarsághoz tartozónak vélik az anyanyelv, mint első számú kritérium alapján. A magyarság kritériumainak meghatározása mellett a vizsgálat kiterjedt a cigánysághoz való tartozás kritériumainak meghatározására is. A cigánysághoz való tartozást tekintve - a szabolcsi tizenéveseknél - a kritériumok sorában első helyen a származás vagy az önbevallás révén cigány nemzetiséghez való tartozás áll, ami zárt és elutasító cigányértelmezést jelent, hiszen nem tulajdonítanak jelentőséget például a népcsoportra jellemző nyelvnek vagy az együttélésnek. A cigánysághoz való tartozás zárt típusú értelmezésére a fiatalok szocio-kulturális jellemzői közül csekély hatása volt a demográfiai jellemzőknek, a család kulturális tőkájének és anyagi jellemzőinek. A fiatalok zárt vagy éppen nyitott felfogására a szülők magyarságértelmezése, illetve a népcsoporthoz való tartozásról alkotott felfogása volt hatással.

A kutatásban a *nemzeti identitás gondolati konstrukciói és előítéletes attitűdök közötti oksági kapcsolat* vizsgálata az előzőekben felvázolt eredmények ismeretében került napirendre. A keleti fiatalok vizsgálati csoportnál a zárt magyarságértelmezés és államnemzet típusú értelmezés mellett a cigányokkal szembeni hátrányos megkülönböztetés került központi helyre. „A zárt, feltételeket preferáló magyarságértelmezés kirekesztő jellege nemcsak az állampolgári, hanem az etnikai nemzetfelfogással szemben is érvényesül.” – állapítja meg a szerző. Akár zárt vagy nyitott nemzetfelfogás tapasztalható a fiataloknál, sajnos általános a cigánysággal szembeni elutasítás és a negatív diszkrimináció.

Végezetül a szerző a „Következtetések és magyarázatok” fejezetben foglalja össze a kutatás eredményeit. A legfontosabb következtetések:

- A fiatalok előítéletességét tekintve meghatározó a család hatása, vagyis a szülők kisebbségekről alkotott véleménye jelentősen befolyásolja a fiatalok gondolkodását.
- A cigánysággal szembeni előítélet és negatív diszkrimináció a keleti országrészen erősebb.

- A nemek közötti különbség tetten érhető az előítéletességét tekintve, mivel a fiúk előítéletesebbek, mint a lányok.
- Az előítéletesség és a nemzeti identitás közötti feltárt kapcsolat alapján a zárt magyarságértelmezés olyan fiatalokra jellemző, akik szocializációs szempontból hátrányos szocio-kulturális környezetben élnek.
- Az idegenekkel szembeni elutasító magatartás nem jellemző a határon túli magyarok esetében, azonban jóval erősebben jelentkezik a bevándorlókkal kapcsolatban.

Az eredmények rávilágítanak a tizenévesek körében, a rendszerváltás után tapasztalható intoleranciára, ami a demokratikus jogrend ellenére nyilvánvalóan jelen van az országban. Érdeemes továbbgondolni, hogy az ifjúkorból felnőtté vált emberek hogyan viszonyulnak később egymáshoz, és milyen értékeket adnak át gyermekeiknek. Az eredmények ismeretében nem nehéz a válaszokat megfogalmazni.

DOBJUNK KÉT FÓKUSZT!

HOFFMANN Márta

Research International Hoffmann
H-1054 Budapest, Vitkovics M. u. 9.; e-mail: m.hoffmann@hri.hu

Vicsek L.: *Fókuszcsoporthok. Elméleti megfontolások és gyakorlati alkalmazások.* Budapest Osiris kiadó, 2006.

Képzeld el. Hétfő reggel van, 10 óra 48 perc. A mult cég dunaparti irodájának hatalmas ablakain csak úgy tűz be a napfény. Tizenkét perc múlva be kell fejeződnie a heti board ülésnek. A cég marketing igazgatója már közel negyedórja gyözködi a sales igazgatót és a country menedzsert, hogy a sebtében kiírt reklámtenderre beérkezett pályázatok közül X a legmegfelelőbb az utóbbi hónapokban lejtmenetben száguldó márka piacvesztésének megállítására. De nekik ez az ötlet nem tetszik! Pedig a reklámügynökség jónevű, máskor is dolgoztak már velük, puszipajtások mindenkivel és komoly árengedményt ígértek. De nem tetszik és nem tetszik. „Szerinted ettől a fogyasztók majd többet vesznek ebből? Vagy éppen ez győzi meg őket, hogy a mi prémium termékünket vegyék és ne a feleannyiba kerülő prájvet lébelt (gyengébbek kedvéért: saját márkás termék- a szerk.)?” „Szerintem inkább a korábbi vicces-fiús ötlethez kéne visszatérni, azon még most is röhög mindenki”. A marketing igazgatónak egy ponton elege lesz a meddő vitából – neki ma még két promóciós ügynökséggel kell tárgyalnia, le kell mennie a vidéki gyárba a csomagolásváltást ellenőrizni, ki kell adnia a munkát az asszisztensének, hogy a hét második felében érkező regionális marketing igazgatónak szánt prezentációba milyen chartokat készítsen és egyáltalán, a hét végén kissé túl sokat jetskizett, sajog minden porcikája. Így hát kiveti a csalit: „Dobjunk két fókuszot, ma briefelem az ügynökséget, szerdán lenyomják a két csoportot, péntekre eredmény. De jövő hétfőn muszáj dönteni, mert befoglaltuk az időt a médiába és ha nincs kész film 3 hét múlva, akkor buktunk harminc millát. OK?”. Oké. Minden oké.

E lap hasábjainak olvasói feltehetőleg nem túl gyakran, inkább egyes underground filmesek munkásságának részeként találkozhatnak hasonló párbeszédekkel. A Magyarországon évente lefolytatott kb. négy-öt ezer(!) fókuszcsoporth megrendelésének hátterében pedig nagyon is eféle indokok, motivációk, megfontolások és üzleti célok állnak. Ezért aztán Vicsek Lilla, bátran állíthatjuk, nemzetközi szinten is hiánypótló könyvét egyáltalán nem ajánlom a sokezer üzleti célú, a szerző által a piackutatás nagy kategóriájába sorolt fókuszcsoporth megrendelőinek. Tudniillik nagyon megijednének.

Vicsek Lilla szinte mindent tud a fókuszcsoporthokról, amit tudományos munkákban publikáltak róluk. Igen sűrű programja lehetett az elmúlt évtizedben, mivel a rengeteg tudományos publikáció, előadás, ösztöndíj és a PhD által magára rótt feladat mellett képes volt jelentős személyes gyakorlati tapasztalatra is szert tenni. Így az elkészült, saját szövegként is jó háromszáz oldalas munka egyszerre 'aha élményt' nyújtó

elméleti rendszerezés tapasztalt kutatóknak is, és kézikönyvszerű, mindennapi támogatás a gyakorlathoz. Mégis bátran nyúlhat hozzá kezdő szociológus hallgató, diplomamunka kötelező részeként néhány csoportot megszervezni-levezetni-elemezni kénytelen végzős és már a taposómalomban dolgozó marketinges is. A tartalom ugyanis olyan, mint a jó házisütemény: mindenki azt szemezi ki belőle, amire szüksége van. Olvasható csupán a gyakorlati része, elmélyedhetünk a teoretikus alapkérdésekben vagy felüthetjük itt-ott, ötleteket, vagy megoldásokat keresve egy-egy problémára.

A könyv szerkezete kissé újhullámos- nem a történeti/elméleti/szakirodalmi áttekintéssel kezd, hanem fogalomtisztázó Auftakt-ként fejest ugrik a fókuszcsoporthoz talán legvitatottabb kérdéseibe, gyakorlati alkalmazásába. Már az első részben felvet olyan, a szakma által egyáltalán nem egységesen megítélt problémákat, mint a domináns résztvevők kezelése, a kvalitatív kutatás elemzési nehézségei, a csoportmódszerekkel feltárt jelenségek és a valós viselkedés viszonya, a kommunikáció különféle szintjeinek értelmezése és egyéb, fajsúlyos vitatémák. Belekap a szociálpszichológiai megközelítésbe, a módszer kombinált alkalmazásaiba is. Ez az erős kezdés talán elijesztheti a módszerrel még csak ismerkedőket, hiszen a fogalmakat csak a következő fejezetekben lesz módja részletezni a szerzőnek, de akinek már van tapasztalata, akár csak személyes - nem szakmaszerű is, annak komoly étvágygerjesztőként hat a továbbolvasásra. Már ez a bevezető rész is - talán kicsit túl sok - példával, saját tapasztalattal és szakirodalmi eseteleírással van fűszerezve, mélyítve a megértést és folyamatosan fenntartva az olvasás izgalmát.

A következő lépésben már elkerülhetetlen a szociálpszichológiai áttekintés.

A fókuszcsoporthoz furcsa képződmény tudományos szempontból. Legyünk őszinték: nem más, mint a legősibb emberi kommunikációs forma, a közös beszélgetés empirikus vizsgálóeszközzé alakítása – ahogy a „tűz körül ültünk évezredekkel ezelőtt” - ezáltal pedig meglehetősen régóta része az emberi együttlétnek. Hiszen a vének tanácsának ülései, a hét vezér vagy Hófehérke és a hét törpe kommunikációja is felfogható fókuszcsoporthoz. Divatos módszerré (bár itt a szerzővel vitatkozom - trendjét tekintve inkább le- mint feljutó ágon látom haladni az elmúlt 4-5 évben - de erről még később) sokkal inkább az üzleti kényszer és a Vicsék L. által részletesen elemzett kényelmi szempontok tették, nem pedig kiemelkedő vizsgálati ereje, megbízhatósága vagy sztereotizáltsága. Ezáltal a szakirodalom és az elméleti keretek is igen tágak, komoly kihívás ezeket világos rendszerbe szerkeszteni, nem megsértve sem hazai sem külföldi forrásokat – de ebben a szerző könnyedén veszi az akadályt. A legalapvetőbb szociálpszichológiai fogalmakat is kritikai szemlélettel és sokoldalúan mutatja be. Lehet, hogy tévedek, de a terjedelmi korlátokat gondolom felelőssé tenni azért, hogy egyes irányzatok, elméletcsoporthoz leírása időnként már-már Karinthi egymondatos drámaszüzsé-zanzáit juttatják eszembe, olyan tömörséggel foglalják össze a teóriák lényegét. A cél itt nyilván a teljességre törekvés és a megközelítések sokszínűségének bemutatása lett volna, ám egy átlagos szakmai közönség számára ezek a leírások inkább csak étvágygerjesztése alkalmasak. Ugyanakkor feltétlenül erénye a fejezetnek, hogy ritkaságszámba menően demokratikusan, de mégis állást foglalva és értelmezve mutatja be a klasszikus, tradicionális és az újhullámos felfogásokat, összehasonlítva őket mégis meghagyva az olvasónak a választás, elköteleződés vagy éppen ellentmondás jogát.

A két nagy, a fókuszcsoporthoz szervezésének és vezetésének gyakorlatáról szóló fejezet a könyv közel harmadát teszi ki, ezáltal a legterjedelmesebb kvalitatív kutatási vagy akár kifejezetten fókuszcsoporthoz gyakorlatával foglalkozó írásműveket is maga mögé kényszerítve. A szerző részletesen tárgyalja a magyar és az elsősorban angol-szász irodalomra építő nemzetközi gyakorlatot. Megismerkedünk a kutatástervezés, a szervezés és lebonyolítás gyakorlatával, hasznos és töprengésre serkentő dilemmákat felvetve a moderálás kérdéseiről, kitérve a főáramra és az alternatív megoldásokra, a főbb buktatókra. Vicsek nem teszi le a voksot egyik vagy másik megközelítés, megoldás mellett – szándéka szerint minél inkább az adott kutatási probléma és a lehetőségek összevetése kell, hogy az optimális megoldást meghatározzák, nem pedig a szakmai szokásjog. Ezzel csak egyetérthetünk- és reménykedhetünk. A gyakorlatban, legalábbis az üzleti célú, azaz profitorientált (nagyritkán zéróprofit – eufemisztikus becenevén non-profit háttérű) kutatások esetében a mérleg sajnos sokkal inkább billen a lehetőség-alapú, mint a célrendszer által meghatározott megoldások felé. A piackutatásokban dolgozóknak sokkal többször kell erkölcsi alapon, mint szakmai alapon döntést hozni arról, hogy milyen csoportstruktúrát ajánlanak, egyáltalán mikor és milyen célok megválaszolására ajánlanak fókuszcsoporthoz szemben a kvalitatív kutatás egyre gazdagabb, sokszínűbb és speciális szakértelmet igénylő –jó lenne kincsesládának nevezni, de maradunk a realitásoknál – szerelődobozából. Sajnos sokszáz esetet tudnék bemutatni arra, amikor azért ajánlott a kutató inkább fókuszcsoporthoz, mint mélyinterjú egy nyilvánvalóan egyéni narratívákra építhető kutatási kérdés megválaszolására, mert annak az elemzése sokkal tovább tart és munkaigényesebb, mert kevesebb az utazási költség, mert kevesebb a gépelési költség és legfőkébb azért, mert a Szent Megbíró azt szeretné látni.

Vicsek szemérmesen nem foglalkozik azzal a móddal, ahogy az üzleti megrendelők, sajnos túlnyomó többsége viselkedik a detektív tükör mögött. A megrendelők számára a fókuszcsoporthoz sokszor csupán kötelező penzum, vagy éppen showműsor, ahol a „fogyasztók” (akiket soha nem illetnek a túlzottan lényegretörő „ember” kategóriájával – ők mindig a „fogyasztót vagy vásárlót” szeretnék hallani beszélni) az ő szórakoztatásukra odarendelt, megfizetett és kikérdezett személyek, akiket ők most éppen „lekutatnak” – vajon miért is nem „fel”? És ez még messze nem a legelszomorítóbb. Számomra még elkésztőbb, amikor a megbízók képtelenek a legelemibb empátiára azokkal az emberekkel, akiknek szeretnének többet, többször, rendszeresebben eladni a termékeikből. A különféle szegmentációs eljárásokkal előállított célcsoport leírásoktól azt várják, hogy mindenkire úgy illjenek, mint a bűváruha és lehetőleg úgy beszéljenek, nevensenek, és főleg úgy nézzenek ki frizura, derékbőség, ruhamárka és ékszerzettség tekintetében, mint amit ők elvárnak tőlük, amilyennek ők megálmodták őket. Mert sok marketinges, és elnézést a kivételtől, bizony azt hiszi, hogy az emberek gondolkodását ők szinte korlátlanul alakíthatják és alakítják is a saját képükre és kifejezetten sértődött hangot ütnek meg, ha a kedves fogyasztó valamiért nem tudja szó szerint visszamondani a legutóbbi reklámkampány szlogenjét, esetleg nem értette meg a végtelenül áttételes és elvont, következetlenül kommunikált márka pozicionálást, nem nyilatkozik szuperlatívuszokban a már harmadik „termékracionalizáción” azaz mitlehetmékvivenniatermékbőlánélkülhogyszerevénnek típusú átalakításon átesett árucikkről. Pedig a fókuszcsoporthoz éppen ezért rendelte meg valaki (többnyire ő maga) a szervezetben, hogy megértse, hogy milyen is ez az „ő fogyasztója”. Mert ha

egy picit is odafigyelnének, nem csupán a végtelenül önös és rövidlátó tetszik-nem tetszik, emlékszik (azaz verbalizálva felidéz) - nem emlékszik vagy legjobb esetben érdeklő - nem érdeklő dichotómiákat striguláznák, a saját tevékenységüket posztracionalizáló, soktíz-számillió marketing döntéseket igazoló mondatokat a szövegkörnyezetből önkényesen kiemelve, akkor rájönnek, hogy az emberek, gyakorlatilag függetlenül a tanultság színvonalától még mindig képesek másra is gondolni, mint hogy milyen csokoládét, mosóport, kézkrémet és áruhitelt, mobiltelefont vagy leveskockát vegyenek. És hogy nem a szemránckrém márkája és ígérete az élet-halál kérdés a számukra. És hogy még mindig vannak élet-halál kérdések, és ezek ugyanazok, még ha más megjelenési formában is, mint sokezer éve: a szeretet és szerelem, a szabadság és családiasság, a nyugalom és igazságosság és hasonló általános értékek, normák. Mert a fókuszcsoportok nagyon csalókák a megrendelő számára is. Azáltal, hogy az emberi gondolkodást mesterségesen, laboratóriumi kísérleti körülmények között – bármilyen zöldre is festjük a falakat és bármilyen széles tölcserőt is használunk a gondolatok kanalizálásához – a moderátor kérdéseit csoportról csoportra sztenderdizált módon alkalmazva vizsgálja, bizony a megrendelőben is kialakulhat az a tévhit, hogy az embereknek mégiscsak a gyümölcsjoghurt, a mobiltelefon vagy a láb-gomba elleni krém a legfontosabb a világon. Hiszen ha képesek voltak róla akár 2 órát is beszélni - akkor biztos nagyon fontos is az életükben!

És az én véleményem/érzésem/meglátásom szerint, aki a fókuszcsoportok élettörténetét az elmúlt közel húsz évben figyelem nagyon közelről, éppen ezért kezd a módszer divatja – ha nem is gyorsan – de kissé megkopni vagy inkább fogalmazunk úgy, hogy helyére kerülni. Mert azokban az országokban, ahol a fogyasztóra odafigyelni már tényleg muszáj, mert már tényleg a világon mindent eladtak neki, amit egyáltalán egyetlen szem és száj is megkívánt, ahol ha nem figyelik árgus szemekkel, hogy mi a legeslegtrendibb szórakozóhely június elsején szemben a május tizenötödikeivel, ha nem értik meg, hogy a szélesen vett tömegkultúra és viselkedés milyen bálványokat hogyan termel ki magából és magának nap mint nap, akkor vége van neki. Mármint az adott márkának, termékváltozatnak, szolgáltatáscsomagnak – és legfőképp az adott marketingesnek. Ha nem képes egy jóra való insightot kitermelni magából, amit a fogyasztó szó szerint a magáénak érez, akkor neki bizony kampec és főleg dolores, lehet valami alulfejlett poszt-szocialista, újeutag balkánba brandmenedzsernek. Az azért neki még mindig nem tűnik akkora bulinak. Nehéz nyelvek ezek és nem állnak meg az autóval a zebra előtt. Jobb lesz vigyázni. Ők megtanultak a tükör mögött hallgatni és főleg figyelni. Nem hiszik, hogy a hírhedt 1999 Ft-os regénynek bizony minden szava igaz lenne. Van bennük valódi érdeklődés, képesség az odafigyelésre és főleg alázat azokkal az emberekkel szemben, akiknek a pénzére vadásznak. Nem hiszik, hogy elég az embereknek elég sokszor elismételni bármilyen marhaságot és akkor úgy fognak viselkedni - érezni, hinni, gondolkodni. És ezért terjednek, egyre nagyobb sebességgel, a kultúranropológiai megközelítésű, úgynevezett etnográfiai módszerekkel végzett kutatások, amikor nem szakítjuk ki őket a valós helyzeteikből, nem kényszerítjük őket sem a mi terünkbe-időnkbe, sem a mi gondolkodásunkba. Hanem igyekszünk, lehetőleg etikus eszközökkel (na azért ebben még van mit fejlődni) megfigyelni, meghallgatni/kihallgatni – lehallgatni azért nem, de lefényképezni és filmezni, blogolvasni, chattelni velük – együtt csinálni és élni az életet, azon a módon, ahogy az marketing/kutatás nélkül is létezik. És ezekből a forrásokból természetesen a

fókuszcsoporthoz csak sokkal áttételesebben, lassabban és sokkal kevésbé közvetlenül lehet feltárni a másrészt persze lényegesen mélyebb és megbízhatóbb információkat, amikre a marketingesnek ma szüksége van. És itt már ismét bejönnek azok az elemzési módszerek, amelyeket Vicsek könyvében egyedülálló részletességgel és nagyrészt jól használható, gyakorlatias módon mutat be, és természetesen azokon túl is, számos dokumentumelemzési, vizuális elemzési technika, amelyek a fókuszcsoporthoz kapcsán nem kerültek elő.

Fókuszcsoporthoz persze, a belátható néhány évtizedben még nagy számban lesznek, főleg a mi GPS koordinátáink közelében. Mert gyorsnak, egyszerűnek, látványosnak és többnyire egyértelműnek tűnik a megrendelők számára, akik ha annak, amit Vicsek Lilla összegyűjtött róluk, csak a töredékét is figyelembe vennék a kutatókkal szemben támasztott elvárásaikban, akkor sokkal kevesebb csoportot rendelnének.

Nem azért, mert rájönnek, hogy bizony egy fókuszcsoporthoz megrendelésétől az elemzés elkészítéséig sokkal több szaktudásra van szükség, mint amit ők valaha is képzeltek – ez tudniillik nem sokukat foglalkoztatja egyáltalán. Hanem azért, mert saját magukban lennének kénytelenek elbizonytalanodni, mert szembesülniük kellene azokkal, hogy az, amit az emberek mondanak, az nem feltétlenül az, amit gondolnak és főleg nem az, amit aztán csinálni is fognak – legalábbis, ahogy a legtöbb megrendelő értelmezi a fogyasztók szövegét, véleményét, nézeteit. És akkortól nem mernének egyszerűen „dobni két fókuszot” mielőtt benyomnak újabb harminc millát a médiaiparba – mert ehhez bizony komoly hit kell. Hogy ez a dolog működik – mármint a médiaipar. Kedves Vicsek Lilla – ebben az országban kb. öt-hat ezren élnek piackutatásból, az ő munkahelyükre vigyázni kell. Ezért én személyesen is nagyon örülnék, ha ezt a könyvet kiegészítené még legalább másik három-négyszáz oldallal, és tudományos alaposan részletezné mindazokat a kérdéseket, amikre itt nem volt megfelelő lehetőség. A csoportokban alkalmazott technikákról nagyon keveset írt – ebben biztos van még vagy száz oldal tartalék. Igaz, hogy erről mások más könyvekben már sokat írtak, de pl. a projektív technikák talán éppen azért fejlődnek üstökös sebességgel, mert annyit támadják piackutatási alkalmazásukat. További bővítési lehetőség, hogy az egész könyvben tartalmilag, de formailag is háttérbe szorult a vizualitás, amit én kifejezetten fájlok, különösen az elemzési részben, hiszen a marketingkutatások prezentációiban ugyanazok a hatékonysági szempontok érvényesülnek, mint a módszerkiválasztásban: csak a gyors, egyszerű, direkt hasznot hajtó megállapításoknak és felismeréseknek van esélye magának is profitot termelni. Mivel a piackutató cégek is profittermelők, ezt az elvet tiszteletben tartják. Ennek pedig a vizuálisan felfogható információ felel meg jobban. Szóval kellene a színes táblák is a könyvbe – remélem, nem a szponzor hiányzott hozzá. Van még 40-50 oldal lehetőség a kutatás-tervezés témakörében, ha a piackutatások szemszögéből nézzük. Az ügyfél és a kutató közti alkufolyamat optimalizálása, az érdekegyeztetés és a versenytényezők összeegyeztetése is egyfajta tudomány. Ugyanez vonatkozik a belső szervezeti tényezőkre a kutatócégen belül: a kutatás szervezését belül végzőknek hatalmas befolyása lehet a fókuszcsoporthoz végső kimenetelére, a kiválasztás folyamata által – a csoportlakók jelensége ma már senkit nem kacagtat meg, hiszen az egész szakmát veszélyeztetik, könnyen lehet teljes bizalomvesztés az eredménye a megrendelői oldalon – itt is elférne még vagy 2-3 alfejezet.

Mindenképpen érdemes lenne sokkal részletesebben írni a fókuszcsoporthoz és más módszerek (kvantitatív is) kombinálásáról, kiegészítéséről, mert tapasztalatom szerint éppen ez fog lassan-lassan a fókuszcsoporthoz módszer fokozatos térvesztéséhez vezetni – ebben is látok vagy két ívnyi megírandó terjedelmet.

És ha mindez megvan, akkor egyrészt már a nagydoktorijával sem lesz gond, másrészt egészen biztosak lehetünk, hogy a megrendelők legfeljebb vastagsága miatt tartják majd a könyvespolcukon a könyvét, és továbbra is bátran dobnak majd két fókuszot. Vagy esetleg hármat. De ezzel mindenki jól jár: a megrendelők biztosak lehetnek benne, hogy a néhány fókuszcsoporthoz meghozott tíz-százmillió döntéseik tudományos alapokon nyugszanak, a kutatóknak továbbra is lesz napi betevő munkájuk és a csoportokat még alaposabban fogják tudni (titokban) elemezni, a tudományos kutató palánták és kifejtett példányaik pedig valódi szakkönyvből okulhatnak. Addig pedig forgassuk örömmel ezt a már így is nagyon jól használható munkát, a board ülésen szemünkbe tűző napfény ellen pedig inkább vegyünk napszemüveget.